

૪૬૨૫

શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ સયાજીરાવ
ગાયકવાડ સેનાખાસબેલ સમક્ષેર
ખાહાદુર એમના ઉદ્દાર
આશ્રયથી

પ્રાચીનકાવ્યમાળા

ગ્રંથ ૪

વલ્લભકૃત

દુઃશાસનરુધિરપાન

આરવ્યાન.

સંશોધન કરી ટીકાસહિત પ્રસિદ્ધ કરનાર
હરગોવિંદ દ્વારકાદાસ કાંઠાવાળા

બને

નાથાશંકર પૂજાશંકર શાસ્ત્રી

વડોદરા.

મંવત ૧૯૪૬ સન ૧૯૫૦.

કીમત ૧-૦-૦

(સર્વ હક રવાબીન રાખ્યા છે).

અમદાવાદ “આર્યોદય”
તથા
વડોદરા “વીરક્ષેત્રબુદ્ધાલય”માં બાંધેલું

Under the liberal patronage of
His Highness Maharaja
SAYAJI RAO GAEKWAR
Sena Khaskhel Samsher Bahadur,
Baroda.

PRACHIN KAVYA MALA.

or

Old Gujrati Poetical Series,

PART IV.

POET VALLABH'S

DUHSHÁSAN RUDHIR PÁN

AKHYÁN.

Published with annotations

By

Hargovinddas Dwarkadas Kántávalá

and

Nathashankar Pujashankar Shastri.

A. D. 1890.

Price Rs 1-0-0

પ્રસ્તાવના.

યથાર્થ રાજ્યધર્મ જાણનાર વિવેકી રાજ્યકર્તા પોતાની પ્રજાનું અનેક પ્રકારે કલ્યાણ કરવું એજ ઇશ્વરકૃપાથી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા સર્વોપરિ પદનું સાર્થક થવું માને છે. તે કલ્યાણ કરવાના વિવિધ પ્રકાર છે. વસુધરા (પૃથિવી)નો જે પ્રદેશ પોતાનો છે તેમાં અન્નદ્રુગાદિ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે તેનો, તથા તેમાં ધારણ થયેલ વસુ (ખનિજ ધન રત્નાદિ)ને બહિર્ કઢાવી તેનો, પોતાની પ્રજાની સુખવૃદ્ધિને અર્થ, ઉપયોગ કરે છે, પ્રજાની સુખશાન્તિમાં ભાગ ન થતાં તેનો વધારો થવા અનેક પ્રકારની યોજના કરે છે; નિર્મળ જળાશય, સુગમ માર્ગ, ઔપધાન્ય આદિથી શરીરની સુખાકારીનાં સાધન નિર્માણ કરેછે; તથા વિદ્યાલય, પુસ્તકાલય, અથવૃદ્ધિ આદિ મનની સુખશાન્તિનાં સાધન આપે છે. ન્યાયથી, નીતિથી, પ્રીતિથી, સગભાવથી, ઉદારતાથી, પ્રજાને સ્વપ્રજા તુલ્ય ગણી પિત્રાવત્ સર્વનું પાલન તથા હિત કરવું એજ ધર્મ તથા સ્વાર્થ માની અનર્થ જે રાજા પ્રજાનું રંજન કરવા પ્રવર્તે છે, તેની પ્રજા સુખી થાય છે, તથા તેનાં મનોરથ સફળ થઈ, તે અલ્પ કીર્તિને પામે છે. એ આદિ અનુભવસિદ્ધ થયેલા પ્રમાણિક સિદ્ધાન્તો છે.

શ્રીવડોદરા રાજ્યના વિદ્વાન, શક્તિમાન અને પરમ પવિત્ર મહારાજા-ધિરાજ શ્રીમન્ત સયાશ્રાય ગાયકવાડ સેનાપ્તાસજેલ સ્થમશેર બાદશાહ એમનો પૂર્વોક્ત ઉદાર વિચારો અને સિદ્ધાન્તો પર બહુ બાવ, તથા તેવા ઉત્તમ વિચારોને આચારમાં આણી પ્રજાનું કલ્યાણ કરવાનો તેમનો મહાન પ્રયત્ન, એ સાંપ્રતકાળમાં સર્વ સ્થળે પ્રશંસનીય ગણાતાં દૃષ્ટાંતરૂપ થઈ પડ્યા છે.

શ્રીમંત મહારાજાધિરાજના એ ઉદાર બાવથી ઉત્તેજાઈ તા. ૮ મે સન ૧૮૮૯ ની એક સ્મરણી તેઓ નામદારની સેવામાં રમ્ય કરવામાં આવી હતી. તેઓ આશય એ હતો કે વડોદરા રાજ્યમાં થઈ ગયેલા ગુર્જર કવિઓના અપ્રસિદ્ધ અંથો પ્રસિદ્ધિમાં આવે તેવી યોજના રાજ્યઆશ્રયથી થાય તો સારું.

પ્રાચીનકાવ્યસંગ્રહ એ નામનાં ગુજરાતી કવિતાનાં પુસ્તક વડોદરા રાજ્યના ડાઇરેક્ટર ઑફ વર્નાક્યુલર ઈન્સ્ટ્રક્શન, રાવસાહેબ હરગોવિન્દદાસ દારિકદાસ તથા વડોદરા નિવાસી શાસ્ત્રી નાથાશંકર પૂજશંકર એમની તરફથી પ્રસિદ્ધ થવાનો આરંભ થઈ ચૂકેલો હતો, અને તેસાર ધણા સ્તુતિપાત્ર પ્રયત્નથી હસ્તલિખિત ગ્રંથનો સારો સંગ્રહ તેમણે કર્યો હતો. વડોદરા રાજ્યનું દેશી કેળવણીખાતું મારી દેખરેખ નીચે સુપરત થયા પછી આ સંગ્રહ બાબત મેં તપાસ કરી. તે ઉપરથી જોવામાં આવ્યું કે સ્નાહિ ધનના ભંડાર દટાઈ રહ્યા હોય છે તેમ અનેક વિષયો પર રચેલી કવિતાના ભંડાર દટાઈ પડી રહ્યા હતા, અને તે ભંડારને પ્રગ્નના ઉપયોગ-સાર બાહ્ય લાવી તે દ્વારા સહવિચારને પુષ્ટિ આપી એ લાભકારક થશે એમ લાગ્યું. આ કવિઓમાં પ્રેમાનંદ, રત્નેશ્વર, વલ્લભ, ભાલણ, દયારામ, હરિભટ્ટ, ભોજોભક્ત, ધીરોભક્ત, ગિરિધર આદિ બહુ પ્રસિદ્ધ અને લોકપ્રિય કવિઓ આવી જાય છે. રાધાબાઈ તથા દીવાળી બાઈ નામની બે સ્ત્રી કવિઓની કવિતા પણ મળી આવી છે. અને બાપુસાહેબ ગાયકવાડ એ નામના પ્રસિદ્ધ થયેલા ઇશ્વરભક્તની કવિતાનો પણ સારો સંગ્રહ છે. આ સર્વ કવિતા શોધી અને ટીકા સાથે છપાવતાં ત્રણ વર્ષ લાગશે એમ અજમાયશ થઈ છે. એ કામ પૂર્ણ કરવા શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ એમણે રૂ. ૧૨૦૦૦) બાર હજારની રકમ મંજૂર કરી કીમતી આશ્રય આપ્યો છે અને તેથીજ આ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધિમાં આવી શકશે. આ હદાર અનુસારી ગુર્જર પ્રગ્ન અને સર્વ ગુર્જર વાસી ઉપર ઉપકાર થયો છે. એમ સર્વ સમગ્ર જનોને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.

કવિતા વિષે એક ઇંગ્લેજ કવિ લખે છે કે :—

Poetry is itself a thing of God ;
He made his prophets poets, and the more
We feel of poesy do we become
Like God in love and power.

BAILEY.

કવિતા સ્વતઃ ઈશ્વરની એક વસ્તુ છે. ઈશ્વરે કવિઓનેજ પોતાના, અવિધ્યદ્વાદી કર્યા છે. અને કવિતાને જેમ આપણે અધિક અનુભવીએ છીએ તેમ આપણે સ્નેહમાં અને શક્તિમાં ઈશ્વર પેઠે થઈએ છીએ.

કવિ વિષે વર્ણવ્યં કહે છે કે:—

Blessings be with them, and eternal praise,
Who gave us nobler loves, and nobler cares,
The Poets, who on earth have made us heirs,
Of truth and pure delight by heavenly lays.

WORDSWORTH.

જેઓએ આપણને શ્રેષ્ઠતર પ્રેમ તથા શ્રેષ્ઠતર ઉત્કંઠા આપ્યાં છે તે કવિઓ ઉપર આશિર્વાદ તથા અનંત પ્રશંસા હો; જેમણે દિવ્ય કાવ્યવરે આ જગત ઉપર આપણને સત્યના અને સ્વચ્છ આનંદના ઉત્તરાધિકારી કર્યાં છે.

આપણા દેશમાં તો કવિને રવિ સમ ગણી તેની બહુ પ્રકારે પ્રશંસા કરવામાં આવે છે તે પ્રસિદ્ધ છે.

સ્વદેશમાંના કોટ, રાજમહાલય, ધર્મશાળાઓ, દેવાલય, જળાશય, વિશ્રામસ્થાન, આદિ કીર્તિ-સ્તંભ પૂર્વેના રાજા કે ધર્માત્મા ગૃહસ્થો કરાવી ગયા હોય છે, તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો એ મહાપુરુષત્વ કાર્ય છે, એમ ધર્મ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે, અને સાગ રાજાઓ તેમ કરાવે છે પણ ખરા. અને તેથી સર્વ પ્રગ્નના સુખભોગમાં વૃદ્ધિ થઈ તેમનો આશિર્વાદ મેળવે છે.

કવિના દ્રવતા અન્તઃકરણમાં ઉત્પન્ન થઈ સહૃદયજનોના અન્તઃકરણમાં પ્રવેશી ત્યાં વસી સુઆનંદ દેનાર કવિતા તેનો જીર્ણોદ્ધાર પણ પ્રશંસનીય અને પ્રુણપ્રદ છે. બાળકથી જુદ-રંગથી શ્રીમાન્ સુધી સર્વને દુઃખમાં વિશ્રામસ્થાન અને સુખને અધિક કરનાર કવિતા એ પણ સાધન છે. એવા એક સુખપ્રદ સા-

ખનનો જીલ્લાદાર પ્રજ્ઞના કલ્યાણસાર શ્રીમંત મહારાજધિરાજ કરાવે છે એ જોમના પ્રજ્ઞરંજન કરવાના ઉચ્ચ ભાવમાંનું એક સુચિન્હ છે.

વડોદરા રાજ્યમાં થઇ ગયેલા કવિઓની અપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન કવિતા સંભાળથી પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાના હેતુથી નીચે પ્રમાણે ક્રમિટિ નીમવામાં આવી છે.

પ્રમુખ.

દિવાન જાહાદુર મણિભાઇ જરાભાઈ.

મેમ્બરો.

રાવજાહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ. એમ. એ. એલ. એલ. ખી.

ખાનજાહાદુર જમશેદજી અરદેસર દલાલ. એમ. એ. એલ. એલ. ખી.

રાવસાહેબ ખીનાંજરભાઇ જેઠાભાઈ.

રાવસાહેબ હરજોવિંદાસ દારકાલાસ.

દરેક ગ્રંથની જનતા સુધી અનેક પ્રતો મેળવી તેને શોધી અને ટીકા શબ્દાર્થ આપી વિશેષ ઉપયોગી કરવી વગેરે સર્વ કામ રાવસાહેબ હરજોવિંદાસની સંભાળ નીચે શાસ્ત્રી નાથાશંકર પૂનશંકર તથા કવિ છોટાલાલ નરભેરામ આદિ દ્વારાક માખુસનાથી અલાવવામાં આવ્યું છે. પુરતકો સંબંધી સર્વ વ્યવસ્થા અને જવાબદારી આ ક્રમિટિ તરફ છે. ક્રમિટિમાંથી કોઈનું ખાતરી હિત કે સ્વાર્થ આ સંબંધમાં ન હતાં માત્ર લોકહિતાર્થ કામ જાણી ક્રમિટિએ આ કામ માથે લીધું છે.

વડોદરા રાજ્ય નિવાસી કવિઓની કવિતા ઉપરાંત ગુજરાતના ખીન પ્રસિદ્ધ કવિઓની અપ્રસિદ્ધ કવિતાનો ઘણો જથ્થો રાવસાહેબ હરજોવિંદાસ તથા શાસ્ત્રી નાથાશંકરની પ્રશંસનીય શોધથી એકઠો થયેલો છે, અને વધારે જથ્થો એકઠો કરવા પ્રયત્ન ક્રમિટિ તરફથી જરૂરી રાખવો એમ ધારણા છે. આ મહત્વ કવિતા પણ પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા યોજના તૈયાર થાય છે, અને તે ઉચ્ચ સફળ થવા હિંમત પાસે પાડવા છે.

આશા છે કે આ પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓની સુંદર તથા બોધક કવિતાથી •
 વાંચનારનું જ્ઞાન તથા સદ્ગુણ, રસજ્ઞતા, રૂચિ, રસિકતા, સહૃદયતાદિ ઉચ્ચ
 પ્રકારનાં યષ્ઠ વૃદ્ધિ પામશે, અને ગુર્જર વાસી અન્ય સમર્થ કવિઓની કવિતા-
 ની પણ તીવ્ર યાચના યષ્ઠ પ્રકટ થશે.

આ પ્રાચીન કાવ્યમાળાને, કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતના રાજ્ય-
 કર્તાઓ તરફથી તથા ખીજા ઘણા સદ્ગૃહસ્થો તરફથી ઉદાર આશ્રય મળ્યો છે,
 જેમાટે તેમનો અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે.

વડોદરા.
 સંવત્ ૧૯૪૬ ના વૈશાખ
 સુદી ૧, તા. ૨૦ એપ્રિલ સન
 ૦૧૯૪૦, શનિવાર.

મણિભાઈ જશભાઈ.

વલ્લભનું ચરિત્ર.

જનમપર્યંત એકજ ધંધો સ્વીકારીને તેમાં મંડ્યા રહેનારા પુરુષોજ અમુક ધંધામાં પ્ર્યાતિ મેળવી શકે છે. જૂદા જૂદા અનેક વ્યવસાયમાં ગૂંચવાયલા હોવા છતાં જેઓ કવિ તરિકે પ્રપ્યાતિ પામી ગયા હોય એવા માધવ જેવા કોષકજ સાંભળવામાં આવે છે. માનસુશાસ્ત્ર જાણનારા પાંડિતો કહે છે કે, પ્રત્યેક મનુષ્ય સરખાવો કરી તુલના કરવાની, તર્ક કરવાની, સંભાવના કરવાની અને કલ્પના કરવાની શક્તિ ધરાવે છે—અને કવિતામાં એ શક્તિઓનું જ માહાત્મ્ય બહુધા જોવામાં આવે છે માટે પ્રત્યેક મનુષ્ય કવિ થઈ શકે છે. પણ જેમ સાધારણ મનુષ્યો કરતાં એકાદ પુરુષમાં અમુક શક્તિનો પ્રભાવ વિશેષ જોવામાં આવે છે ત્યારે આપણે તેને તે બાબતમાં અસાધારણ શક્તિવાળો કહીએ છીએ તેમ જ પુરુષતામાં એ શક્તિઓ અસાધારણપણે દીપી નીકળતી હોય છે તેને જ પ્રાસાદિત કવિનું નામ મળે છે. કલ્પના તો સહુ કોઈ કરે છે પણ શ્રોતાને ચમત્કાર ઉપજાવે એવી કલ્પના તો કોષકની જ હોય છે; વર્ણન તો સહુ કોષ કરે છે પણ શ્રોતાના અંતરમાં આબેહુબ ચિત્ર પાડી શકાય એવું તો કોષકજ કરી શકે છે; વાર્તા તો સહુ કોઈ કહે છે, પણ શ્રોતાના મનને તેમાં તદ્દપ કરી નાખવાની છટા તો કોષકમાં જ હોય છે. એવી જ રીતે કવિ તો સહુ કોષ થઈ શકે પણ જેનું જનમચરિત્ર જાણવાની આકાંક્ષા યાય એવા તો કોષકજ નીપજે છે.

પ્રપ્યાત કવિઓમાંથી પણ કેટલાક શાંત અને નિમૂઠ કુતૂહળવાળા હોય છે તથા કેટલાક ધામધૂમિયા અને પ્રસિદ્ધ કુતૂહળવાળા હોય છે. પેહેલા વર્ગમાં પ્રેમાનંદ અને ખીજામાં તેના પુત્ર વલ્લભને આપણે મૂકી શકીએ છીએ. વલ્લભની કવિતા ઉપરથી પણ તેના સ્વભાવનું કાંઈક અનુમાન કરવાનું બની આવે તેમ છે તેમ છતાં વળી તેના વિષે આપણે જે ખબર મેળી કરી શક્યા છીએ તેથી તે અનુમાન સુદૃઢ થાય છે. એવા ઉષમાતિયા સ્વભાવનો છતાં તેણે ઉત્તમ કવિતા કરી છે અને વળી તે એવી ઉત્તમ કે જેથી કરીને આપણી ગૂંજરાતી ભાષાના સાહિત્યમાં સારો વધારો થઈ શકે. એણે નવે

રૂસનાં નવ જૂદાં જૂદાં કાવ્યો રચેલાં છે જેમાંથી નમૂના તરિકે વીરરસ કાવ્ય પસંદ કરી આ પુસ્તકદ્વારા પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. તેણે નાટકો અને ચંપૂગ્રંથો પણ લખ્યા છે. આખ્યાનો અને કથાઓ પણ લખી છે. બીજા જૂના કવિઓ કરતાં તેનામાં વિશેષ લક્ષણ એક જોવામાં આવતું હતું કે તે જૂના સંસ્કૃતાદિ ગ્રંથોમાંથી કથાભાગ પસંદ કરવાને ઠામે કાંઈક નવીન યોજનાજ પસંદ કરીને કાવ્ય કરતો હતો. જે વખતમાં ગુજરાતી ભાષા ખેડાયલી નહિ અથવા તેના સાહિત્ય તરિકે વ્યાકરણ, કાશ, કવિતાદિનું સાધન નહિ તે વખતે આવા મહાકવિએ આવી સુંદર સાહિત્ય દુલવાડી શી રીતે ગૂંથી હશે તે જાણવાને સહુ કોઈને સ્વાભાવિક રીતે ઇચ્છા થાય. પણ જૂના વખતમાં ચરિત્રો લખનારો પ્રચાર નહિ તથા તે કવિઓની પછી તેમના વંશમાં કોઈ કવિતાના શોખી પુરૂષો હત્યત થયા નહિ તેથી તેમની ક્રમવાર વિશેષ હકીકત મેળવવી બહુ દુર્લભ થઈ પડી છે. એમ છતાં પણ ઘણા યતનથી વલ્લભ કવિની કેટલીક હકીકત અમે મેળવી શક્યા છીએ અને તેનેજ તેના ચરિત્ર રૂપે વાંચનારની આગળ રજૂ કરીએ છીએ.

શ્રીમન્મહાકવિ પ્રેમાનંદનો એ જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતો તેથી વાંચનાર બન્યો જશે કે તે એવીશો બ્રાહ્મણ હોઈને વડોદરાની મહામદવાડીમાં રહેતો હતો. એની માતાનું નામ હરકાર હતું. તેના જન્મ ઘણું કરીને પ્રેમાનંદ કવિની ૩૨-૩૩ વર્ષની વયે થયો હતો. આલ્મવયમાં ઉપવીત સંસ્કાર પામ્યા પછી તેણે પિતાની પાસે સંસ્કૃત તથા હિંદી ભાષાઓના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. એના સંબંધમાં વળી એમ પણ કહેવાય છે કે તેણે પંજાબી ભાષાનો પણ સારો અભ્યાસ કર્યો હતો, પણ એ વિષે વિશેષ ખાત્રી લાયક ખબર તેના બીજા ગ્રંથો જોયા પછી કદાપિ આપણને મળે તો મળે. આ ક્ષણ કવિની આલ્મવયની કાંઈ વિશેષ હકીકત એથી વધારે મળતી નથી તથાપિ પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી જાણાય તેથી આપણે ધારી શકીએ છીએ કે તે આલ્મવયમાં કેવળ શાંત અભ્યાસી નહિ હોય પણ ઉદ્યત અને તોફાની હશે. પોતાના પિતા કવિ હતા તથા તેમની પાસેથી કાવ્યની કેળવણી મળેલી એટલે તે સ્વાભાવિક રીતેજ કવિતા કરવા માંડે એમાં કાંઈ વિસ્મય જેવું નથી. તે બાળપણમાં છૂટક કવિતાઓ કરતો હશે.

એ કવિના પિતા પ્રેમાનંદને કોઈ માધવ નામે ગૃહસ્થ સાથે સારી મિત્રતા હતી તથા તેના તરફથી પ્રેમાનંદને સારો આશ્રય મળતો હતો.

તેમજ પ્રેમાનંદના પુત્ર તરિકે તે વલ્લભ ઉપર પણ સારો ભાવ રાખતો હતો. તેથી તેની ઉદારતા, સૌજન્ય, મિત્ર પ્રેમ, વગેરે સદ્ગુણથી વલ્લભનું કવિતા-મય હૃદય દ્રવિત થઇ ગયું અને તેથી તેણે પોતાના કવિતા મંદિરના પ્રથમ સ્તંભ તરિકે માધવકાવ્ય નામે ગ્રંથ કરી પોતાના પિતાના ગુણગ્રંથ આશ્રયદાતા મિત્રની સ્તુતિ કરી. આમ કરવામાં તેનો આશય એવો નહિ હતો કે તેને સારું લગાડયું, પણ પોતે પોતાના ગુરુ પ્રેમાનંદના તથા તેના મિત્રના અનુભૂતિયુગ્મ એ હેતુ હતો. ગ્રંથ લખીને તેણે પ્રશંસા પામવાને ઈરાદે પોતાના પિતાને દેખાડ્યો, પણ પરિણામ તો તેના ધાર્મિક ઉત્કટ યથું. આપણે પ્રેમાનંદના ચરિત્ર ઉપરથી જાણીએ છીએ કે પ્રેમાનંદ નિરભિમાની અને અતિ વિનયવાળો છતાં કોઇની પ્રશંસા કરવાથી વિરુદ્ધ હતો. તેને આ પોતાના પુત્રે કરેલી ભાટાખંડેમ રૂએ ? તેણે વલ્લભની સમક્ષ એ કાવ્ય વિષયને વખોડ્યો અને કવિ થઇને આવી ભાટાખંડે કરવી તે કરતાં કવિતા નજ કરવી એ ઉત્તમ છે એવો ઠપકો દીધો. પણ આ વાત વલ્લભને ગમે ઉતરી નહિ તેથી તેણે પિતાના અતિ વિનય ઉપર પોતાના મનમાં ટીકા કરી. અને પોતાનો ગ્રંથ પાછો લેઇ ગયો. તે દિવસથી પ્રેમાનંદે વલ્લભને વલ્લભભાટ કહી બોલાવવો શરૂ કર્યો જેથી છેવટે બીજવાઇને તેણે માધવકાવ્યનો નાશ કર્યો.

એક વખત પોતાના પિતા પ્રેમાનંદ ખુશીમાં બેઠા હતા તે વખતે જઈ વલ્લભે વિનયથી પ્રશ્ન કર્યો કે ન્યારે તમે કોઇની સ્તુતિનાં કાવ્ય કરવાનું ના પસંદ કરો છો ત્યારે મારે કવિતા કેવી કરવી ? કવિએ કહ્યું કે કોઈ મનુષ્યના ગુણ ગાવારૂપ ખુશામત કરવી નહિ કેમકે તેવી કવિતાઓ સર્વને ઉપકારક થતી નથી, તેમ તે ગમે તેવી સારી હોય તથાપિ કવિની સ્વાર્થબુદ્ધિ તેમાં બીજને જણાય છે તેથી લોકો તે કવિતાનો આદર પણ નથી કરતા તેમ કવિના ઉચ્ચ ગુણોની ખ્યાતિ ઠંડાઇ જઈ તે લઘુતા પામે છે, જેથી તેનાં બળ ઉત્તમ કાવ્યો વિષે પણ લોકો હલકું મત બાંધે છે. વલ્લભે પૂછ્યું કે ત્યારે પુરાણાદિકમાંથી બીજ લેઇ કવિતા કરવી તે પણ યુધિષ્ઠિરાદિક પુરુષોનાં વખાણ છે કે બીજું કંઈ ? પિતાએ ખુલાસો કર્યો કે તેમાં કવિની સ્વાર્થબુદ્ધિ જણાતી નથી તેમ તેઓ સર્વમાન્ય છે. સર્વ લોકને તે વાંચવાથી લાભ થાય છે. કદાચ સામજીની પેઠે કોઇ કલ્પિત પાત્ર લેઇને કવિતા કરવામાં આવે તો ઝાઝો બાધ નથી. પણ જૂના પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસોનું કથન કરવામાં કાવ્યના

હેતુઓ જે, *‘કાવ્યંયશસેયંકૃતે,’ ઈત્યાદિ છે તે સર્વે સિદ્ધ થાય છે. વલ્લભની ઈચ્છા તો કાંઈ રાજકવિ થવાની હતી, પરંતુ પ્રેમાનંદે તેવી ઈચ્છાનો ખણે તિરસ્કાર કર્યો ત્યારે વલ્લભે જેમ તેમ કરી પોતાની મનોવૃત્તિ બદલી અને કાવ્ય પણ પોતાના પિતાના કહેવા પ્રમાણે પુરાતન કથાઓનાં બીજાં લેખ રચવાનો વિચાર રાખ્યો.

પ્રેમાનંદ કવિના વખતમાં સામળબટ કવિ થયા હતા. તેની સાથે પ્રેમાનંદને કવિતાવિષે વાદ થયો હતો. કલ્પિત વિષય લેઈ તે ઉપર જનરંજન કલ્પના કરવી તે કવિતા, કે પુરાતન કથા બીજાં લેઈને તેને વિસ્તારી વૃક્ષ રૂપે કરી અલંકારાદિકવંડે તેને નવપલ્લવવાળું અને ચિત્રમત્કૃતિવડે તેને પુષ્પવાળું કરી રસાદિકથી પરિપૂર્ણ ધર્માર્થાદિક ફળ આપનારું કરવું તે કવિતા ? એ તેમનો તકરારનો વિષય હતો. આ તકરારમાં વલ્લભે પોતાના પિતાના અચાવમાટે ઘણું લખ્યું છે, જે મોટો વલ્લભજીવડો પ્રસિદ્ધ થશે ત્યારે જેવામાં આવશે. વલ્લભ મસ્કરો હતો તેથી સામળબટના બાડા પુત્રને ઉદ્દેશીને તેણે કહ્યું છે કે અમે વલ્લભ અને જીવણરામ જેવા સુપુત્રો જેનો અચાવ કરનારા છીએ તેને તું (સામળ) શું જીતનાર છે, કેમકે તારો બાડો પુત્ર શું કરી શકનાર છે ?

સામળના જેવી કવિતા કરવાનું કામ પ્રેમાનંદે પોતાના વીરજી નામે શિષ્યને સોંપ્યું હતું, અને તેથી તેણે સુરેખાદરણ નામે પુસ્તક લખ્યું. પણ એ પુસ્તક સામળની પદ્માવતીની વાર્તાની બરાબરી કરી શકે એવું ન થયું તેથી વલ્લભે વીરજીની ઘણી ઘણી મસ્કરી કરી છે અને તેના નામનો વિગ્રહ કરીને તે તેને વારંવાર કહેતો કે તમે તો વીર-જી એટલે વીરની જ (માતા) છો. તાત્પર્ય કે તારા જેવા આપલાથી શું સામળની બરાબરી થવાની છે ? વલ્લભ બીજાને આમ કહીને ખેસી રહ્યા હોત તો આપણે તેના તેવા અભિમાનને હશી કાઢત, પણ તેણે તરતજ સામળની અંગદવિદિ જેવું કૃષ્ણવિદિ નામનું પુસ્તક લખીને સામળને જીકડ ખવરાવી છે. ફક્કડ કવિ વલ્લભ પોતાના તે અંતમાં લખેછે કે, સામળ ! વાનરાને વિદિકાર ઠરાવીને રાજકાળના દાવપેચ વંધી

* કાવ્યંયશસેયંકૃતેવ્યવહારવિદેશિવેતરક્ષતયે । સઘઃપરનિર્ઘૃતયેકાંતાસમ્મિતતં-
યોપદેશયુજે ॥

શકાતા નથી તે પણ તું સમજી શકતો નથી અને તેમ છતાં કવિપદ ધારણ કરી બેઠો છે । પણ દાવપેચની ભાર્તિરૂપ કૃષ્ણને વિષ્ણુકાર વર્ણવીને હું તારા કાવ્યને હજી ખવરાવું છું તે તું જો ।

પ્રેમાનંદે રત્નશ્વરને મરાઠી જેવી કવિતા કરવાનું સોંપ્યું હતું, પણ મોરોપંત કે વામન જેવી ગૂજરાતી કવિતા કરીને તે પ્રેમાનંદને પ્રસન્ન કરી શક્યો નહિ. રત્નશ્વરની કાવ્યશક્તિ વિષે પ્રેમાનંદનું બિચું મત હતું તથા એવો શિષ્ય પોતાને છે તેથી પોતે તેને માટે મગર હતા તથાપિ તેણે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળી છે એમ પ્રેમાનંદે કદી કહ્યું નથી. પણ જે કામ પ્રેમાનંદના બીજા શિષ્યોએ ન કર્યું તે વલ્લભે કર્યું. તેણે હિંદીના જેવી ગૂજરાતી ભાષામાં ઉત્તમ કવિતા કરીને પ્રેમાનંદને ખુશ કર્યાં. ગૂજરાતી ભાષાના સાહિત્યનો વધારો કરવા માટે પ્રેમાનંદનો મોટો પ્રયાસ હતો અને તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે થાય નહિ ત્યાં સુધી પાધડી ન પેહેરવી એવી તેની પ્રતિજ્ઞા આપણે પ્રેમાનંદના ચરિત્રમાં વાંચી ગયા છીએ. વલ્લભે હિંદીભાષાનાં કાવ્યો જેવું એક કૃષ્ણવિષ્ણુ કાવ્ય રચીને પ્રેમાનંદને ખતાવ્યું. તે જોઈને પ્રેમાનંદ અતિ પ્રસન્ન થયા અને વલ્લભને કહ્યું કે, હું તારા આ કાવ્યથી ધણો પ્રસન્ન થયો છું અને તેથી તું જે માગે તે હું તને આપું. વલ્લભે કહ્યું હું જે માગીશ તે તમારાથી નહિ અપાય. કવિએ કહ્યું હું જરૂર આપીશ, ત્યારે વલ્લભે કહ્યું તમે જે કાર્યને માટે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે કાર્ય મેં સિદ્ધ કર્યું એમ તમે પોતેજ કમ્બુલ કરો છો તો લ્યો આ પાધડી (પાસે પહેલી પોતાની) પેહેરો. હિંદી જેવું કાવ્ય કરવાનું તમે ફરમાન કરેલું તે માથે ચઢાવી મેં પણ એવીજ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે મારે તે કાર્ય સિદ્ધ કરી પોતાને પાધડી પેહેરાવવી. આ ઉપરથી પ્રેમાનંદે માથે પાધડી મૂકી, અને તેથી વલ્લભને અતિ હર્ષ થયો હતો. પરંતુ પોતાની સઘળી પ્રતિજ્ઞા પરિપૂર્ણ ન થવાથી પ્રેમાનંદે પાધડી પેહેરવાનું જારી રાખ્યું નહિ.

વલ્લભે કુંતીપ્રસન્નાખ્યાન, યક્ષ પ્રશ્નોત્તર, કૃષ્ણ બિંદિ, વલ્લભ ઝંઘડો, પ્રેમાનંદ કથા, વગેરે ધણા ગ્રંથ લખેલા છે.

એ શિવાય તેણે કરેલા કેટલાક ગ્રંથો અધૂરા રહેલા છે. અધૂરા રહેવાના કારણમાં એમ કહેવાય છે કે, વલ્લભે પોતાના ઉદ્ધત સ્વભાવને લીધે પોતાના

પિતાને માહું લાગે એવું કાંઈક કહ્યું, તેથી પ્રેમાનંદે તેને શાપ દીધો કે તારાં પુસ્તક હવેથી પૂરાં થવાનાં નથી. સારપણીનાં પુસ્તક અધૂરાં છે. એ અધૂરાં પુસ્તકની સંખ્યા પણ ઘણી મોટી છે.

વલ્લભનું છેલ્લું પુસ્તક પ્રેમાનંદકથા છે. તેમાં તેણે ‘પ્રેમાનંદનું’ ચરિત્ર રસાભંકારમય વર્ણવ્યું છે. આ પુસ્તકના આરંભમાં તેણે તે પૂરું થવામાટે પિતાની પ્રાર્થના કરી છે. આ અંતમાં તેણે કોઈ શબ્દ તોડ્યો નથી કે અગાડ્યો નથી તેમ બહુધા ગૂંજરાતી શિવાય બીજી ભાષાના શબ્દો પણ લીધા નથી. તેમ કરવાનું કારણ તે લખે છે કે મારા પિતાને પ્રસન્ન કરવાને મેં આ તેમનીજ ઇચ્છાનું પુસ્તક લખ્યું છે.

વલ્લભની કવિતા વિષે પ્રેમાનંદ કવિ વારંવાર તેની પાછળ કહેતા કે મારા ચારે મુખ્ય શિષ્યોમાંથી આણે મારું પણ પાળ્યું પણ મારું કહ્યું માન્યું નહિ. એના ઉત્તર અને ક્રમક્રમ સ્વભાવને લીધે પ્રેમાનંદ તેને વલ્લભ ગાંડા કહીને મોલાવતા હતા.

પ્રેમાનંદના મરણ પછી તેની મીલકતના ભાગ વેહેંચતી વખતે વલ્લભે પાતાના ભાઈ જીવણરામ (એનું બીજું નામ દુલ્લભ હતું)ને કહ્યું કે મને કદાશ તું બીજી કાંઈ મિલકત નહિ આપે તો તેની મારે દરકાર નથી; પણ મહાકવિનાં પુસ્તકો માત્ર મને આપી દેજે તેથી હું સંતુષ્ટ થઈશ. પુસ્તકોની વેહેંચણ આપણે કરવી નથી કેમકે તેમ થવાથી પુસ્તકો નાશ પામે છે. એ બાબત તેણે રત્નેશ્વરની હકીકત કહી બતાવી કે, રત્નેશ્વરના મુઆ પછી તેના દીકરાઓએ તેનાં પુસ્તકો વેહેંચી લીધાં. પુસ્તકો વેહેંચતાં તેનું કરેલું ભાગવત પણ એ ભાગમાં વહેંચાયું જેથી તેના થોડા સ્કંધ એક બાબતે અને થોડા બીજા બાબતે મળ્યા અને એવી રીતે આખું પુસ્તક વીંખાઈ ગયું તેથી તેના કેટલાક સ્કંધ તો ગિલકુલ હાથ લાગતા નથી. આથી જીવણરામે પૈસા વગેરે મિલકત લીધી અને વલ્લભને થોડાક પૈસા આપી બાકીની મિલકતને બદલે પ્રેમાનંદનાં પુસ્તકો આપી દીધાં. પ્રેમાનંદના મુઆ પછી પણ તેનો મિત્ર માધવશેઠ વલ્લભને આશ્રય આપતો હતો પણ માધવશેઠના ગુંજ-યાં પછી વલ્લભને કાંઈ આશ્રય ન હોવાથી તથા કોમળની ખુશામત કરવી નહિ એવો પિતૃવચનને લીધે આગ્રહ હોવાથી પૈસાની તંગી પડી હતી એમ કહે છે. સંતાનમાં તેને એક દીકરી હતી એમ કહેવાય છે પણ તે વિષે કાંઈ ખાત્રી

લાયક હકીકત મળી શકતી નથી. પોતાની તંગીના વખતમાં પણ તે કોઈની નોકરી કે યાચના કરતો નહોતો, પુસ્તકો વાંચતો અને સૂઈ રહેતો તેથી લોક તેને સુસ્ત કહેતા હતા. પરંતુ કવિતાના કામમાં તે ઘણો મેહેનતું હશે એમ તેનાં પુસ્તકોજ કહી આપે છે.

વલ્લભને કોઈની સાથે રનેહ નહોતો. તેના ગરમ સ્વભાવને લીધે તથા ખર્ચ હોય તે ઝટ કહી નાખવાની ટેવને લીધે એને કોઈ સાથે બનતું નહિ તેથી તે ઘણો વખત પોતાના ઘરમાંજ બેસી રહેતો હતો. જમવા ખાવા પણ પોતાની મરજીમાં આવે તો જતો. એવો એ દરકાર વિનાનો કવિ હતો.

વલ્લભનું મરણ ક્યારે થયું તે વિષે કાંઈ ચોક્કસ સાલ મળી આવતી નથી. કદાચ એના બધા ગ્રંથો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યેથી કાંઈ જણાઈ આવે કે અનુમાન કરવાને સાધન મળે. તેના મરણ પાછળ તેનાં પુસ્તકો તથા બીજા માલમતાવડે સારો ખર્ચ થયાનું કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે કવિના જીવનચરિત્રની ટુંકી નોંધ આપણે પૂરી કરીએ છીએ. ખર્ચ કહેવામાં નીડરપણું, બિનદરકારી, ફક્કડાઈ, અતિશય પાળવામાં દૃઢતા અને ગમે તેમ છતાં પણ પોતાના પિતા પ્રત્યે પૂજ્યભાવ એ તેના ગુણો હતા. ગુજરાતીભાષામાં તેણે અનેક ગ્રંથો લખીને તે ભાષાની સારી સેવા બજાવી છે એ તેનું પોતાના દેશી ભાઈઓ પ્રતિ ઉત્તમ કાર્ય છે. જે કવિઓ તંગીમાં નિર્વાહ કરીને પણ પોતાના કાવ્યના વ્યસન પછવાડે સતત મંડ્યા રહે છે અને ધનાદિકની માંછનાથી કોઈની ખુશામત કરવાને પ્રવૃત્ત થતા નથી તેજ મહાન્ કવિપદને યોગ્ય થાય છે. એ આપણને વલ્લભના જીવનચરિત્રમાંથી શીખવાનું મળે છે. વ્યવહારની મોટાઈ, ધનની અભિલાષા, શ્રીમદ્ધાંધની ખુશામત, બીજા રોજગારની આસક્તિ, એવા એવા ચિત્તને વ્યથ કરનારા વિષયોને દૂર મૂકીને જેઓ કવિતા દેવીની અનન્ય ભાવ ઉપાસના કરે છે તેમના ઉપરજ તે સુપ્રસાદની વૃષ્ટિ કરે છે અને તેઓજ પોતાના દેશીભાઈઓને સાહિત્યનાં મીઠાં ફળ ચખાડી ચિરકાળ તેમની વાહવાહ અને ધન્યવાદને પાત્ર થઈ સત્કીર્તિના શિખર પર ચઢી ગંધાક્ષત પામે છે.

કાવ્યવિવેચન.

મહાભારત એ જાણે કવિઓને વર્ણન કરવા યોગ્ય વિષયોનો ભંડાર છે. પ્રેમાનંદાદિ અનેક ગુર્જર કવિઓએ અને મોરોપતાદિ અનેક મહારાષ્ટ્ર કવિઓએ તેમજ હિંદુસ્તાનના બીજાં પણ અનેક કવિઓએ તેમાંનાં જુદાં જુદાં આખ્યાનોનું ગદ્યમાં કે પદ્યમાં ભાષાંતર કરેલું છે. ભાષાંતર કરવા કરતાં વિશેષ કારીગરીની જગ્યામાં અપેક્ષા છે એવી કાવ્યરચના પણ અસલના વખતથી કવિઓ તેમાંથી કરતા આવ્યા છે. રામાયણ અને મહાભારત એ પૂર્વે પશ્ચિમ મહાસાગરોની શીતળ અને આનંદદાયક લહેરો કવિઓ શ્રોતાઓને ઘણા કાળથી સુખદાયક રીતે પોહોચાડતા આવ્યા છે. કાળિદાસ, માધ્વ, ભારવિ, શ્રીદર્પ, ભટ્ટિ, ભવભૂતિ, વગેરે સંસ્કૃત કવિના કાવ્યના વિષયો જીવો; પ્રેમાનંદ, વાગન, મોરોપંત, સુંદર, રત્નેશ્વર, વગેરે ભાષાના કવિઓ જીવો; અને આઠવના પણ ઘણા કવિઓ જીવો. તેમને રસવર્ણનનાં આકર્ષનભૂત વિષયમૈત્રે પૂર્વોક્ત ભંડાર વિના બીજું શું ઉપજાવ્યું થાય છે? આપણા વલ્લભ કવિએ પણ પોતાના વીરરસમય કાવ્યનો વિષય તેજ મહાભારતમાંથી પસંદ કર્યો છે. ભારતમાંથી વિષય લેવો એટલે કવિએ બીજું કંઈ વિશેષ કરવાનું નથી એમ ન જાણવું. વિષય એ તો જાણે ભૂમિ છે. તે ઉપર ઈમારત તદ્દન નવીનજ ઉભી કરવાની છે; અથવા વિષય એ જાણે સાદી લીટીઓ દોરેલી છે; તેમાં રંગ પૂરીને આંખને હરણ કરવાનું કવિને હાથે સોંપવામાં આવે છે. વિષયની રચના જે ચિત્તાકર્ષક હોય તો કવિની કારીગરી થોડી છતાં પણ તે દીપી ઉઠે છે. જેમ સાગરની કેટલીક વાર્તાઓ કદાચ કવિના મુખમાંથી ન નીકળતાં સામાન્ય વાર્તા કહેનારના મુખથી નીકળે તોપણ તે ચિત્ત ખેંચે છે. કવિની ક્યાશને વાર્તાનું રચન (plot) ઢાંકીને કવિની આખરે જળવે છે. પણ જ્યાં વસ્તુ નામભાવજ હોય અથવા વાર્તાવિષય સામાન્ય કે ચિત્તાકર્ષક ન હોય ત્યાં કવિની કારીગરી-જ મનુષ્યને આદ્વાદ આપે છે, ત્યાંજ કવિનું કવિત્વ જણાય છે. મેઘદૂતમાં વિષય શો છે? દ્રૌપદીહરણમાં શો છે? અને તેજ પ્રમાણે દુઃશાસનવધમાં શો છે? કવિની વર્ણનછટાને અહીંજ ધન્ય કહેવી પડે છે કે, જે અલ્પ

વિષયના વર્ણનમાં ધણીવાર શ્રોતાઓને કંટાળો આપવા શિવાય-આનંદ આપીને ટકાવી રાખે છે, એટલુંજ નહિ, પણ અમુક રસમાં મગ્ન કરીને તદ્દુષ્ણ બનાવી દે છે !

દુઃશાસનવધ વિષે મરાઠીમાં પણ એક મોરોપતે આર્યાબલ્લ કાવ્ય લખેલું છે. પણ તેની સાથે આને ઝાઝો સંબંધ નથી; આમાં જે છે તે તેમાં નથી, અને તેમાં છે તે આમાં નથી. માત્ર કાવ્ય તરિકે બન્ને ઉત્તમ છે. ગૂજરાતીમાં દુઃશાસન શ્વિરપાન વિષે બીજા કોઈ કવિએ લખેલું નજીવામાં નથી, અથવા જે વિશેષ કહિએ તો ગૂજરાતીમાં વીરરસકાવ્ય અમારા જ્ઞેવામાં આ બીજુંજ આવે છે.

દુઃશાસન શ્વિરપાનનો વિષય વીરરસ જમાવવાને જોઈએ તેવો યોગ્ય છે. મહાભારતમાં વર્ણવેલા યોધાઓ ધર્મયુદ્ધ કરનારા તથા સત્યશીળ હતા એમ માનેલું છે. તેઓ સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા તથા પરસ્પર જયની ઇચ્છા કરવાવાળા હતા. વલ્લભે પોતાના અંતરનો વીરરસનો ઉભરો કાઢવાને ભીમ સરખા નાયકને પસંદ કરવામાં કવિને યોગ્ય કૌશલ્ય વાપર્યું છે એમાં શક નથી. ભારતમાં અને બહુધા પ્રાકૃત કવિઓએ ભીમનું જે રૂપે વર્ણન કર્યું છે તેમાં ભીમને ભોજો, ભુખાળવો, ક્રોધી, અહ્ભુત બળશાળી, એવો વર્ણવ્યો છે. વલ્લભ કવિએ તેને ક્રોધી, અતુલ્ય બળવાળો, દૃઢ પ્રતિજ્ઞાવાળો, પોતાના બળ ઉપર વિશ્વાસવાળો, શ્રદ્ધાળુ અને ભોજો વર્ણવ્યો છે. કાવ્યશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે ભીમને ધીરોદ્ધત નાયક કહી શકાય છે. વલ્લભે પ્રસ્તુત કાવ્યમાં ભીમને બહુધા તેવો કર્યો છે. બહુધા કહેવાનું કારણ એ છે કે, ધીરોદ્ધત નાયક ભોજો નહિ પણ કપટી કહેલો છે. જેમ,

માયાપરઃપ્રચ્છન્દશ્વપલોઽહંકારદર્પભૂયિષ્ઠઃ ।

આત્મશ્લાવાનિરતોધીરૈર્ધીરોદ્ધતઃકથિતઃ ॥

૧

કાવ્યમાં, કર્ણનો રથ ઉડાવી દેવામાં ભીમ પ્રયત્ન, રાત્રે ગદા લેઈને શત્રુસામે દોડવામાં અપળ, કૃષ્ણ સાથે વાત કરતાં તેને ડરવાનું* કહેવામાં અહ્લંકારવાળો અને દ્રૌપદી આગળ વાત કરતાં આત્મશ્લાધાવાળો વર્ણવેલો ભીમને કવિએ ધીરોદ્ધત બનાવ્યો છે, એ તેના સાહિત્યજ્ઞાનનો એક પુરાવો છે.

જેવી રીતે રામાયણમાં રામને નાયક, સુગ્રીવને પીઠમદ્ અને રાવણને પ્રતિનાયકરૂપે વર્ણ્યા છે, તેવીજ રીતે અહીં પણ ભીમને નાયક, કૃષ્ણને સહાયક અને દુઃશાસનને પ્રતિનાયકરૂપે વર્ણ્યા છે. અમુક પાત્ર યોજીને સાહિત્ય શાસ્ત્રની મર્યાદામાં રહીને જ્યારે તે પાત્ર ભગવ્યું હોય ત્યારે તે શાસ્ત્રને બળુનારા પુરૂષો કવિને વિશેષ અભિનંદન આપે છે, તેવુંજ અહીં છે. કૃષ્ણ સહાયક છતાં તેણે હાથમાં હથિયાર ન ઝાલવા સંબંધી કરેલી પ્રતિજ્ઞા કવિ અહીં પણ વીસરી ગયો નથી જો તેની પ્રતિજ્ઞા વિષે આ અંશમાં કાંઈ ઈશારો સુદ્ધાં કરેલો નથી. કૃષ્ણને સર્વ સામાન્ય મત પ્રમાણે કપટી અને છળભેદ કરનાર તથા સુક્તિપ્રયુક્તિમાં કુશળ સહાયકરૂપે વર્ણવ્યો છે. પાંડવોનો કૌરવો સાથેનો યુદ્ધતંત્ર પોતાના બુદ્ધિપ્રભાવથી ચલાવનાર કૃષ્ણને પોતાના પ્રિય પાંડવોની પ્રતિજ્ઞાનું નિર્વહન કરવાની કાળજી સ્વાભાવિકજ હોય તે વાત કવિએ કૃષ્ણ અને અર્જુનના પ્રથમ સંવાદમાં બતાવી આપી છે એ વર્ણન એટલું તો સ્વાભાવિક અને ચમત્કૃતિજનક છે કે, મનુષ્ય સ્વભાવનું જેણે બારીક અવલોકન કર્યું હશે તેવો હરકોઈ વાચક કવિના આ આરંભને જોઈને તેને ધન્યવાદ આપ્યા વિના રહેશે નહિ. પાંડવોને જ્ય અપાવવો એ કૃષ્ણને શિરસાસાંધ્ય હોત્તથી જ્યારે બીજા બધા નિશ્ચિંત ઉંઘતા હતા ત્યારે તે પોતે એકાકી જાગે છે અને યુદ્ધભૂમિમાં આવીથી તહીં સુક્તિઓ સાધવાને રખડતા માલમ પડે છે ! પાંડવો ઉપરનો કૃષ્ણનો અપ્રતિમ પ્રેમ સિદ્ધ કરી બતાવવાને કવિએ આપી હવે શું વધારે કહેવું જોઈએ !

પ્રતિનાયક દુઃશાસનનું મહાપરાક્રમ ભારતમાં એટલું બધું વર્ણુ નથી તથાપિ અહીં ભીમના પરાક્રમનો ચિતાર શ્રોતાના હૃદયપટમાં ખેસાડવાને તેને પણ પરાક્રમી કરી દેખાડ્યો છે, એક વખત તો તે ભીમને પણ મુશ્કિલ કરે છે, પણ પોતાના તે કથન તરફ આતાઓ અવિશ્વાસ ન લાવે માટે કવિ કેવું સરસ યુક્તિનું વચન બોલે છે ! “ દીપ દીપે મરતાં ઝળથી ! ” એ તો હોલવાતો દીવો તેજ મારે છે ! કર્ણનું પરાક્રમ વર્ણુ છે તે પણ પરિણામે ભીમનેજ દીપાવવામાટે છે. અર્જુનનાયકનો પ્રતિનાયક કર્ણ છે અને દુઃશાસનનો સહાયક છે ! કર્ણનું સ્વરૂપ ચીતરવામાં પણ વક્ષભે કચારા રાખી નથી ! અભિમાની ક્ષત્રિય વીરનું આભેદૂળ સ્વરૂપ જોવું હોય તો વક્ષભે કરેલું કર્ણનું વર્ણન વાંચવું ! જો ભીમના કરતાં કૃષ્ણ અને દુઃશાસન કરતાં કર્ણ કાંઈ

ન્યૂન ગુણવાળા હોય અને કથા પ્રસંગ બહુ વિસ્તારવાળો હોય તો તેમને પીઠ-મઈ સંજ્ઞા મળી શકત, પણ અહીં જેમ પીઠમઈની જરૂર નથી તેમ કવિએ તેવાં પાત્ર લીધાં પણ નથી.

કાવ્યમાં કવિએ પૂરેસો રંગ ઘોષ નાખીએ તો કાવ્યના વસ્તુની રૂપ-રેખાઓ કેવી દૃષ્ટિગોચર થાય તે હવે આપણે જોઈએ. કૌરવોના પિતાઓથી આરંભી કવિ અંથનો આરંભ કરે છે. ધૃતરાષ્ટ્રના અને પાંડુના પુત્રો કેવી રીતે ઉપજ્યા તેનું રમુજ વર્ણન કર્યા પછી તેમની વચ્ચે યુદ્ધનો પ્રસંગ કેમ ઉપજ્યો તે બતાવ્યું છે. પાંડવો પ્રતિજ્ઞા પાળે એવા છે તે જાણાવવાને અભિ-મન્યુવધ, પાર્થપ્રતિજ્ઞા અને જયદ્રથવધ વર્ણવ્યા છે. જયદ્રથનો વધ કરવામાં તો ધૃષ્ટે અર્જુનને સહાય કરી હતી પણ હું તો કાઈની સહાય લેનારજ નથી એવો ભીમનો દૃઢ અભિમાન કવિએ વર્ણવતાં આતાઓને પ્રસન્ન કરી નાખ્યા છે. તે પછી યુદ્ધભૂમિની રાત્રીનું વર્ણન, દૂતમુખથી દુઃશાસન-રૂધિરપાન વિષે ભીમની પ્રતિજ્ઞાનું કથન, કર્ણોદિકે કરેલું દુર્યોધનનું સાંત્વન, દ્વેતે કરેલું રૂધિરપાનની પ્રતિજ્ઞાનું કારણ, ભીમે સભામાં કરેલી પ્રતિજ્ઞા વિષે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વિચાર, દ્રૌપદીને સાધનભૂત કરીને ભીમના ક્રોધનું ઉદ્દીપન, દ્રૌપદી અને ભીમનો વાદ્વલ્લ, ભીમનું રાત્રે શત્રુ પ્રતિ દોડવું, ધૃષ્ટે કરેલું ભીમનું નિવર્તન અને તેમાં ધૃષ્ટદ્યુમ્નની ચમત્કારિક યુક્તિ, પ્રભાતનું વર્ણન, કર્ણકૃત હસ્તી-વ્યૂહ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સિંહવ્યૂહ, વ્યૂહમાં ભીમને છેડેસો રાખવામાં ધૃષ્ટદ્યુમ્નની યુક્તિ અને પ્રપંચ, ભીમકૃત શિવસ્તુતિ, વ્યૂહમાં છેલ્લા રહેતામાં ભીમની દિશગીરી, યુદ્ધ પ્રસંગ, સુર્યોદયસંનપરાજય, કર્ણ ભીમનું યુદ્ધ, દુઃશાસન અને ભીમનું યુદ્ધ, ભીમે કરેલું દુઃશાસનનું રક્તપાન, અને ઉપસહાર, એ રીતે અંથનો વિષય સમાપ્ત થાય છે. એ વિષય એવા એક ખીજ સાથે સંકળાયેલો છે તથા તે એવો ક્રમવાર ગોઠવ્યો છે કે તેમાંથી અમુક વિષય તો શું પણ અમુક પદ ઉપાડી લેવાથી તુરત સંબંધ તૂટી જાયછે એ આ આખ્યાનની વસ્તુ સંકળના-નું ચાતુર્ય છે. અંથમાં રૂધિરપાનરૂપ ઉપક્રમ અને ઉપસહારની એકરૂપતા, વીરરસ વર્ણનનો એક સરખો અભ્યાસ, મહાભારતાદિમાં વર્ણેલા એ વિષય કરતાં નબીન રીતે વસ્તુસંકળના રૂપ અપૂર્વતા, પ્રભાતવર્ણનાદિ અર્થવાદ, અને ધૃષ્ટ સહાય, ભીમનું શૂરત્વ, વગેરેના રસમય વર્ણનથી અંથના નામનું નિર્વહન કરવારૂપ ઉપપત્તિ, એ સઘળું પરીક્ષકની દૃષ્ટિથી જોઈને આપણે

વલ્લભને ધન્યવાદ આપ્યા વિના રહી શકતા નથી ! છૂટક છૂટક કવિતા કરવી અથવા જેમાં વસ્તુસંકળના રૂપ ચાતુર્યની અગત્ય નથી એવા એકાદ ખંડકાવ્યને વિસ્તારવું તેના કરતાં આમ કેવળ સરસ વસ્તુનું એક ખાળું બનાવવું અથવા કેવળ સુવર્ણથી પટ નિર્માણ કરવું એ મહાકુશળ કારીગરનું કામ છે એમાં સંદેહ નથી ! વલ્લભના આ કાવ્યને જે કોઈ કવિ હોઈને વર્ણવવા ધારે તે તે ખાંડના ખાખ શિવાય ખીળું શું કહે ? અસ્તુ. કાવ્યના વિષયને આમ ખતાવ્યા પછી તે વિષયને કવિએ શી રીતે શણગાર્યો છે તે ઉપર આપણે નજર કરીશું. પણ તે પહેલાં એ કવિ પોતાના કાવ્ય વિષે શું કહે છે તે જોઈએ. કવિના ચરિત્રમાં આપણે જોઈ ગયા કે જે વીર કવિના આ વીરરસ કાવ્યનું આપણે અવલોકન કરીએ છીએ તે મહાકવિ પ્રેમાનંદનો પુત્ર હતો. તેમ દ્રાપદીદરણમાં લખેલા પ્રેમાનંદ ચરિત્રથી આપણા જાણવામાં છે કે તેણે પોતાના પુત્ર વલ્લભને દિંદી જેવી કવિતા કરીને ગૂજરાતીભાષાનું સાહિત્ય વધારવા આજ્ઞા કરી હતી. તે વલ્લભે આ કાવ્યરૂપ આખ્યાન લખેલું છે. દિંદી સાહિત્યનો સારો અભ્યાસ કરીને તેમાંના કાવ્યગ્રંથો જેવો ગ્રંથ લખવાની ઇચ્છાથી તેણે આ આખ્યાન લખ્યું હોય એમ તેના ગ્રંથની નિરીક્ષા કરવાથી જણાય છે.

કવિ પોતાના ગ્રંથને આખ્યાયિકા નામ આપે છે (જુઓ કવિત ૧૩૫) આખ્યાયિકાનું લક્ષણ સાહિત્યકાર લખે છે કે:—

આરુયાયિકાકથાવત્સ્યાત્કવેર્વેશાદિવર્ણનમ્ ।

અસ્યામન્યકવીનાંચત્તંગદ્યંકચિત્કચિત્ ॥

કથાંશાનાંવ્યવચ્છેદઆશ્વાસઈતિવધ્યતે ।

આર્ય્યાવક્રાપવક્રાણાંછંદસાયેનકેનચિત્ ॥

અન્યાપદેશેનાશ્વામમુખેભાવ્યર્થમૂચનમ્ ।

અર્થ—“જેમાં કથાની પેઠે કવિના વંશ વગેરેનું વર્ણન હોય તેને આખ્યાયિકા જાણવી. વળી એમાં કોઈ કોઈ ખીલ્લ હામે કવિઓએ કરેલા છંદ કે ગદ્ય હોય છે. એની કથાના વિભાગને “આશ્વાસ” નામ આપેલું હોય છે, તેમાં આર્યા, વક્ર, કે અપવક્ર, એ છદ્દોમાંથી ગમે તે છંદથી રચના કરી હોય

છે તથા તેમાં ખીજના અપદેશથી આશ્વાસના આરંભમાં ભાવિ કથાના અર્થનું સૂચન કર્યું હોય છે. ”

આમાં કવિના વંશાદિનું વર્ણન છે; પેહેલાં તેર કવિતમાં તે જણાય છે. પણ ખીજ કવિઓનાં ઘૂત એમાં કોઇ હામે નથી, ગદ્ય પણ કોઇ હામે નથી, કથાના અંશનો વ્પાચ્છેદ પણ ‘આશ્વાસ’ કે એવા ખીજ કોઇ નામથી કર્યો નથી, આર્ત, વસ્ત્ર, અપવસ્ત્રને હામે કવિત, દુમિલા, સવૈયા, કિરીટ, વગેરે છદોથી ગ્રંથ બાંધ્યો છે, અને આશ્વાસના આરંભમાં ખીજના અપદેશવડે ભાવિકથાનું સૂચન પણ નથી. ત્યારે એને આખ્યાયિકા નામ ઘટે છે કે કેમ ? દંડી કહે છે કે,—

“ અર્થેવાંતર્ભવિવ્યન્તિશેષાશ્વારવ્યાનજાતયઃ । ”

અર્થ—“ આખ્યાનની ખીજ ન્તિઓનો આમાંજ સમાવેશ થઈ જશે. ”

એ ઉપરથી જણાય છે કે આખ્યાનની ખીજ પણ ન્તિઓ છે. ગમે તે ન્તિઓ હોય પણ ઉપર કહેયું આખ્યાનનું સામાન્ય લક્ષણ તો તેમાં હોવુંજ જોઈએ. અને ન હોય તો વલ્લભકૃત દુઃશાસન રૂપિરપાનાખ્યાન એ આખ્યાનજ છે કે કોઇ કાવ્ય રચનાથી સંયુક્ત ગ્રંથને તેણે વિનયની ખાતર એવું સાધારણ નામ આપ્યું છે ? ગ્રંથનું ૧૧ મું કવિત શુઓઃ તે કહે છે કે,—

“ નામ કાવ્યરાખીકે’તું આ તો મારું કાવ્ય કાવ્ય,
એ તો રૂપ સાકરનું લઈ કીર્તિ ગાવી છે;
મહાકાવ્ય મહાકાવ્ય લખ્યાં લખ્યાં મહાકાવ્ય,
મુખથી જણાવે મૂઢ શોભા તો શુભાવી છે;
નાટકનાં ચેટક તો લાગે ખેટક શો થયો,
ભલે દેવગિરા હોય મહત્તા શુભાવી છે;
પારસ વિના ઉગ્યાર અડકી સુવર્ણ કરે,
મન શીખ એહ ધારી કવિતા કુલાવી છે. ”

આ ઉપરથી કવિ પોતાના કાવ્યને કાવ્ય કહીને સ્વપ્રશંસા કરવાથી દૂર રહ્યો છે અને સાદું આખ્યાન નામ આપી તેને તેનું યથાર્થ નામ આપતું રસગને માટે બાકી રાખે છે. ત્યારે આપણે તે અંથમાં કાવ્યનાં લક્ષણો છે કે કેમ તેની નિરીક્ષા કરીએ. એ સર્ગ બંધ મહાકાવ્ય તો નથી, તેમ તેમાં સર્ગ જેવું કાંઇ વિભાગદર્શક પણ કવિએ લખ્યું નથી. જે આપણે તેના ભાગ પાડી શકીએ તો તે માત્ર આ રીતે હોઇ શકે. પ્રથમ ૫૭ મનહરમાં 'કવિએ અંથના વિષયનો ઉપોદ્ધાત લખીને તે દ્વારા ઉત્સાહસ્થાિભાવ ચિત્તર્યો છે. પછી ૫૦ દંડવિજયમાં ભીમની પ્રતિજ્ઞાનું તેને સ્મરણ કરાવવા સંબંધી લખી- ને તે દ્વારા વીરરસના આલંબન ઉદીપન વિભાવ ચિત્તર્યો છે. પછી ૫૦ ધના- ક્ષરી કવિતમાં કથા ને યુદ્ધ પ્રસંગ સુધી લાવી મૂકીને તે દ્વારા વીરરસના અનુ- ભાવ વર્ણવ્યા છે. પછી ૫૦ ભુજંગી છંદમાં વ્યૂહરચના અને યુદ્ધપ્રસ્તાવ વર્ણ્યો છે કે જે તે પછીના વિભાગમાં વર્ણાતા વીરરસને ઉપકારી થઇ શકે. પાંચમા વિભાગમાં ૫૧ દુગિલા છંદથી ભીમનું મહાપરાક્રમ વર્ણુને વીરરસ વરણુવ્યો છે. ૬ દ્વા વિભાગમાં ૨૪ કૌરિઠ છંદ લખીને રૌદ્રબીભત્સાદિક રસો- ને વ્યભિચારીરૂપે વર્ણુને ઉપસંહાર કર્યો છે. ૭ મા વિભાગમાં સાત મનહ- ર છંદમાં કૃષ્ણની કાંઇક વિચિત્રરૂપે સ્તુતિ કરી અંથ સમાપ્ત કર્યો છે. આવી રીતે સાત જાતના છંદઃસમુદાયથી વિભાગ પડે છે તેને જે કવિએ સર્ગનું નામ આપ્યું હોત તો આપણે તેને કાવ્ય કહેવાને ખંચાત નહિ. પણ સર્ગ એજ કાંઇ કાવ્યનું ઉપલક્ષણ નથી. આ અંથમાં આદિથી તે અંતલગી વીરર- સ એવો તો શુદ્ધ ભર્યો છે કે પાંચનારનું ચિત્ત તેમાંજ એકાગ્ર થઈ જાય છે. રસ એજ જે કાવ્યનું જીવન હોય, અને ધ્વનિભૂત રસ કાવ્યમાં જે ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરે છે તેવા કાવ્યનેજ આપણે વાસ્તવિક કાવ્ય કહેતા હોઇએ તો આ અંથ એક અનુત્તમ કાવ્ય છે એમાં કાંઇ સંદેહ નથી. વલ્લભકવિ રસમા મગ્ન થઈને કાવ્યના બીજા ગુણોને વીસરી ગયો છે એમ પણ નથી. જેથી કરીને આ અંથ એ સરસ કાવ્યનો દેખાવ આપે છે તે એજ કે તેમાં કાવ્યને ઘટે દેવાં બીજાં વર્ણનો છે. જે પ્રસંગ દ્વંકાવવા ધાર્યો છે તે તેણે પાંચનાર રજન થાય તેવી રીતે દુઃકાવ્યા છે. જુઓ કવિત ૧૪—૧૭ એમાં પાંડવોની ઉત્પત્તિથી તે યુદ્ધ પ્રસંગ સુધી વર્ણન કરી જવામાં કેવી ઉત્તમ છટા દેખાડી છે ! એમાં રાત્રીવર્ણન, પ્રભાતવર્ણન, ક્રોધવર્ણન, કૃષ્ણમાહાત્મ્યવર્ણન, શિવ- સ્તુતિનું અટક, વગેરે પ્રસંગો પણ વર્ણ્યા છે, અને તે પણ સમગ્રપણે વીરર-

સંતે ઉપકારક થઈ શકે તેમજ વર્ણ્ય છે. એ ઉપરથી સમજાય છે કે, આ અર્થને દુઃશાસનરૂઢિરપાન આખ્યાન કહેવા કરતાં દુઃશાસનરૂઢિરપાન કાવ્ય નામ વધારે સુઘટિત છે.

હિંદી કાવ્યો વાંચીને તેના જેવી કવિતા ગૂજરાતી ભાષામાં કરવાને આ ક્ષતિ પિતાએ કરેલી આજ્ઞા તેણે બરાબર પાળી છે એ તેના આ કાવ્યથી જણાઈ આવે છે. અર્થ વાંચનાં જણાશે કે તેણે હિંદી જેવી દબલગ કવિતામાં આણી છે. તેના જેવા શબ્દપ્રયોગ પણ કર્યા છે, અને વિશેષમાં તેના જેવી શબ્દવિકૃતિ પણ કરી છે. કવિએ જે શબ્દવિકૃતિ કરીછે તેમાટે આપણે ખુશી થતા નથી કેમકે તે આપણને ઘટ નથી અથવા આપણા સર્વેના મત પ્રમાણે તે યોગ્ય પણ નથી, તથાપિ શબ્દાલંકાર ઉપર ઘેઝા થઈ ગએલા કવિ રાગ્નએ કદાચ કોઈ દેકાણે પ્રાસ ન મળતો હોય કે જોઈતો વર્ણન આવતો હોય ત્યાં તેમાં કાંઈક ફેરફાર કરીને લખે તો તેટલા ઉપરથી તેના રસપૂર્ણ અર્થને કે તેને આપણે દૂષિત કરવાને સમર્થ નથી. આ કવિએ શબ્દાલંકારના બધા પ્રકાર યોગ્ય બતાવ્યા છે. એટલે પ્રસન્નોપાત તે તે શબ્દાલંકાર અદ્દલ કરીને કવિતાની વાણીમાં માધુર્ય ઉત્પન્ન કરવાને જોઈતો શ્રમ કર્યો છે. શબ્દાલંકાર એ પ્રસ્તુત કાવ્યનું એક મોટું ઉપકરણ છે, માટે તે વિષે એ શબ્દ વિશેષ કહેવા જરૂર ધાર્યા છે. ઘણાક પંડિતો એમ માને છે કે શબ્દાલંકારને માટે યત્ન કરીને અર્થ અગાડવો અથવા પ્રાસનેમાટે અટકાવે અર્થ ફેરવવો તેના કરતાં બિલકુલ શબ્દાલંકાર ન યોજવા એજ ઠીક છે. કેટલાક કહેછે કે શબ્દાલંકાર એ જાણે કવિતાસ્ત્રીનું કૃત્રિમ ધરેણું છે, અર્થાલંકાર એ જાણે તેનું ઈશ્વરદત્ત સૌંદર્ય છે, અને રસ એ જાણે તેની ચેતનતા છે. કેટલાક કહેછે કે રચનાયુક્તિના સામાન્ય મનુષ્યોને રીઝવવાનેજ શબ્દાલંકાર સાધન-ભૂત છે, સૂક્ષ્મયુક્તિના મનુષ્યોને રીઝવવાનું સાધન અર્થાલંકાર છે અને રસજ્ઞને રીઝવવાનું સાધન રસ છે. એમ વિધવિધ દર્પનાઓ પડિતો કરેછે અને તે સર્વેનો અમે અનાદર કરતા નથી કે આદર પણ કરતા નથી. કેમકે કાવ્યનું સ્વરૂપ બાંધનારા મહાકવિઓએ જે કાંઈ તે સંબંધમાં કહેલું છે તે, એ સધળાનો નિર્ણય ઝટ કરી આપે છે. જયદેવ કહે છે કે-

અઙ્ગીકરોતિયઃ કાવ્યંશબ્દાર્થાવિનલંકૃતી ।

અસૌનમન્યતેકસ્માદનુષ્ણમનલંકૃતી ! ॥

અર્થઃ—“જે પુરૂષ એમ કહે છે કે જેમાં શબ્દના અને અર્થના અલંકારો ન હોય તથાપિ તે કાવ્ય છે, તો તેવો પડિત (!) પુરૂષ અગ્નિને ઉષ્ણતા-રહિત શામાટે નથી માનતો ?” અર્થાત્ અગ્નિ જેમ ઉષ્ણતા રહિત હોવા અસંભાવ્ય છે તેમ શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર રહિત કાવ્ય હોવું પણ અસંભાવ્ય છે. વાર, શબ્દાલંકાર શું વાણીમાં મધુરતા નથી ઉત્પન્ન કરતા ? જે કરેછે તો તેવું અલંકાર વિરહિત કાવ્ય તે રચનારની અશક્તતા નથી બતાવી આપતું ? શબ્દ પકડતાં અર્થ નાસે છે અને અર્થ પકડતાં શબ્દ નાસે છે, એવી સ્થિતિથી કંટાળેલા કવિઓ શબ્દાલંકારહીન કવિતા કરેછે અથવા તો મહાકલ્પનાના તરંગમાં તરતા મહાભારત જેવાં મહાકાવ્ય કરનારા શબ્દાલંકારને ખોળવાની દરકાર કરતા નથી, એ વાત શું ખોટી છે ? વક્ષ્યે જે એમજ ધાર્યું હોત કે મારે શબ્દો બગાડવા વિના શબ્દાલંકાર ચાલુવા છે તો તે નજ આણી શકત એમ કહી શક્યું નથી; પણ તેણે હિંદી કવિતાઓમાં તેમ થતું હામ હામ જોયેલું છે તેથી તેવો તે વિચારજ શું કરવા કરે ? શુભો પૃષ્ઠ ૧૪૨ છંદ ૨૦૪ મો.

અકામા યયા કૃષ્ણાની દિગ્ધી કામાં,
ન સામા યયા શે કિધાંતા ઉધામાં;
ન રામા યયા રે ! યયા મૂઢ રામાં,
દદામા દિયો શું બની મર્દ શામાં.

અ કવિતામાં ચરણઅંત્યસ્વર ઉપર અનુસ્વાર શું કરવા જોઈએ ? હિંદુસ્તાની કવિતામાં તેવું જોએલું માટે તેણે તેમ રાખ્યું છે; પણ શબ્દ-વિકૃતિ તેમાં થઈ નથી, જે કે શબ્દવિકૃતિ નજ થવા દેવી એવું તે કાંઈ ધારી બેઠો નહોતો. હિંદી કવિઓ શબ્દવિકૃતિ કેવી કરેછે તે આ એક વીણસાગરનો પ્રહંદ વાંચવાથી જણાશે.

રથોદ્ધતા.

“હે અનંત ફંદન વરૂથની, નીડ ઠોર જિંહિ રેસમી તની;
 જાતારૂપ પરચંડ દંડ હે, નીક જટ્ટ હાટકં ઘુડંડ હે.
 ઇછરીય જરતાર છત્રિયં, ઝીન ઝવે માનિક જરત્રિયં;
 નીમિ ઝાંક કુવજં સુરૂપિયં, ઝાજ કેક વૃષમં સજોહિયં.
 તાસ ઝૂલ મગ્ગતૂલ ઝૂલિતં, ધ્રંત સૂર ચકડોલ મૂલિતં;
 ચંગ સોર ઘુવરી વની વજે, જૂથ વૃત્ય અછરં મનો સજે.
 રંગ રંગ સોહિત પતાકિયં, માનું ધામ કર્દમ પ્રમા કિયં;
 મધ્ય ચાપ ઇપુધિ સુમાજિતં, કે અમાતિ ઉમરાઉ રાજિતં.”

આમ જ્યારે કવિઓ કરતાજ આવ્યા છે ત્યારે શું કરવા વલ્લભને દોષ
 આપવો ? એ તો એમજ માની બેઠેલો કે,

વાક્યંરસાત્મકંકાવ્યંદોષાસ્તસ્યાપકર્પકા ।

ઉત્કર્ષહેતવઃપ્રોક્તાગુણાલંકારીતયઃ ।

અર્થ:—રસયુક્ત વાક્ય એજ કાવ્ય છે. અશ્લીલાદિ દોષ તે રસને કમી
 કરનારા છે માટે અને ત્યાં સુધી વર્જવા અને શ્લેષાદિક ગુણ, ઉપમાદિ અલં-
 કાર, અને પાંચાલી આદિક રીતિઓ, એ રસની વૃદ્ધિ કરવાના હેતુઓ છે,
 માટે અને ત્યાં સુધી તેમની યોજના કરવી. આ કાવ્યમાં રસાત્મક વાક્યતા
 તે છે એ આપણે પાછળ કહી ગયા છીએ, અને દોષો બન્યા ત્યાં સુધી વર્જ્યા
 છે. ચંદ્રાંશકના કર્તાએ શ્રુતિકટુ, અપ્રયુક્ત, અસમર્થ, અનુચિતાર્થ, નિરર્થક,
 અવાચક, અશ્લીલ, સંદિગ્ધ, ગ્રામ્ય, ક્લિષ્ટ, વિરૂદ્ધ, લુપ્ત, ન્યૂન, અધિક,
 કથિત, સંઘીર્ણ, પુનરૂક્ત, દુષ્કમ, વગેરે આશરે ૫૦ દોષ બતાવ્યા છે. તે
 સર્વેથી રહિત કાવ્ય કરવાને ધણા ધણા સંસ્કૃત ભાષાના કવિઓ પણ સમર્થ
 થયા નથી તો પછી ગૂજરાતી ભાષામાં કાવ્ય લખનાર વલ્લભના દોષ શોધવ
 બેસવાનો આ પ્રસંગ નથી, પણ જો તેના કાવ્યમાં રસના કિરકિના હેતુ એવ

ગુણ, અલંકાર, અને રીતિઓ લેાય તો કાવ્યરૂપે આપણે એ પ્રયત્નો આદર.
કરીશું. જેમ દુઃશાસન અને ભીમનું યુદ્ધ વર્ણવતાં કવિ લખે છે કે,—

દુમિલા.

પૃથિવી કરિણી કરિ બે લટતા,
વર ખાણથી હાણુ અપાર કરે;
ભીમસેન હતાવળથી વિચરી,
ધુર નામક ખાણથી હોંસ હરે;
ધનુ ને તનુ કાપી લલાટ વિખે,
સર સારથિ શાંત રણાંગ સરે;
તવ ક્રોધ કરી કર રાશ મહી,
સ્વય ખાર સરે કરી ભીમ ભરે.

૨૫૧

આ છંદમાં પૃથ્વીને હાથિણીનું રૂપ આપ્યું છે, અને ભીમ તથા
દુઃશાસનને બે હાથીનું રૂપ આપ્યું છે, માટે એ રૂપક નામે અર્થાલંકાર છે.
પૃથ્વી હાથિણીને માટે યુદ્ધ કરનારા ભીમ તથા દુઃશાસનને હાથી રૂપે વર્ણવે કવિએ
તેમનો યુદ્ધમાં અતિ ઉત્સાહ એવો સ્પષ્ટ વર્ણવે છે કે વાંચનાર તત્કાળ સમજ
નય છે. આ પ્રસાદ નામે ગુણ છે. પ્રસાદ ગુણનું લક્ષણ જ્યદેવ કહે છે કે,—

यस्मादंतःस्थितःसर्वःस्वयमर्थोवभासते ।

सलिलस्येवसृक्तस्यसપ્રसादइतिस्मृतः ॥

જેમ નિર્મેળ પાણીમાં નાખેલો પદાર્થ તેની મેળે સ્પષ્ટ દેખાય છે તેમ
જે રચનાવડે કવિના વચનમાં રહેલો સઘળો બાળવ્યંજનાદિ અર્થ પોતાની
મેળે માલમ પડે તેને પ્રસાદગુણ કહે છે. વળી,

ભુજંગી.

શકુની ગુમાની વહે વ્યર્થ ખાની,
જમે સારી વાની અભિમાની માની;
હરિને તિ નંદે સુરે સર્વ વંદે,
ક્રિયાયો શું કંદે અજનંદ કંદે.

૨૦૧

આ છંદમાં વર્ણોત્તુ સરખાપણું છે માટે સમતા નામે ગુણ છે “ સમતાલ્પસમાસ્ત્વર્ણાયસ્તુલ્યતાયવા ” અર્થ સમાસ હોય કે અક્ષરો વગેરેની સમાનતા હોય ત્યાં સમતા ગુણ સમજવો.” વળી દ્રૌપદી પાસે દાસી અંગરાગ વગેરે કાવે છે તે ન લેતાં દ્રૌપદી દાસીનો તિરસ્કાર કરે છે. આ વર્ણવતાં કવિ લખે છે કે,—

ઝંઝવિજય.

ઢાંધથી દ્રૌપદી તો સુણિ ભાખત,
જા અણિ જા અણિ જાજા અખોલા;
રંજન ભંજન કેમ કરું અમિ,
કંજન ગંજન જાણું અખોલા;
અંજન ખંજન શાં અણવું અખ,
અંજન રંજન વાગલ વરોલા !
વક્ષભ દુક્ષભ છે દિન છે દિન,
સુક્ષભ સુક્ષભ તોરિ અતોલા.

૯૧

આમાં હેકાનુપ્રાસની રીતિથી જે અક્ષરોની પુનરૂક્તિ કરી છે તે મનને પીગળાવે એવી છે માટે એ માધુર્ય નામે ગુણ છે. અંદાજોકકાર કહે છે કે:—

“ માધુર્યપુનરુક્તસ્યવૈચિત્ર્યંચારુતાવદ્દમ્ ॥”

“પુનરૂક્તિ કરેલા વર્ણોત્તુ સુંદરતા યુક્ત જે વૈચિત્ર્ય તેને માધુર્ય નામે ગુણ કહે છે”. એજ કવિતામાં વૈદર્ભી રીતિ પણ રહેલી છે. રસાદિકને ઉપકાર કરનારી શબ્દોની રચનાને રીતિ કહે છે. સંસ્કૃત કાવ્ય શાસ્ત્રીઓએ ચાર પ્રકારની જૂદી જૂદી શબ્દોની રચનાને જોઈને તેને ચાર ભાગમાં વહેંચી નાખી છે. તે વૈદર્ભી, ગૌડી, પાંચાગી, અને લાટી એવા નામથી ઓળખાય છે. વૈદર્ભી રીતિનું લક્ષણ સાહિત્યદર્પણકર્તા લખે છે કે,—

માધુર્યવ્યંજકૈર્વર્ણૈરચનાલલિતાત્મિકા ।

અવત્તિરલ્પવૃત્તિર્નાવૈદર્ભીરીતિરિષ્યતે ॥

“માધૂર્ય સૂચક વર્ણોવડે સુંદર શબ્દ રચના કરેલી હોય, પછી તે વર્ણોની આદૃત્તિ થોડી હોય કે ન હોય, તેા પણ તેને વૈદર્ભી રીતિ કહે છે.”

આ રીતે પ્રસ્તુતકાવ્યની નિરીક્ષા કરતાં તેમાં રસ, અલંકાર, ગુણ, રીતિ, વગેરેની યોગ્યતા યથાયોગ્ય દેખાય છે, વળી તેમાં સર્વ ગુર્વક્ષર, સર્વ લઘ્વક્ષર, ચિત્રકાવ્ય, વગેરેની પણ રચના પ્રસંગોપાત્ત કરેલી છે, જે કાવ્ય રાંચનારને જણાશે. એ સઘળા ઉપરથી આપણે આપણા મહાકવિ પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભની કાવ્યરચનાને માટે તેને અભિનંદન ન આપવું જોઈએ શું ? વલ્લભના આ ગ્રંથનું વિવેચન કરીને માત્ર અમે વાચક વર્ગને જે જતાવી આપવા માગીએ છીએ તે એજ કે ગૂજરાતી ભાષામાં વીરરસ પ્રધાન ઉત્તમ કાવ્યના ગુણોએ યુક્ત કાવ્ય થયાં છે અને પ્રસ્તુતકાવ્ય તેમાંનું એક છે. જૂના કવિઓએ કરેલાં હજી એવાં ઘણાં કાવ્યો છે કે જેની સ્પર્ધા કરવાને આજના કવિઓ પોતાના કોઇ પણ કાવ્યથી હજી સમર્થ થયા નથી, એમ આ કાવ્ય ખુબી રીતે જતાવી આપે છે. આજના કવિઓના ગ્રંથો આપણી દૃષ્ટિ સમીપ પડેલા છે. તેમાંનો એક ઉપાડીને હાથમાં લ્યો અને તેને સાહિત્યના નિયમો પ્રમાણે રસગતાની કસોટી પર કરી જુઓ. જેને જોઇને આ વીરરસકાવ્યને દૂર મૂકીએ એવું કોઈ આપણી નજરે ભાગ્યેજ ચડશે. આજ સુધી થયેલા અર્પણીન કવિઓના ગ્રંથોને વળોડવાનો અમારો આશય નથી, પણ વાંચનારના હૃદયને પૂરી રીતે જોડે એવું વલ્લભના સરખું કાવ્ય ક્યાં છે ? આવાં કાવ્યો વાંચીને આપણા ઉછરતા કવિઓ રસમય કવિતા કરવા આદર કરશે તેા આશા છે કે હમણા જે વિવાહના મંડપ જેવી આપાતતો રમણિય કવિતા થવા લાગી છે તે મટીને શ્રીમન્ત મહારાજ સાહેબના રાજમેહેલ જેવી દૃઢ અને સુંદર કવિતાથી ગૂજરાતી ભાષાને તેઓ શોભાવી શકશે. શ્રીમન્ત સરકાર સયાજીરાવ મહારાજ સાહેબે આપેલા ઉદાર આશ્રયથી આ પ્રાચીન કવિરત્નો પ્રકાશમાં આવી પોતાના કાવ્ય પ્રકાશથી ગૂજરાતી સાહિત્યને શોભા આપે છે તેથી ગૂજરાતી ભાષાનો અભ્યુદય ધ્વજનાર પ્રત્યેક પુરૂષે આનંદ પામવાનો છે. હવે શ્રીમન્મહાકવિ પ્રેમાનંદસુત વલ્લભના આ વીરરસ કાવ્યની પ્રશંસારૂપ પુષ્પાંજલિ અને પ્રણામ અર્પણ કરી અમારું વિવેચન સમાપ્ત કરીએ છીએ.

ઈંદ્રવિજય.

વલ્લભની કવિતા સવિતા સમ,
 શ્રોતૃતણાં મનપંકજ ખોલે; ^૧
 સત્ય વિના દુરમત્યની પેઠ કુ-
 મત્યથી જહુ અસત્ય ન ખોલે;
 દીનપણું ન ધરે મનમાં જન-
 માંજઈ ન્યાય સ્પૃહા તજિ તોલે;
 ૫કક વલ્લભશુ રહિ અકક,
 છકક ખાઈ કવિ ચખ ચોળે.

૧.

વસંતતિલકા.

ભાષા સમાન કવિતા, ગુજરાતી વાણી,
 શ્રોતાજને સરસ વલ્લભની વખાણી;
 શબ્દો ધર્યાં કંઈક યાવની હામ હામ,
 તેથી કરે સકળ વલ્લભને સન્નામ.

૨

શ્રીજગદીશ્વરાયનમઃ

વલ્લભકૃત

દુઃશાસનરુધિરપાન

આર્યાન.

પ્રેમાનંદાયનમઃ

કવિત.

પ્રેમને કે આનંદને, કે પરમાનંદ નમું,
નમું કવિભૂષણને, કે પ્રતાપવાનને;
કૃષ્ણસુત પ્રેમાનંદ, કે રામચરણ શિષ્ય,
વેદપાડી આગમના, નમું પ્રેમવાનને;
આતુરવીંશીમણિને, કે માધવમિત્ર નમું,
રત્નગિરા ગુર્જરને, નમું રૂડા વાનને;
નમું નમું નમું કથું, કયે અંગે નમું જઈ,
વલ્લભ કવીશ તોય, ધારૂં ના એશાનને.

૧

૧ પ્રેમાનંદ મહાકવિનો પુત્ર કવિ વલ્લભ દુઃશાસનવધ નામે વીરરસ
કાવ્ય રૂપ આખ્યાન આરંભતાં પ્રથમ શિષ્ટ સંપ્રદાય પ્રમાણે ગુરૂનો નમસ્કાર
રૂપ મંગલાચરણદ્વારા પ્રેમાનંદની સ્તુતિ કરતાં લખે છે કે, પ્રેમને ઈ—ક
મારા પિતા અને ગુરૂ પ્રેમાનંદને નમું, નમું, નમું (વારંવાર નમું) એમ ક-
હું છું તો અરે પણ તેને કયે અંગે જઈને નમું તે મને સમજાતું નથી. કેમ
સમજાતું નથી ? તેનાં ધણું અંગ હોવાથી. તે અંગ કહે છે: પ્રેમને ઈ—
પ્રેમાનંદ શબ્દનો વિગ્રહ કરતાં પ્રેમ અને આનંદને અંગ જુદાં થાય છે તેમાંના
પ્રેમ અંગને નમું કે આનંદ અંગને નમું ? અથવા ભોલો તેને પરમાનંદ પણ
કહે છે તે અંગને નમું ? અથવા તે કવિના ભૂષણ રૂપ છે, પ્રતાપવાન છે, કૃષ્ણ-

આનંદમયયાચના.

કામવીર યુદ્ધ આવ્યો, પુષ્પખાણુ સાથ લાવ્યો,
 યુદ્ધ વાર વાર કીધું, યોધને હ્રાવવા;
 ક્રોધ સાહ્યકારી સથ, રક્ત વર્ણ ભલ્લ હથ,
 માર માર એ ઉચાર, ધારતો લખવવા;
 લોભ પાશ લેછ ઉભો, જોણું વિધ વિધ દુલ્યો,
 મોહ માયા અસિ ગ્રહી, દેતો ના ચસાવવા;
 મત્સર આયુધ સર્પ, સજી બેઠો ધરી ગર્વ,
 પ્રેમાનંદ પલ્લભનો, ના દેતોજ કાવવા. ૨

સુત છે, રામચરણ મહાત્માના શિષ્ય છે, વેદપાઠી છે, આગમ (શાસ્ત્ર)ના પ્રેમાત્મક પાન કરનાર છે. આતુરવિંશી (એવીશા જ્ઞાતના બ્રાહ્મણોમાં) મણિ રૂપ છે, માધવ નામે શેઠિયાના મિત્ર છે, (અથવા માધવ-વિષ્ણુના મિત્ર— ભક્ત છે) ગૂજરાતી ગિરા (વાણી)ના રત્ન છે, રૂડા વાન(વર્ણુ)વાળા છે, એમાંથી હું એમના કયા અંગને નમું ? તોય હું કવિઓનો દશ વલ્લભ નેમને નમું છું તથાપિ તેમનું એશાન (ઉપકાર) તો નથીજ ધારતો. (કેમકે ક્ષુદ્ર છું.) નમસ્કારના વિષયનો સદેહ વર્ણ્યો છે મારે સંદેહાલંકાર. પોતાને મોઢે પોતાની સ્તુતિ તો આવા ક્ષુદ્ર કવિ કરે. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પણ કવિઓ એમ લખી ગયાછે. જુઓ ભારતચંપૂ. તેના કર્તા અનંત કવિ કહે છે કે, “ આચાંતવૈરિયશસામમૃતોમિલાનાંવાચામનંતસુકર્ત્વેવમુધેવામૈલ્યમ્ ”—શત્રુઓના યશને પી જનારી અને અમૃતની લેહરેવાળી સત્કવિ અનંત મદની વાણીની આખી પૃથ્વી એજ કીમત છે!

૨ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં વીરરસ વર્ણવ્યો છે એમ સૂચવનારં વસ્તુનિર્દર્શનાત્મક મંગળાચરણ કરવાની સાથે પોતાના પિતા કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, અને મત્સર, એ પંચ રિપુને જીતનારા-ઈંદ્રયજિત છે તે બતાવીને સ્તુતિ કરે છે: કામ ઈન્દ્ર-વલ્લભનો ગુરુ (પિતા) પ્રેમાનંદ કામાદિને કાવવા દેતો નથી. કામાદિકની પાસે સાધન નહિ હોય એમ પણ નથી; કેમકે કામવીર યુદ્ધ કરવાને આવ્યો તે પોતાની સાથે પુષ્પ રૂપી આણુ લાવ્યો છે, અને તે યોધ (પ્રેમાનં-

નીતિનામ નારી સાહ્ય, કામ મારિયો કરાળ,
શાંતિ શાંતિ શાંતિ ભાખી, ક્રોધમૂળ કાપતો;
અભ્યક્ત ધારી, લોભને લગાવી લાત,
મોહ મિથ્યા સર્વ માની, વીર્ય તેનું માપતો;
મત્સરને મારી કાઢ્યો, રીતિ સારી સર્વ ધારી,
વધેયો વિના આયુધ, પંચ વીર તાપતો;
આનંદ આનંદ આણી, યાચના કરું હું તેથી,
વલ્લભ કવીશ તોય, રાખું એક રાપતો.

૩

દ)ને હાવવા તેની સાથે ચારંવાર યુદ્ધ કર્યું છે. તેની સથ (સાથે) સાલકારી રક્તવર્ણનો ક્રોધ પણ છે, તેના હથ (હાથ)માં ભલ્લ (ભાસો) છે અને તે પણ પ્રેમાનંદને લગ્નવચા (પરાજિત કરવા) માર માર ઉચાર કરે છે. લોભ નામે શત્રુ પાશ (ફાંસો) લેઈને ઉભો છે, જે લોભે તેને વિધવિધ (અનેક પ્રકારે) દુષ્ટ્યો (દુઃખિત કર્યો) છે. મોહ શત્રુ માયા (કપટ) રૂપી અસિ (તરવાર) લેઈને ખસવા દેતો નથી. મત્સર નામે રિપુ તો બધાંજ આયુધ સજીને ગર્વ ધરીને બેઠો છે. પણ વલ્લભનો ગુરૂ પ્રેમાનંદ તેમને ફાવવા દેતો નથી. કામાદિકને બિંધે શ્રીરણુનો આરોપ કર્યો છે માટે રૂપકાલંકાર.

૩ પોતાના પિતા પ્રેમાનંદે પાછળ કહેલા પાંચ શત્રુઓને શી રીતે છૂટ્યા તે બતાવતાં તેના વિશેષ ગુણ પ્રકટ કરેછે: નીતિ ઈ—નીતિ નામે (રૂપી) નારીની સાહાય પામીને તેણે કરાળ (વિકાળ) કામને માર્યો છે વીર્ય તેનું માપતો—તેના બળને બાણી લેતો. અર્થાત્ તેને પણ હરાવતો. વધેયો ઈ—વિના આયુધે પંચ વીરના તાપ—પરિતાપને વધેયો—હણ્યા. આનંદ ઈ—મારા ગુરૂ એવા સમર્થ છે તેથી હર્ષિત થઈ આનંદ આનંદ (અતિ આનંદ) આણીને હું તેમની યાચના (પ્રાર્થના) કરું છું. તમે તો પોતે પોતાને કવીશ કહો છો અને વળી પોતાના પ્રથમ પદ્યમાં લખો છો કે “ ધારના એશાનને ” ત્યારે શામાટે પ્રાર્થના કરો છો? તેના જવાબમાં કહેછે કે, વલ્લભ ઈ—હું વલ્લભ કવીશ તો છું (મારે હવે પાંચની પ્રાર્થના કરવાની

પિતાવચ્યતિરસ્કાર.

શું કરીએ પિતા કે'છે, દુનિયા સૌ ડાહ્યા લે'છે,
 કવિ કવિ લોક કે'છે, તેણે સુણવું પડે;
 કે'છે કૂડાં કામ કરો, લખી લખી નામ ધરો,
 ચોરી કરી ચોર કહો, વદા એ શું ના નડે ?
 શીખ દીએ માથું ફટી, વાદ વદી બાંધી લીએ,
 હરે ન હરાવ્યો બાપ, વાદ વદીને વ'ડે;
 નાકકદાતણી નાત, વધારવા ધારે આપ,
 કવીશ્વર ઇશ્વરશો, વલ્લભ શોણે અડે ! ૪
 શુકસાર નીતિગ્રંથ, માંહી ઉપદેશ કથ્યો,
 અમો માનું તેહ બાપ, મન માન્યું કો બકો;
 ચોરી કરી ચોર થાવ, અન્યને કે' આપ થાવ,
 બાપ કે'છે ચોરી કરો, બાપ બાણો તે છડ્યો;

જરૂર તો નથી) તથાપિ એક રાપતો—રિવાજ રાખું છું. અંધારંબે ગુરૂ આદિકને નમસ્કાર કરવા રૂપ શિષ્ટનો સંપ્રદાય છે તેને માત્ર માન આપવાની ખાતર આટલું કરું છું. રૂપક.

૪ સંસ્કૃત ભાષામાંથી આખ્યાનાદિ પ્રાકૃતમાં લખતાં પ્રેમાનંદ જે વિનય કરેછે તે રીતિને નાપસંદ કરીને પિતાને ઠપકો આપતાં પોતાનું મત જણાવે છે: શું ઈ—અમે બીજાના અંધોમાંથી ચોરી કરીને લખતા નથી અને અમારી શક્તિથી જે કાવ્ય લખીએછીએ તે કદાચ બીજાએ વર્ણવેલા વિષય હોય તોપણ તે ચોરી માનતા નથી, તથાપિ શું કરીએ? પિતા કહે છે કે ચોરી કરી છે એમ માનો. એમ છતાંય ન માનીએ, પણ દુનીયામાં સહુ તેમને ડાહ્યા બાણે છે, અને લોક તેમને કવિ કવિ કહેછે તેથી મારે તેમનું એટલું વચન સાંભળવું પડે છે. પિતા શું કહે છે? કે'છે ઈ—તે કહે છે કે કૂડાં કામ (બીજાએ વર્ણવેલા વિષયની કવિતા કરવા રૂપ) કરો, અને તેવાં કાવ્ય લખી લખીને અસલ અંધકારનું તેમાં નામ ધરો. અડે!—બીહુ!—અટકે! પ્રેમાનંદ બીજાના વર્ણવેલા વિષયો

આ તો કે'છે ચોરી કરો, ચોરે ખેશી ચોર થાવ,
 વદો વદો ભલા તમે, ન્યાય રે'શી એ ટક્યો !
 અન્યાય ન થાય થાય, જીવ ભલે જાય જાય,
 કવીશ્વર વલ્લભ તો, શાહના સને હકો ! ૫
 સાઈં સાઈં લેવું તેમાં, ચોરી કહો કયી વિધિ,
 કવીશ્વર કાલિદાસ, ચોર શું મનાય છે;
 ભવભૂતિ ભારવી જે, માઘ માઘકાર માટો,
 વ્યાસે કહો વેદ દોહ્યા, ચોર ચોર આય છે;
 થાય છે ને થતું આવ્યું, અમારે તે પણ માન્ય,
 કિંતુ ચોર ચોરી કરી, માન્યે ચોર થાય છે;
 શું કરીએ ખોલી ખોલી, છાલાં ફેરે કશું થાય,
 પ્રેમાનંદ માને નહિ, વલ્લભ જે ગાય છે. ૬
 વળી વાર વાર વા'લ, આણી આણી આફળે છે,
 ગ્રંથ લખી નમ્ર થાવ એ તે ક્યાંના ન્યાય છે;

પોતાના ગ્રંથમાં વર્ણવે છે તો તે જગોએ આત્મશ્લાઘના હેતુથી પોતાનું નામ ઘુસાડતા નથી એવા તે ઉદાર હૃદયના છે, એ અર્થનો ધ્વનિ છે માટે વ્યાજનિંદા.

૫ તમે તમારા પિતા પ્રેમાનંદ કહેછે તે માનવાના નથી ત્યારે કાનું માનશો ? તે વિષે કહેછે. શુકસાર ઈન્—શુકનીતિસાર નામે ગ્રંથમાં જે ઉપદેશ ક્યો છે તેજ પિતા છે એમ હું માનું છું. વદો વદો ઈન્—ભલા ! તમે કહો તો ખરા કે એ ન્યાય ટક્યો રહેશે ?—સ્થાપિત થશે ?—એને ન્યાય માનશો ? અર્થાત્ એ તો અન્યાયજ કહેવાય; અને તે અન્યાય છે માટે મારાથી તે થાય નહિ. કવીશ્વર ઈન્—કેમકે વલ્લભ કવીશ્વર તો શાહના (શાહવટના) હકો સજવાવાળો છે !

૬ પૂર્વે વર્ણવેલા વિષયો લેઈને કાવ્ય કરવામાં ચોરી નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે: સાઈં ઈન્—સ્પષ્ટ છે. કવીશ્વર ઈન્—કાલિદાસે શાકુંતલ, ભારવીએ કિરાતાજીનીય, માધે શિશુપાળવધ, એ સર્વ ભારતમાંથી લીધેલાં છે. ભવ-

ગુરતા ગુમાવવાનો, મારગ માનીઓ મોહો,
 પરીક્ષિત જેવા શ્રોતા, તેવા દાસ થાય છે;
 વક્તા શુક જેવા નહિ, કથ્યું કાંઈ જાણે નહિ,
 લખ્યું લાખ મોઠે વર્ણ, (તોય) શૂન્ય સમજાયછે;
 ચૂઆ જેમ ચાર ચીર, અર્થ વિના નાશ કરે,
 તેવાઅર્ધ દગ્ધ શ્રોતા, વક્તા વખણાય છે ! ૭
 કે'છે નમસ્કાર લખો, ખર જેવે સ્વરે ગાય,
 ઢાળમાં ઉંચેથી ઢળે, નમું હુંય તેમને !
 છંદ દખી છળી જાય, ભૂત વળગ્યા શું ગાય,
 જૂતી પાયતાણી માથ, નમો નમો એમને !
 વાંચી જાણે ભાષી જાણે, સુણી જાણે તેહ સારા,
 ઉચ્છિષ્ટ કવિનું ખાય, નમું તેવાને મને ?

જૂતિએ જીતરરામચરિત રામાયણમાંથી લીધેલું છે, વ્યાસે ચાર વેદ એક વેદમાંથી કર્યા છે, માટે શું તે ચોર મનીય છે ?

૭ પિતા નમ્ર થવાનો ઉપદેશ કરેછે તે સામે વલ્લભ વાંધો લેછે: વળી ઈન્-
 વળી પિતા વારંવાર વાહાણ આણી આણીને આફળે છે-ફૂટેછે-માથાફૂટ કરેછે.
 અર્થાત્ કહેછે કે અંધ લખીને નમ્ર થાઓ-શ્રોતા વક્તાને પ્રણામ કરો. વાર,
 એ તે ક્યાંનો ન્યાય છે ? શામાટે ન્યાય નથી તે કહે છે: ગુરતા ઇન્-એ તો
 મોહો (મોહથી-વિવેક યુક્તિ વિના) પોતાની ગુરતા ગુમાવવાનો માર્ગ છે
 તેને માન્યો છે-સ્વીકાર્યો છે. પરીક્ષિત ઇન્-પરીક્ષિત જેવા શ્રોતા પણ
 કવિના દાસ થાય છે તો પછી સાધારણ શ્રોતાને અમે-કવિ પ્રણામ કરીએ
 એ શું ઘટિત છે ? વારં ત્યારે વક્તાને-તમારા અંધની કથા કરનારને તો પ્રણામ
 કરો. તો કહેછે કે, વક્તા ઇન્-તે પણ શુક જેવા નથી કે અમે તેમને પ્રણામ
 કરીએ. તેઓ તો કાવ્યમાં જે કથ્યું હોય તેને કાંઈ જાણે નહિ એવા હોય છે
 તથા લાખ મોઠા અક્ષરોથી લખ્યું હોય તથાપિ તેમને શૂન્ય સમજાય છે-
 કાંઈ સમજાતું નથી. ચૂઆ ઇન્-જેમ અર્થ (મતલબ) વિના ચૂઆ (ગંદર)
 ચાર (સુંદર) ચીરનો નાશ કરેછે, તેવા અર્ધદગ્ધ-થોડું ભણેલા વક્તા અને

ફક્કડ વલ્લભ નામ, નમે નહિ ઠામ ઠામ,
કવીશ્વર ઇશ્વર શો, નમું આપને તને. ૮

કુપુત્રલક્ષણ.

એક માર્ગ દીઠો મીઠો, ખોલે ક્યાંથી બીજે અંધો,
અંધ રાહ દીઠે એક, તેવો જાય જૂતમાં;
ગાડરાં પૂઠે પળાય, એક ગયે બીજું જાય,
તેવા માર્ગદર્શી થાય, ડરે ઘણું નૂતમાં;
ગાડું માર્ગ એક જાય, ના આડું અવળું થાય,
તેવા મૂર્ખ એક પંથી, ઇંતેખાપ જૂતમાં;
અજાણ્યો ડગલું ભરે, વિચારી વિચારી મરે,
તેમ વલ્લભેશ્વર તો, ખપે શો કપૂતમાં. ૯

સુપુત્રલક્ષણ.

સિંહ વાંકો ટેડો ચાલે, દીઠો રાહ નાજ ભાજે,
વિદ્ધ આવ્યાં વાટ વાજે, ડરે નહિ જૂતમાં;

શ્રેતા આ સમયમાં વખણાય છે જેઓ સારા કાવ્યનો પણ અર્થ વિના
(અભણ્યા વિના) નાશ કરેછે—તેની ખૂબીને બગાડે છે ! દુષ્ટાંત.

૮ જૂતી ઇન્દ્રે એવા હોય તેમને હું તો ન નમું પણ મારા પામની
જૂતી તેમને માથે નમો નમો ! ઉચ્છિષ્ટ ઇન્દ્રે કવિતું ઉચ્છિષ્ટ ખાયછે—
પોતાનામાં કાવ્ય કરવાની શક્તિ ન છતાં બીજા કવિઓનાં વચનો પાઠે કરી
ગાછને શ્રેતાઓને રીઝાવે છે, તેમને હું મને (મનથી) નમુ કે ? આપને તને
—પોતાને શરીરે. અર્થાત્ હું તો પોતાનેજ નમસ્કાર કરું છું અથવા આપને—
(તમને) પ્રેમાનંદને.

૯ જૂતમાં—જૂથમાં—સમુદાયમાં. ડરે ઇન્દ્રે—નૂતમાં (નવો માર્ગ
કરવામાં) ઘણું ડરે. ઇંતેખાપ ઇન્દ્રે—તેઓ તો જૂતમાં (પ્રતિમામાં)
ઇંતેખાપ (નકલ) રૂપ છે—તેઓ જડ પ્રતિમાઓ જેવા છે ! અભણ્યો

શૂરા તેવા પૂરા કરે, અરિ હાથ આવ્યા હરે,
વિચરે ન એક પંથ, હરે નહિ ભૂતમાં;
ચોગીશ્વર પળે પોતે, બીન માર્ગ જોત જોતે,
કોકડુ ગૂંચાય ત્યાંથી, તોડે ફોડે સૂતમાં;
કવીશ્વરો તેવા હોય, અન્યથા ખવીશ સોય,
કવીશ્વર પૂત છું હું, સપૂત સપૂતમાં. ૧૦

પિતાવચસ્વીકાર.

નામ કાવ્ય રાખી કે'વું, આ તો મારું કાવ્ય કાવ્ય,
એ તો રૂપ સાકરનું, લઈ કીર્તિ ગાવી છે;
મહાકાવ્ય મહાકાવ્ય, લખ્યાં લખ્યાં મહાકાવ્ય,
મુખથી જાણાવે મૂઢ, શોભા તો ગુમાવી છે;
નાટકનાં એટક તો, લાગે ખેટક શો થયો,
ભલે દેવગીરા હોય, મહત્તા ગુમાવી છે;

૬૦— તેવો અજાણ્યો પુરૂષ જે ડગલું બરે તેમાં વિચાર કરી કરીને
વાળ આવે, પણ વલ્લભેશ્વર તો તેવા કપૂતમાં શું કરવા ખપે! અર્થાત્
હું તો સપૂત છું માટે નવીન માર્ગ કરીશ; કોઈને નમસ્કાર નહિ કરું—અંધ-
માં જૂના કવિઓના વિષય લેઈને તેમના ગુણ નહિ ગાઉં વગેરે.

૧૦ કવીશ્વરોને સિંહ, શૂર અને ચોગીશ્વરી ઉપમા આપી પોતે પણ
તેવો છે એમ વર્ણુ છે: સિંહ ઈ—સ્પષ્ટ છે. દીકો ઈ—દીકેલા રસ્તા સામું
તે જોતો નથી—ઈચ્છામાં આવે તે રસ્તે જાય છે. વિઘ્ન ઈ—વાટે વિઘ્ન
આવે તેને વાળે—પાછાં વાળે. હાથ આવ્યા—હાથ આવેલા અરિને હરે
—નાશ કરે. સૂતમાં—સૂત્રમાં. સૂત્રનું કોકડું ગૂંચાય સાંથી તેને તોડી નાખે,
કે ફોડી નાખે, પણ વિમાસવા ન માંડે. અર્થાત્ ગૂંચવણ વાળી ભાષણમાં
ગમે તે માર્ગ પોતાની અક્લથી કાઢે. ખવીશ—એક જાતનો મોટો
ત્રેત—માથા વિનાનો ખવી. કવિઓ તો ઉપર કહ્યા તેવા વીર બાહાદુર
(સ્વતંત્ર વિચારના) હોય છે, પણ અન્યથા (એથી ઉલટા)—તેવા ન
હોય તો તેમને ખવીશ જેવા જાણવા.

પારસ વિના ઉચ્ચાર, અડકી સુવર્ણ કરે,
મન કીખ એહ ધારી, કવિતા કૂલાવી છે. ૧૧
જો વૃક્ષીકિરામાયણ, લખી નામ સાદું રાખ્યું,
તત્વ હતું માંહિ આદિ, કાવ્ય તે ઠરાવી છે;
કૃષ્ણદ્વીપાયનનું, ભારત અપાર ભાર,
કવિઓતણે કોઝાર, માળ એ પેરાવી છે;
પૃથ્વીરાજ રાસો ચંદ, નામ સાદું લખી ગયો,
તોય કવીશ્વર કથે, મેંલ એ મેરાવી છે;
માધ રઘુ કે કિરાત, કુમાર રાંભવ કાવ્ય,
મહાકાવ્ય નૈમિષ શું, કર્તીએ ઠરાવી છે? ૧૨

૧૧ પોતાના પ્રથમાં પોતે વખાણ ન કરવાં એવી પ્રેમાત્મી
શિક્ષાનો અગીયાર કરવાં કહે છે: નામ ઈવ—રપટ છે. એ તે ઈવ—સાકર
પોતાને મોઢે પોતાને ગાતો છું, ગાતો છું. એમ કહે તે જેવું છે, એ બાવ છે.
અર્થાત્ જે વસ્તુતઃ કાવ્ય કે મહાકાવ્ય છે તેને પોતાને મોઢેજ કાવ્ય કે
મહાકાવ્ય કહેવાની વદર નથી. નાટક ઈવ—મુખથી વખાણ કરે તો મોઢાધ
નય પછી વલે તે દેવવાણી—સંસ્કૃતમાં લખેલ હોય, પણ નાટક (એવું મોઢું
નામ રાખ્યું હોય તો) એટલે (તકમાં બચાઈ સરખાં) લાગે અને (લખનાર)
એટલે દાંભિક) શે (સરખો) બને. કૃષ્ણી છે—વિચારી છે. આ ઉપરથી
આધુનિક અવિનીત પ્રથકારેએ વિનયશિખવાનો છે.

૧૨ કાવ્ય છતાં કાવ્ય નામ કવિએ પોતેજ રાખ્યું ઉચિત નથી તેનું
દર્શનોથી સમર્થન કરે છે: જો ઈવ—રપટ છે. કૃષ્ણદ્વીપાયન (કૃષ્ણદ્વીપાયન)
—વ્યાસ. કવિઓ ઈવ—ભારત એ કવિઓનો કોઝાર છે—જેમ કોઝારમાંથી
અનુકાલી કાઢીને ખાતાં ખૂટનું નથી તેમ ભારતમાંથી આખ્યાયિકાઓ
લેઈ કવિ તેનાં કાવ્ય કરે તથાપિ ખૂટે તેમ નથી, એવી માળ પહેાવી છે—માન
આખ્યું છે ચંદ—ચંદ ખારાર, પૃથ્વીરાજ રાસાનો કર્તા. મેરાવી—મેહેરાવી—
મેહેરાઓ (કમાનો) વાળો. અર્થાત્ એ કાવ્ય સુંદર મેહેલ જેવું છે. માધ
ઈવ—માધ, રઘુ, કિરાત, એ કાવ્યોને જે મહાકાવ્ય નામ આપવામાં

નથી નામ રાખ્યાં તેણે, ઉપદેશ્યો એણે વેણે,
 વલ્લભે આખ્યાન નામ, દાખ્યું શીખ ભાવી છે;
 હશે મણિ પ્રકાશીને, ઓળખ કરશે રૂડી,
 મૂડી ક્યાંહી છપી રહે, ડાટી બા'ર આવી છે;
 દુઃશાસનનું રૂધિર, પાન કીધું ભીમ ભડે,
 અખ્યાયિકા નામ ધારી, કવિતા બનાવી છે;
 કવિપૂત સપૂત છું, જાતિ વિપ્ર ઉત્તમ છું,
 નામધારી વલ્લભ છું, નિરમ્બુ તો ભાવિ છે.

૧૩

ધતિમંગળાચાર.

આવેછે તે શું તે કાવ્યોના કર્તાએજ ઠરાવ્યાં છે? અર્થાત્ નહિજ; તેમણેજ તે નામ ઠરાવ્યાં છે એ વિષે પ્રમાણ નથી માટે વલ્લભને કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે દુઃશાસનરૂધિરપાનાખ્યાનને જો કે કાવ્ય નામથી અંકિત કરતો નથી તથાપિ તે એક કાવ્યજ છે.

૧૩ નથી ઈ—જેણે પોતે કાવ્યરૂપ અર્થો લખ્યા છતાં કાવ્ય, મહાકાવ્ય, એવાં નામ વિનયની ખાતર રાખ્યાં નથી તેણે—પ્રેમાનંદે મને એણે વેણે—એ (પાછલા કવિતમાં કહેલા) વચનથી ઉપદેશ્યો, અને તેથી વલ્લભે આ કાવ્યનું આખ્યાન એવું નામ રાખ્યું છે. અર્થાત્ પિતાની એવી શીખ ન હોત તો હું તો કાવ્ય નામ રાખત. કાવ્ય અર્થનું આખ્યાન નામ રાખવું પડ્યું માટે દિલ્લગીર છતાં પણ છેવટે નિરૂપાયે સમાધાન માની લે છે: હશે ઇ—જે પોતે મણિજ હશે તે પોતાની મેળે પ્રકાશીને પોતાની રૂડી ઓળખ કરશેજ, (તેમ આ અર્થ જો ખરુંજ કાવ્ય હશે તો એની મેળે તે પોતાનું કાવ્યપણું પ્રકટ કરશે). આખ્યાયિકા નામધારી—આખ્યાયિકા નામને ધારણ કરનારી. કવિપૂત ઇ—સ્પષ્ટ છે. અર્થાત્ કવિનો પુત્ર છું, અને તે પણ સુપુત્ર છું, વળી ઉત્તમ જાતિ વિપ્ર છું અને વળી વલ્લભ એવું નામ પણ મારું છે! આટલી આટલી યોગ્યતા છે માટે અવશ્ય મારું રચેલું આખ્યાન કાવ્ય રૂપ થવું તો જોઈએ, પણ જો તેમ ન બને તો જે ઇશ્વરે નિર્મ્યું હશે તે ભાવિ છે—બનશે!

કથામુખ.

વ્યાસના કે ભૂપકેરા, મળી પુત્ર સૂત્ર હુઆ,
ક્ષેત્ર તેના તનુ માનું, અમો બુદ્ધિમાન તો;
પાંડુ અને ધૃતરાષ્ટ્ર, વિદુર નિપુણ રાષ્ટ્ર,
ભીષ્મ શા સદૈવ પાસ, ધર્મ બુદ્ધિમાન તો;
વયે પાંડુ ખેઠા રાજ, કરે રૂડાં રાજકાજ,
મૃગયાએ જતાં વાજ, આવ્યો શુદ્ધિમાન તો;
મૃગરૂપ ધારી વિષ્ણુ, માર્યો બાણ તાણી ક્ષિપ્ર,
શાપ દીધો માર્યું તારું, થશે બુદ્ધિમાન તો.
મૈથુનમાં માર્યો હું ને, મૈથુનમાં શાપ તું ને,
મર્યુંરૂપ થાશે રાય, કહી જવ ત્યાગતો;

૧૪

૧૪ પાંડુની ઉત્પત્તિ અને તેને થયેલો મૃગરૂપધારી ઋષિનો શાપ વર્ણવતાં વલ્લભ કહે છે: વ્યાસના ઇ—શંતનુના પુત્ર ચિત્રવિર્ય અને વિચિત્રવિર્યની સ્ત્રીઓને વિષે વ્યાસે ક્ષેત્રજ પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યા તે ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ અને વિદુર. માટે તેને ગમે તો વ્યાસના પુત્ર કહો કે ગમે તો રાજાના પુત્ર કહો; પણ અમો તો બુદ્ધિમાન (બુદ્ધિ પ્રમાણે) જેનું ક્ષેત્ર તેના તનુ (પુત્ર) માનું (લોકમાં એવો વ્યવહાર પ્રચલિત છે માટે) અથવા બુદ્ધિમાન—(તનુનું વિશેષણ). નિપુણ રાષ્ટ્ર—રાષ્ટ્ર (દેશ)માં નિપુણ. ધર્મ ઇ—જે ભીષ્મ ધર્મમાં બુદ્ધિમાન છે. વયે—યોગ્ય વય થયે. વાજ આવ્યો ઇ—જે કે પાંડુ હતો તો શુદ્ધિમાન (સાવચેત) તથાપિ મૃગયાએ જતાં વાજ આવ્યો—દુઃખી થયો. શી રીતે વાજ આવ્યો તે કહે છે: મૃગરૂપ ઇ—સ્પષ્ટ છે. એક બ્રાહ્મણને દિવસે રતિ કરવાની વૃત્તિ થઈ, પણ તે અધર્મ હોવાથી પશુત્વ ધારણ કરી—મૃગરૂપી થઈને મનોવાસના પૂરી કરવા પ્રવૃત્ત થયો. મૃગયાએ ગયેલા પાંડુ—એ તેને મૃગ બાણી બાણ માર્યો તેથી મરના બ્રાહ્મણે શાપ દીધો કે તારું મૃત્યુ પણ એવાજ પ્રસંગમાં થશે. (બારત). બુદ્ધિમાન—જે રતિમુખ થઈશ તો.

રાગ રાજ તાજ કરી, સુંદરી સમેત બન,
વસી પંચ હવથડી, પંચ પુત્ર માગતો;
કુંતી ધર્મ ભીમ પાર્ય, માદ્રીતનુ નહુલ ને,
સહદેવ નામ ધારી, થયા પંચ વાઘ તો;
માદ્રી મોહુ દામ જાગ્યે, જીવ ગયો પાંડુતણે,
કવીશ્વર વજ્રમ કે', લાગ્યો નારી ડાઘ તો.

૧૫

ડિંગ એક હથું ત્યાંહી, ગાંધારીને થયા પુત્ર,
બંધુ શતતાણી જોડી, ગાંડ આવી ચીરતાં;
વનમાંથી પાંચ આવ્યા, સો ને પાંચ લઢી મુઆ,
પાંચભાઈ હુઆ જુઆ, દંદ્રમસ્થ ધીરતાં;
રાજ્યુય તેણે કીધો, અંધપુત્ર અંધ કીધો,
જુગટાનો દાવ લીધો, વન ગયા વીર ત્યાં;

૧૫ પાછલા કવિતમાં કહેલા શાપનું વિવરણ કરી પાંડવોની કિત્તાતે અને પાંડુનું રતિપ્રસંગથી મરણ વરણવે છે: મૈથુન ઈં-હે રાય! ને મને મૈથુનમાં પ્રવૃત્ત થયેલાને માર્યો માટે આ શાપ પણ તને મૈથુનમાં મરણુપ થશે. રાય-પાંડુ. પંચ ઈં-પાંડુની પત્ની કુંતીને દુર્વાસાથી દેવાને બોલાવવાના મંત્રો મળ્યા હતા, જેમાંના એક મંત્રથી કુંવારી અવસ્થામાં કર્ણ ઉપન્યો હતો. સ્ત્રીગંગ થાય નહિ માટે પાંડુએ દેવાને બોલાવી ક્ષેત્રગ પુત્ર હવથ ઈંદરાની કુંતીને આરા આપી કુંતીએ ત્રણ મત્ર રાખી એક પેતાની શોક્ય માદ્રીને આપ્યો જેથી યમ, વાયુ, અને ઈંદ્રથી કુંતીને યુધિષ્ઠિર ભીમ અને અર્જુન પુત્ર થયા અને અશ્વિનિકુમાર નામના બે દેવોથી જોડવે બે પુત્ર નકુળ અને સહદેવ નામે થયા. કુંતી-કુંતીને. માદ્રી-માદ્રીને. વાવ-વાવ જેવા પંચકમી. માદ્રી ઈં-માદ્રીને જોડીને મોહુ થવાથી દામ જાગ્યે-દામગતિ પ્રજાગ થવાથી (શાપ પ્રમાણે) પાંડુનો જીવ ગયો. લઢીયો ઈં-નારી (માદ્રી)ને ડાઘ (કુલક) લાગ્યું. માદ્રીએ પાંડુને માર્યો એવું તેના ઉપર કુલક આવ્યું. જુઓ મહાભારત.

બાર વર્ષ ગાળ્યા પુડી, વિદર્ભમાં ઉઠ્યા રૂડી,
કવીશ્વર વલ્લભ તો, દાખવે અમરતા. ૧૬

કુરુક્ષેત્ર માંડી મળ્યા, અષ્ટાદશ અક્ષૌહિણી,
શત્રુ ભગદત્ત શૂર, ભીમ ભટ્ટ બહારમાં;
કર્ણ દ્રોણ અશ્વત્થામા, દુર્યોધન આવ્યા સામા,
શકુનિ કરે ઉધામા, દુઃશાસન તારમાં;
યુધિષ્ઠિર ભીમ પાર્થ, નકુલ ને સહદેવ,
ધૃષ્ટાકેય અભિમન્યુ, સાત્યકિ સરારમાં;
કૃષ્ણ નારાકારી નાથ, દાવપેચતાણી ગાથ,
કવીશ્વર વલ્લભ તો, ભણે આવી બારમાં. ૧૭

૧૬ દુઃશાસનવધનો પ્રસંગ આણવાને યુદ્ધ થતા સુધીનો પ્રસંગ દેશમાં કહી જાય છે: ડિંગ ઇ૦-ખંડવો ઉત્પન્ન થયા એવામાં ત્યાં (હસ્તિના-પુરમાં) એક ડિંગ (ન યાનવા નેવો બનાવ-તૂત) હવું (થયું), તે એવું કે ધૃતરાષ્ટ્રપત્ની ગાંધારીને પુત્ર થયા કેટલા પુત્ર શી રીતે થયા? બધું ઇ૦-ગાંધારીને એક ગર્ભ આવી (પ્રસૂત થઈ) તેને ચીરતાં સો બધુની બેડી ઉત્પન્ન થઈ. હંદ્રપ્રસ્થ-હાસ જ્યાં દિલ્લી શહેર છે તે જગોતું અસલનું નગર. રાજસૂય ઇ૦-તે પાંચ મુદ્દા થોડા બાઇઓએ રાજસૂય નામે યજ્ઞ કાપો-કપો અને તેમાં પાંડવપત્ની દ્રૌપદીએ દુર્યોધનનો 'અધ પુત્ર અધ' એમ કહીને ઉપહાસ કર્યો તેમણે (મૈત્રેયોએ) જીગતાનો દાવ લીધો-શ્રુતો, અને તેથી વીંછ પાંડવો વનમાં ગયા. વનમાં બાર વર્ષ ગાળ્યા પુડી-પુડે-પછી વિદર્ભ (વિરાટ-વરાડ) દેશમાં તેઓ રૂડીને (કૌરવો ઉપર વેર લેવાના હેતુથી દોષે ભારીને) ડિહ્યા-પ્રદટ થયા. હવે કવીશ્વર વલ્લભ તો તેમની અમીરતા-અનદાનપણું અર્થાત્ પરાક્રમીપણું દાખવે છે. હું કાંઈ બધો ઇતિહાસ જાન કરુંતો નથી પણ તેમના પરાક્રમનો એક પ્રસંગ માત્ર કહું છું. એ બાવ છે.

૧૭ કૌરવ અને પાંડવના પક્ષકારો ગણાવે છે: કુરુક્ષેત્ર ઇ૦-કુરુક્ષેત્રમાં (હાસના પાણીપતના મેદાનમાં) અષ્ટાદશ (અઠાર) અક્ષૌહિણી યોદ્ધાઓ યુદ્ધ કરવાને ગળ્યા. (૧૦૯૩૫૦ પાણ્ડવ, ૬૫૬૧૦ ધોડા, ૨૧૮૭૦ રથ, અને

વડહથ્થ અડ યોધ, ભીભપિતા કીય રોધ,
 શોધ યોધ ગીતાતણે, આણી માર્યા દાવમાં;
 દ્રોણે ચક્રવ્યૂહ રચી, માર્યો સુત અર્જુનનો,
 જયદ્રથે રોકી રાખ્યા, બંધુ ચાર લાવમાં;
 પાર્થ નિશાચર હણી, આવતાં નિરાશી રાણી,
 પ્રતિજ્ઞા કરી કે હણું, સિંધુપતિ નાવમાં;
 સૂર્ય અસ્ત નવ પામે, માઈ અમો એવે ટાણે,
 ભલે વીર ધીર ધાણી, આવે એની રાવમાં.

૧૮

૨૧૮૭૦ હાથી, એટલી સેનાને એક અક્ષૌહિણી કહે છે, એવી અગિયાર અક્ષૌહિણી સેના કૌરવો તરફ હતી અને સાત અક્ષૌહિણી પાંડવો તરફ હતી). જો મળ્યા તેમાંના મુખ્ય ગણાવે છે : શલ્ય ધૃ-કૌરવોના વહારમાં (પક્ષમાં) શલ્ય, શૂરો ભગદત્ત, ભદ્ર (ભટ-યોધ) ભીષ્મ, કર્ણ, દ્રોણ, અશ્વત્થામા, દુર્યોધન, એ સામા આવ્યા, તેમજ શકુનિ (દુર્યોધનનો મામો) ઉધામા કરતો હતો અને દુઃશાસન (દુર્યોધનનો બાઇ જેણે દ્રૌપદીનાં ચીર ખેંચ્યાં હતાં તે) તારમાં-મદમાં હોઈને ચઢી આવ્યો. પાંડવપક્ષ ગણાવે છે. યુધિષ્ઠિર ઈ૦-૨૫૬ છે. સરારમાં-ઠેઠ સુધી યુદ્ધ કરવામાં. કૃષ્ણ ધૃ-વળી તેમના પક્ષમાં કૃષ્ણ હતા તેના દાવપેચની ગાય (ગાથા-વાત) વલ્લભ કવીશ્વર બાહારમાં આવીને-લે-હેરમાં આવીને બાણે છે.

૧૮ ભારતના યુદ્ધમાં કોણે શું પરાક્રમ કર્યું તે વર્ણવે છે : વડહથ્થ ધૃ-વડહથ્થ (મોટા હાથવાળો) અને અડ યોધ (મોટો યોધ)-અર્જુન તેણે ભીષ્મપિતાના રોધ કર્યો-અટકાવ્યા-આંતર્યા. (અર્જુનના હાથ ઘૂંટણની નીચે સુધી લાંબા હતા માટે એને વડહથ્થ કહ્યો છે). યુદ્ધમાં આવેલા ગુરૂ, બંધુ, સગા, વગેરેને જોઈને અર્જુન તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાથી આગસી જતો હતો તેને કૃષ્ણે ગીતાદ્વારા યોધ કરીને શત્રુને દાવમાં આણીને માર્યા. અર્જુનનો સુત-અભિમન્યુ. જયદ્રથે ઈ૦-દ્રોણે અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુને ચક્રવ્યૂહમાં (ચક્રાકાર સેનાની રચનામાં) આંતરીને માર્યો, તેની મદદે આવતા ચાર બંધુ (યુધિષ્ઠિર, ભીષ્મ, નકુળ, સહદેવ)ને જયદ્રથે લાવમાં (અભિમન્યુમરણ અને પાંડવપરાજય રૂપી લાભ મેળવવાને) રોકી રાખ્યા (શિવના વરદાનના

અભિમન્યુનું આખ્યાન, જાહેર જનક કીધ,
કર્મ જુઓ કૃષ્ણતાણાં, દ્રોણ વીર ધીરનાં;
ધર્મયુદ્ધમાં અધર્મ, ખેય પક્ષ મળી કીધો,
ભીમ ભટ્ટ શુદ્ધ વીર, કથું કર્મ નીરનાં;
અભિમન્યુ મુઝો નાણી, જ્યદ્રથ પીલ્યો ઘાણી,
ઘટોત્કચ હાણ્યો નાણી, દુઃશાસન પીરના;
વલ્લભ ક્રુદ્ધ ભણે, શુદ્ધ વીર સાંચ ગણે,
મળિયા અપાર રણે, ગુણ ગાઉ વીરના. ૧૯

પ્રતાપથી). પાર્થ ઇ—દુર્યોધન પક્ષીય રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધમાં અર્જુન ગૂંથાયો હતો માટે અભિમન્યુના અંતરાવાની તેને ખબર નહોતી, પણ તેમને હણીને આવતાં તેણે તે પુત્રમરણરૂપ નિરાશી (નિરાશ કરનારી વાર્તા) શણી (સાંભળી), અને તેથી તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે સિંધુપતિ (જ્યદ્રથને) નાવમાં (પણ) હણું. (જ્યદ્રથે બાઈઓને મદદે જતા અટકાવ્યા માટે.) જ્યદ્રથ સિંધુપતિ છે માટે નાવમાં બેશીને સિંધુ (સમુદ્ર)માં જતો રહે તો ત્યાં પણ તેને હણું, એમ કહેવાનો ભાવ છે. સૂર્ય ઇ—અને તે પણ સૂર્ય આયમતા પહેલાંજ મારું, એ અર્થ છે. વીર ધીર ઘણી-વીરતા તથા ધીરતાના ઘણી-મહાવીર અને મહાધીર. રાવમાં—અર્થાત્ મદદમાં.

૧૯ અભિમન્યુ ઇ—અભિમન્યુનું આખ્યાન તો મારા જનકે (પિતા-પ્રેમાનંદે) જાહેર કર્યું છે. એ અભિમન્યુને મારવામાં કૃષ્ણનાં અને ધીર વીર દ્રોણનાં કર્મ જુઓ. શાં કર્મ તે કહે છે: ધર્મ ઇ—સ્પષ્ટ છે. માત્ર જેણે અધર્મ નથી કર્યો એવો શુદ્ધ વીર ભીમ ભટ્ટ છે માટે તેના નીર (પાણી-શૂરા-તાન) નાં કર્મ કથું છું. ઘટોત્કચ ઇ—ઘટોત્કચ (ભીમના પુત્ર)ને હણ્યો તે નાણી (અનુભવી)ને દુઃશાસન પીરના—દુઃશાસને પીડવો યોગ્ય છે! વલ્લભ ઇ—ક્રુદ્ધ વલ્લભ કહે છે કે, શુદ્ધ વીરો શું ખીજતી સાહાય ગણે છે? જો, કે રણમાં તો અપાર વીરો મળેલા હતા તથાપિ હું તો તે વીરના ગુણ ગાઉં છું.

ષોડશમાવાસરનું સૂક્ષ્મસમરવર્ણન.

ભીષ્મ ભીષ્મણ નિપાત, થયો જેની જગણ્યાત,
અચુત યોધાનો ઘાત, કરતો તે માઢિયો;
નરકુંજરની વાત, ધર્મે જીમ ભાખી જાત,
પાંચ દિને દ્રોણ-પાત, કરી રાય હારિયો;
કર્ણ શૂર સૂતજાત. થાય તેની કેમ માત,
યાતુધાન મારી લાત, દાનેશ્વરી વારિયો;
કુંડળ કવચ જાત, શક્તિ એક હૃદય થાત,
વાત વાત ઘાત દાત, કરી વીર નારિયો.

૨૦

૨૦ ષોડશ ઇ-સોળમા દિવસનું સંક્ષિપ્ત યુદ્ધ વર્ણન. ભીષ્મણ-ભયાનક. ભયાનક ભીષ્મનો નિપાત થયો-મરણ થયું. અચુત-દશદમ્માર દ્રોણ પાંચાદવ-સ યુદ્ધ કર્યું; પછી દ્રોણના સાંભળતાં કેશિએ કહ્યું કે 'અશ્વત્થામા' મરાયો તે સાંભળીને પોતાના પુત્રના મરણથી ખિન્ન થઈ દ્રોણે હથિયાર તજી દીધાં (હથિયાર છોડ્યા પછી ફરી તે ઝાલવાં નહિ એવી દ્રોણની પ્રતિજ્ઞા હતી). પછી અશ્વત્થામા નામનો હાથી તો નથી મરાયો? એવી દ્રોણને શંકા પડવાથી રાક્ષસાદી યુધિષ્ઠિરને તેણે પૂછ્યું કે કયો અશ્વત્થામા મરાયો? યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે 'નગગાકુંજરોગ-માણસ અશ્વત્થામા કે હાથી અશ્વત્થામા' તે હું જાણતો નથી. એ વાતનો ઇસારો કરતાં કવિ કહે છે કે, નર ઇ-નર અને કુંજરની વાત ધર્મે પોતાની જાતે જીમ યુદ્ધ ભાખી, અને પાંચ દિવસે દ્રોણ નો પાત કરીને-દ્રોણને મારીને રાય-હુયોધનને હાર્યો. સૂતજાત-સૂત જાતિના મનુષ્યનો પુત્ર. કન્યા અવસ્થામાં કુંડાએ જણેલા પુત્ર કહ્યો એક પેઢીમાં કાલી નદીમાં નાખી દીધો હતો તે સૂત જાતિના અધિરથ નામે રામનને જડ્યા તેણે તેને ઉછેરી મોટો કર્યો, માટે તે સૂતપુત્ર કહેવાય છે. તેની ઇ-તેની મા-લાત કેમ થાય-તેને જેર કેમ કરાય? યાતુધાન ઇ-તે દાનેશ્વરી કર્ણ યાતુધાન (ભીમપુત્ર ઘટોતકચ)ને લાત મારી (શક્તિવડે માર્યો) તેથી તે વારો (નાશ પામ્યો). કર્ણનું પરાક્રમ કહે છે: કુંડળ ઇ-તેને સૂ. કુંડળ અને કવચ આખ્યાં હતાં તે, ઈંદ્રે આઘણ વેષે આવ્યાને માગી લીધાં હતાં અને તેના અ-લક્ષમાં જેનો એકજ હાથ થાય એવી શક્તિ (રાંગ) તેને આપી હતી. એમ

અકથ સંકુલ યુદ્ધ, લથળથ કર્યા બુદ્ધ,
 નથ નાથી નાક કુદ્ધ, રથ એક શૂર તો;
 જથ જેહ હણ્યો શુદ્ધ, કથન કરું વિબુદ્ધ,
 મથન સેનાબિધ યુદ્ધ, પથ આવી પૂરતો;
 સથ પંચ રોકી રૂદ્ધ, મથ ભાગતો વિરૂદ્ધ,
 બથ ભીડી કો અશુદ્ધ, ગથ તજી નૂર તો;
 સથ કોઇ ના વિશુદ્ધ, હથ દાખવતો કુદ્ધ,
 ભથ તીર વલ્લભ તો, મથ ન અધૂર તો.

૨૧

જતાં પણ તે દાતાએ વાતવાતમાં વીરની ઘાત કરીને તેમને નારીઓ જેવા બનાવી દીધા. દરેક વિરામને અંતે સ્વર અને વ્યંજનની આદતિ છે માટે પદાન્તાનુપ્રાસ.

૨૧ કર્ણનું પરાક્રમ વર્ણવે છે: અકથ ઈ૦—મહાભારતના યુદ્ધ સમયે જ્યારે અકથ (જેનું વર્ણન ન બની શકે એવું) સંકુલ યુદ્ધ થયું ત્યારે તે બુદ્ધ (બુદ્ધિમાન કર્ણ) શત્રુ યોધાઓને લથળથ કર્યા-લોહી લુહાણ કર્યા. તથા તે કુદ્ધ (ક્રોધે ભરાયલા) અર્જુન શૂરા કર્ણે એક રથમાં બેસીને તેમના નાકમાં નાથ ધાલી. જથ ઈ૦—તે શુદ્ધ વીરે જે જથ (જથો) હણ્યો તે હું વિબુદ્ધ (જાણીતો વલ્લભ) કથન (કથન) કરું છું. અથવા, હે વિબુદ્ધ! હું તેનું કથન કરું છું. મથન ઈ૦—સેના રૂપી અબિધ (સમુદ્ર)ને યુદ્ધપથ (પથ) યુદ્ધના માર્ગમાં આવીને મથન (મથન) કરીને પૂરતો-અર્થાત્ સેનાને નાશ કરતો. અથવા યુદ્ધપથમાં આવીને સેનાબિધનું પૂર મથન કરતો. સથ ઈ૦—પંચ (પાંચ પાંડવ)ના સથ (સાથ)ને રોકીને રૂદ્ધ કરતો (મદદે આવતા અટકાવતો), અને જેઓ તેની વિરૂદ્ધ પક્ષના હતા તેમનાં મથ (માથાં) ભાગતો, તેની સામે બથ (બાથ) ભીડીને કો (કેટલાએક) અશુદ્ધ થઈ ગયા, તથા તેમણે નૂર (તેજ-બળ)ની ગથ (વાત) તજી-તેઓ પોતાના બળની વાત કરવી ભૂલી ગયા. સથ ઈ૦—તેને કોઈ વિશુદ્ધ (અતિશુદ્ધ વીર)નો સથ (સાથ) નહોતો, તથાપિ તે કુદ્ધ થઈને હથ (હાથ) દાખવતો હતો-મારતો હતો. વલ્લભ કહે છે કે તેના ભથ (ભાથા)માં તીર હોય તો તે શત્રુઓનું મથન (મથન) કરવું અધૂર રાખતો નહોતો. આદ્યંતાનુપ્રાસ.

ચોધ મારિયા અપાર, કરે કોણ તેની વા'ર,
રડે આવી સાથ નાર, શિબિરે પોકારી રે;
પોડશમે દિન ધાર, અક્ષૌહિણી અર્ધમાર,
એક કર્ણ નિરધાર, ગાજતો હોકારી રે;
સેનતણે સર્વભાર, સૂતપુત્ર વે'તો સાર,
દુશ્મીન તાર તાર, કરતો ચોકારી રે;
કૃષ્ણાર્જુન સે'તા માર, અન્ય કોણ પાવે પાર,
વલ્લભ તો અવિધાર, ભાષેછે નોકારી રે. ૨૨

ભીમ ભદ્રે વાત બાણી, અરિ કરતા ઉબાણી,
ગર્જ ખૂમ મારી તાણી, ગદા લેઈ હાથમાં;
નાઠાચોધ નાણી નાણી, ધુન્યાં પ્રાણુધર પ્રાણી,
આપાઢા શી કરી વાણી, ટૂટી પડ્યો સાથમાં;
કણે છિદ્ર જોઈ પાણિ, ધનુશર સાંધ્યુ, માણી—
કિરીટીએ કાપ્યું આણી, ક્રોધ રોધ કાથમાં;
ભીમ ચોધ પીલે ઘાણી, કથા શું કથું વખાણી,
હરે કર્ણ તોય પાણી, રે'તાં ધનુ બાથમાં. ૨૩

૨૨ હજી કર્ણનું પરાક્રમ કહેછે : ચોધ ૪૦—૨૫૯ છે. શિબિરે—
તંબુએ. પોડશમે—સોળમે. અક્ષૌહિણી ૪૦—તેણે અરધી અક્ષૌહિણી સેના
મારી. સૂતપુત્ર—કર્ણ. દુશ્મીન—દુશ્મન. તારતાર—દાણોદાણ. ચોકારી—ભય-
ભીત કરીને ('ચોકારી'ના અર્થમાં). કૃષ્ણાર્જુન ૪૦—તેનો માર કૃષ્ણ અને
અર્જુન સે'તા—સહન કરતા કેમકે અન્ય (ખીજે) તો કોણ તેને પાર પાવે
(પામે એવો હતો) ? અવિધાર—નિશ્ચય. નોકારી—નક્કી કરીને કે નોક રાખીને.

૨૩ અરિ ૪૦—શત્રુઓ ઉબાણી કરેછે—આપણા દળને નાશ કરીને ખુશી
થાયછે. નાણી નાણી—(ભીમના મારને). પ્રાણુધર—જેના અંગમાં જીવ હોય તેવાં
સમગ્ર પ્રાણી. આપાઢાશી—આપાઢ મહિનાના મેઘની ગર્જના જેવી. સાથમાં

દુર્યોધન અભિમાની, દુઃશાસન ઘણો માની,
 નહિ શીખ કોની માની, કરે યુદ્ધ તેહ તો;
 મનુમાં ઘણી ગુમાની, અકલની ના નિશાની,
 બકે બાની મન માની, આવીને ઉઢેહ તો;
 મેળ્યા યોધ અતિ રાની, સમર સમજ શાની,
 યુદ્ધ રીત ના પિછાની, મૂકે જીવ દેહ તો;
 વદે તું આગળ થાની, બીજે બોલે તું તો જાની,
 જીત્યાની ઉચ્ચારે બાની, કવીશ સંદેહ તો. ૨૪
 હસી કણે કીધી સા'ય, વીર બની આગે જાય,
 યોધ પાંડવોના ખાય, મહામારી રોગથી;
 અર્જુન સન્મુખ થાય, વારતો અંગદરાય,

—શત્રુ સાથમાં. કણે ઇન્—કણે પોતાની સેનામાં છિદ્ર પડ્યું (યોધોના ના-
 સવાથી) તે જોઈને પાણી (હાથમાં) ધનુ (ધનુષ્ય) લેઈને તેમાં શર (તીર)
 સાંધ્યું. માણિ—અનુભવીને. તેને આવતું જોઈને ફિરીટીએ (અર્જુને) ક્રોધ
 આણીને કાપ્યું અને તેના કાથમાં—બળમાં (કૌવત ઉપરથી અપભ્રંશ 'કાથ')
 રોધ કર્યો—બાણતું બળ અટકાવ્યું. પીલે ઇન્—શત્રુએને ઘાણીમાં પીલેતા હોય
 તેમ પીલી નાખે. હરે ઇન્—એમ છતાં પણ કણ પોતાનું ધનુ પોતાની બાથ-
 માં રહેતા લગી તેમનું પાણી (બળ) હરેછે. અથવા શત્રુ યોધાઓની બાથમાં
 તેમનાં ધનુષ્ય રહેતાં છતાં પણ કણ તેમનું પાણી હરેછે.

૨૪ માની—માનવાળો. બાની—વાણી. મન માની—ફાવે તેમ. આવીને
 ઇન્—ઉઢેહ (ઉજેશ—પ્રકાશ)માં આવીને—પ્રસિદ્ધપણે. અનિરાની—ઘણાં
 જંગલી. સમર ઇન્—તેમને સમર (સંગ્રામ) કરવાની સમજ શાની હોય ?
 યુદ્ધ ઇન્—યુદ્ધની રીતને ના પિછાની (ન જાણીને) પોતાના દેહમાંથી જીવને
 તજે—લંઢવાની રીત ન જાણવાથી તેમના જીવ જતા હતા. રાની યોધા કેવા
 બાહાદુર ! હતા તે બતાવે છે: વદે ઇન્—સ્પષ્ટ છે. કવીશ ઇન્—એવું હોય ત્યાં
 જીતવાની વાતનો સંદેહ છે એમ કવિ વાણી ઉચ્ચારે છે. અથવા તેઓ જીત્યા-
 ની વાણી ઉચ્ચારે છે તથાપિ કવિને તો તે વિષે સંદેહજ છે. છંદોગ્રાજી.

વીરનિધિ તેહ ના'ય, માણે વીર ભોગથી;
 બેમાં ન કોઇ લગ્નય, પચ્ચો ન કોઇ પચ્ચાય,
 વીરતા નહિ તજય, શુદ્ધ જોગી જોગથી;
 જય યુદ્ધમાં દિરાય, નિશિપતિ ઝગ્ગે જય,
 યુદ્ધ બંધ થાય ત્યાંય, જય ક્ષપા શોગથી.

૨૫

ક્ષપાગમન.

રાત્રી રમ્ય આવી રહી, શૂર શાંત સમરથી,
 થયા ગયા તંબુએ તો, રાણીજયા રાવ તો;
 માનિની મંજુલ સાથ, બેટતા ભામિનીનાથ,
 કાયર માયર શાંત, મર્ણુ મૂકી માવ તો;
 ગયા ગુણી ગોરીપાસ, પિતા માત દાસી દાસ,
 મળ્યા ટળ્યા દુઃખત્રાસ, શેમુખી સખાવતો;

૨૫ હસી ઇં-પછી કહ્યું હસીને દુર્લોચનને સાહાય કરી અને તે વીર
 યદને આગળ જવા લાગ્યો તથા મહામારીના શોગની પેઠે પાંડવોના યોધ
 ખાવા લાગ્યો-નાશ કરવા લાગ્યો. અંગદરાય-અંગ દેશનો રાજ-કર્ણુ. વીરનિ-
 ધિ ઇં-વીરરૂપી સમુદ્રમાં તેહ (કર્ણુ) ના'ય (સ્નાન કરે છે) અને વીરોના
 ભોગ (બળિદાન)થી તે માણે છે-આનંદપામી માહાલે છે. અર્થાત્ વીરોના
 સમુદાયમાં પડીને તેમનો નાશ કરે છે. બેમાં ઇં-કર્ણુ અને અર્જુન એ બેમાં
 કોઇ લાજતો નથી-પરસ્પરથી પરાજય પામતો નથી, અને કોઇ એક બીજાનો
 પચ્ચો પચાતો નથી-હરાવ્યો હારતો નથી. વીરતા ઇં-શુદ્ધ જોગી (શિક્ષા
 ગુરુ-દ્રોણ)ના જોગથી તેઓ વીરતા તજતા નથી. જય ઇં-એવી રીતે દિ
 રાય-દિવસનો પતિ-સૂર્ય યુદ્ધમાં જય-વીતે, અર્થાત્ દિવસે યુદ્ધ કરે અને જ્યાં
 નિશિપતિ-ચંદ્ર ઝગ્ગે જય-પ્રકાશવા માંડે ત્યારે યુદ્ધ બંધ થાય. અને તેમની
 ક્ષપા (રાત્રી) પોતાના ઈષ્ટ મિત્રો સગાં યુદ્ધમાં મરાયાં હોય તેના શોગ (શો-
 ક)થી જય.

જામિની જુગશી જાય, ધુરંધર ધારે રાય,
વલ્લભ વલ્લભ ગાય, ભાષા ભાવ ભાવ તો. ૨૬
આવી નિદ્રા કોઇને તો, કોઈ તંદ્રામાં તણુયા,
કોઇ વૃંદા વામ જેવી, સતી પાગ ચાંપતી;
પડ્યા ધારણમાં કોઇ, કોઇ ધારણને તણ,
ભજે ના રણને ભાથી, ભલે કીર્તિ કાંપતી;
કોઇ શૂરવીર સ્વપ્ન, આવ્યે ઊર હસ્ત દાબી,
અરિ પૂર પીસુ જોર, એવી પ્રુદ્ધિ ખાંપતી;

૨૬ ક્ષીપાગમન—રાત્રીનું જવું. તેમની રાત્રી કેવી રીતે વીતતી હતી તે વિષે વલ્લભ કહે છે: રાત્રી છં—હવે રમ્ય (રમણિક) રાત્રી આવી રહી—રાત પડી, શૂરાઓ સમરથી (સંગ્રામથી) શાંત થયા અને તે રાણી જાયા (રાણીના પુત્રો) રાય તંજુએ ગયા. માનિની છં—કાયર અને માયર (માલ્યર પ્રવીણ)-યુદ્ધમાં પ્રવીણ એ સર્વે માય (સ્ત્રીઓના નાથ) રણ ભૂમિમાં મળેને મૂકીને (અર્થાત્ મળીથી જતીને) તે ભામિનીનાથ મંજુલ (સુંદર) માનિની (માનવતી સ્ત્રીઓ)ની સાથે ભેટતા (ભેટવા લાગ્યા. અથવા, રાણીજાયા અને રાવતો (ધોડા ફેરવનાર) તથા માવતો (હાથી હાંકનાર) એ સર્વે તંજુએ ગયા એમ પણ અર્થ થાય. ગુણી—(વીરોનું અથવા જોરીઓનું નિર્દેશણ. શેઠાની સખાવતો—પ્રુદ્ધિની સખાવતવાળા—જોડી પ્રુદ્ધિવાળા. જામિની છં—ધુરંધર રાજાઓને રાત જુગ જોડલી લાગે છે, કેમકે તેમને લલવાનું મળતું નથી. અથવા જુગ એવી રાત્રી તે સરખી થઈને જાય છે એમ તે ધુરંધર રાય-દુર્યોધનના ધારે છે. ચિંતાને લીધે તેની રાત્રી વીતતી નથી. અથવા રાત્રીમાં, જેઓ ધુરંધર વીરો છે તે રાજાને ધારે છે—તેનું રક્ષણ કરે છે. વલ્લભ છં—વલ્લભને વલ્લભ (વાહાલી) એવી ભાષા (ગૂંજરાતી ભાષા)નો ભાવ (આદર) ભાવતો (ગમતો) છે માટે તે તે ભાષામાં ગાય છે કાવ્ય કથે છે. અથવા, ભાષાનો ભાવ જેને ભાવતો છે એવો વલ્લભ ગાય છે કે, જે જામિની ને રાય-દુર્યોધન ધુરંધર—અતિ અગત્યની ધારે છે તે તેની રાત્રી જુગ જેવી જોડી થઈને જાય છે.

મણિ વલ્લભા કવીશ, સ્વામી વલ્લભાને ઇશ,
 સુર્લભા દુર્લભા સતી, પતિ કષ્ટ ચાંપતી. ૨૭
 થાકી લોથ થઇ પડ્યા, એક એાથ ઇશ્વરની,
 જેવી પોથ વાણિજ્યની, થાકી ઘણું આલતાં;
 શંખ્યા પાર પામે કોણ, બન્ને વહારતણો ભાઇ,
 અવિધાર આંકડાથી, બૂલે ભણ્યા ક્ષણતાં;
 એવાં પ્રાણી અસંખ્યાત, બેલ ઘાણી પીલી પડ્યાં,
 ભોગ માણી શું તે જાણે, મળુંમાંહી માલતાં;
 ધણું સૂતા શય્યા સૂતા, રથ જૂતા અતિ હુતા,
 રે ! સજૂતા શસ્ત્ર હુતા, મીચી ચક્ષ ભાળતાં. ૨૮

૨૭ તંદ્રા-ધેન. ઇંદા વામ જેવી-ઇંદા (જલધરની સ્ત્રી) નામે સ્ત્રીના જેવી. બજે ઇં-દિવસે થયેલા યુદ્ધને જોઇ બચ પામી ગયેલા કોઇ ભાથી-વી-ર રાત્રે ધારણ (હિમત) ને તણને રણને ભજતા નથી-રણને ઇચ્છતા નથી-રણભૂમિથી કંટાળે છે ! (વિચારે છે કે) અમારી કીર્તિ ભણે કાંપતી-ભણે અમારી કીર્તિ નાશ પામે ! અરિ ઇં-અરિના પૂરને જોરથી પીસું છું, એવી બુદ્ધિ આંપતી-ખુંપે છે. સ્વપ્નમાં એમ ધારે છે. મણિ ઇં-કવીશ્વરમાં મ-ણિરૂપ હે વલ્લભા ! હે વલ્લભ કવિશ્વર ! સ્વામી જેમને વલ્લભ (વાહાલો) છે એવી સ્ત્રીઓને ઇશ (પોતાનો ધણી) સુર્લભા (સુલભ-સુખપ્રાપ્ત) છે. પણ જે પોતાના પતિનું કષ્ટ ચાંપે છે-નાશ કરે છે એવી સતીઓ દુર્લભા (દુર્લભ) છે. છેકાનુપ્રાસ.

૨૮. લોથ-લોથ જેવા. એાથ-આશરો. પોથ-પોઠ. વાણિજ્ય-વણજારો. વહાર-સેનાઓ. અવિધાર-નિશ્ચિત. ક્ષણતાં-વેહેલ્યતાં. આટલા રથ, આટલા હાથી, આટલા ઘોડા, આટલું પાયદળ, ઇત્યાદિ વિભાગ પાડી ગણતાં. બેલ ઇં-જળદની ઘાણીમાં પીલાઇને પડે તેમ પડ્યાં હતાં એવાં પ્રાણી પણ અસંખ્યાત હતાં; તે બિચારાં મળુંમાંહી માહાલતાં-અર્થાત્ મોતની પથારીએ સૂતેલાં હતાં, તે (પાછળ કહ્યા તેવા) ભોગ શું માણી જાણે ? ધણું ઇં-કેટલાક ધણું (ધરણી) માં સૂતા હતા, કેટલાક શય્યામાં સૂતા હતા,

પક્ષ દીન બને હુઆ, દુઃખ પીન આવી પડયા,
 શ્રેષ્ઠ હીન એક લાડી, લેઈ કાળ હાકતો;
 થાક્યા સર્વે શૂર પૂર, તજી ગર્વ પડયા કૂર,
 નવ ધર્મ ને વિશ્રામ, કે જરાક થાક તો;
 કૂટયા હૃદયતા જેહ, કરી મદ શાંતિ દેહ,
 કાલ વદ અરિ હણું, ભાખી એમ હાકતો;
 હરિ નાગ ગણે કોણુ, મળ્યું ભાગ વારિલોણુ,
 લાગે ડાઘ અરે કોણુ, ભૂ ચઢાવું ચાકતો.

૨૯

તેમ રથ ગૂતા-રથ બેડીને તેમાંજ સતેલા પણ અતિ (ઘણા) હૂતા (હતા)
 એટલુંજ નહિ, પણ રે ! ઘણાક તો સ્ત્રીથી સન્નૂતા (સંયુક્ત) હતા; તે
 બધાએ રાત્રે ભાગતા (બેતાં બેતાંમાં) ચક્ષ (આંખો મીચી-તે સહુ ઊંધી
 ગયા. છેકાનુપ્રાસ તથા વૃત્યનુપ્રાસ.

૨૯ પક્ષ ઈ૦-કૌરવ અને પાંડવ બન્નેના પક્ષ દીન થયા. દુઃખપીન-
 પીન (પુષ્ટ. અર્થાત્ ઘણા) દુઃખમાં. શ્રેષ્ઠ ઈ૦-કાળ શ્રેષ્ઠને અને દીનને એકજ
 લાડી લેઈને હાકે છે. થાકયા ઈ૦-પૂરે પૂરા શૂરાઓ પણ સર્વે થાકયા, અને
 જેઓ યુદ્ધમાં કૂર હતા તથા જેમને ધર્મ (સતોષ), વિશ્રામ, કે જરાક પણ
 થાક નહોતો, તેઓ તો ગર્વ તજીને (રણમાં) પડયા. કૂટયા ઈ૦-જે હૃદયના
 કૂટેલા હતા, તેમના દેહને મદવડે શાંતિ શાંતિ હોય ! અર્થાત્ તે પણ પડયા !
 કાળ ઈ૦-જે એમ બોલતા હતા કે અમે કાલ અરિને હણું, અને એમ
 ભાખીને જે હાક મારતા હતા-ગર્જના કરતા હતા, તે પણ પડયા ! હરિ
 ઈ૦-અને કેટલાક તો ઘાયલ થઈ પડયા પડયા એમ કહેછે કે, જેમ મીઠું
 અને પાણી મળ્યું હોય તેમાંથી મીઠાનો ભાગ કેટલો છે તે કહી શકતો
 નથી તેમ હરિ (ઘોડા) અને નાગ (હાથી) યુદ્ધમાં કેટલા પડયા છે તેને
 કોણુ ગણે છે ? અર્થાત્ ભલેને તે અસંખ્યાત મરી જાય ! જે તેમની ગણના
 કરવા ખેસું તો મને ડાઘ લાગે ! અરે ! હું કોણુ ! હું તો ભૂમિને ચાકે ચઢાવું-
 ભૂમંડને જીલ પાયલ કરી નાખું એવો છું ! અથવા, જેમ વારિમાં લોણુ
 (લવણ) નો ભાગ મળ્યો હોય તેમ સેનામાં જે હરિ અને નાગ મળ્યા છે
 • તેને કોણુ ગણે છે ? એમ પણ અર્થ થાય.

છતે જશ જગ વાધે, પૈરી વશ આવી લાધે,
કરી ફશ દુશમિન, મોકલીએ નાક તો;
ધારે કોક નાસવાને, રે આલોક ત્રાસવાને !
દુઃખ રોક ન ઉધાર, એવી મન ધાક તો;
નિશિ ખટ માસ થાય, કહે ફટ કુર્રાય,
નાચો નટ ખેટક છું, વ્યથ જેમ કાક તો;
ડરે ચોધ વલ્લભ ના, હરે યોધ વલ્લભ હા !
કરે રોધ મન ઘણો, નાચે નિંદ ધાક તો.

૩૦

રાય એવે લેછ સાંચ, જાય જીવે દુઃખ થાય,
નાંચ દુઃખ નિધિરાય, ખાય ખાય ખાય રે;
મુઝા ચોધતાણા જીવ્યા, રક્ષ કરે ભક્ષવાને,

૩૦ કેટલાક યોધ બોલેછે કે, જીતે ઈન્-જે આપણે છતીશું તો આપ-
ણો જશ જગમાં વાધે-વધે, પૈરીઓ વશમાં આવી લાધે- પ્રાપ્ત થાય, અને
દુશમીનને ફશ કરીને-હરાવીને નાક (સ્વર્ગ)માં મોકલીએ. ધારે ઇન્-યુદ્ધનો
આલોક (દર્શન) જાણે ત્રાસવાને (ત્રાસ પામવાને) હોય તેમ તેથી કાક
નાસવાને ધારે છે કારણ કે દુઃખ તો રોકકુળ છે; ઉધાર નથી. એવી તેમના
મનમાં ધાક છે. કેટલાકની નિશિ (નિશા)—રાત્રી (ચિંતામાં) ખટમાસ
(છ મહિના જેવી મોટી) થાયછે અને તેઓ કુર્રાય (દુર્યોધન) ને ફટ કહેછે
(તેણે જાણી જોઇને આ વિનાશકારક યુદ્ધ ઉભું કર્યું માટે). નાચો ઇન્—
તેઓ વળી કહેછે કે, હે કુર્રાય ! જેમ કાગડો મોરનાં પીંછાં ધાલીને વ્યથ
નાચ્યો તેમ તું પણ ખેટક (અર્થાત્ ખળ્લરદાર) થઇને નટની પેઠે નાચ્યો
અર્થાત્ જેમ કાગડો પોતાના નાચમાં સફળ થયો નહોતો તેમ તું પણ
આ યુદ્ધમાં સફળ થવાનો નથી ! ડરે ઇન્—વલ્લભ કહે છે કે જે. યોધ હોય
તે ડરતા નથી અને તેમનો વલ્લભ (વાહલો) તેમને યુદ્ધ ન કરવાનો બોધ
કરે તો તે બોધને તેઓ હા (નિશ્ચયાત્મકપણે) હરે-લેધ લે—નાશ કરે
અર્થાત્ માને નહિ. એવા વીર રાત્રે જીંધવાને મનનો ઘણો રોધ હરે છે—મન
બીજા વિચારથી શાંત કરવાને મથે છે, પણ તેમને નિંદ (નિદ્રા) આવતી
નથી, કેમકે તેમના મનમાં ધાક છે.

લક્ષ ધૂડ ઝૂડ વક્ષ, ખાય રાય રાય રે;
વર ધારે શોણુ ડરં, હરં બળ ભક્ષ કરં,
અરિ આવે તેહ ધરી, કરં ન્યાય ન્યાય રે;
વાધતણા શોધે લાગ, લાગ સારો ભક્ષી નાગ,
રાગ પાણુ કરે વાધ, વક્ર થાય થાય રે.

૩૧

વણિયરોતણા પાર, પામે કોણુ નિરધાર,
પશુ પંખી રાત્રીતાણાં, કરે બૂમરાણુ રે;
ચોર દ્રવ્ય ગ્રહે તેવા, હરે બાજ માણી જેવા,
ધારે મળ્યા મિષ્ટ મેવા, મળી દ્રવ્યખાણુ રે;
નાડા રાય ભાળી એમ, ઘરધાણી જાગે જેમ,

૩૧ રાય ઇ૦—એવે રાય (રાખ-દુર્યોધન) સાંય-દુઃશાસન, શકુનિ, વગેરે સોબતીને લેઈને (કહીને મુકામે) જાય છે અને રસ્તામાં રણુભૂમિમાં પડેલા ધાયલ વગેરેને જુએ છે તેથી તેને દુઃખ થાય છે. નાંય ઇ૦—રાય (દુર્યોધન) દુઃખના નિધિ (સમુદ્ર)માં નાહાય છે—અતિ દુઃખમાં પૂએ છે, અને રણુભૂમિ તેને ચારે પાસેથી ખાઈ ખાઈ કરતી હાય તેવી લાગે છે. રાખ શું દેખે છે તે કહે છે: મુઆ ઇ૦—જે યોધ મરી ગયેલા હતા તેમનાં ચક્ષુ (નેત્ર) ને જૂઆ (એ નામનાં જંતુઓ) ભક્ષવાને (ભક્ષવાનું) કરે છે ! અથવા ધૂડપક્ષીઓનું એક લક્ષ (લાખ)નું ઝૂડ (ટોળું) મુએલા યોધાઓનાં ચક્ષુને ભક્ષવાને જૂઆં (જૂદાં) કરે છે—ખોતરી કાઢે છે તથા રાય રાય (પ્રત્યેક રાખની) વક્ષ (છાતીને) ખાય છે ! વર ઇ૦—રાત્રે રણુભૂમિમાં વર આવે છે તે જાણે એમ ધારે છે કે હું શોણુ ડરં ? હું તો મારા શિકારનું બળ હરં અને તેનો ભક્ષ કરં અને જો અરિ (બીજો વર કે શ્વાપદ) આવે તો તેને ધરીને (પકડીને) ન્યાય ન્યાય કરં—જે ન્યાય હાય તે કરં—અર્થાત્ મારા શિકાર તેને ન ખાજ જ્યા દેઉં. વાધ ઇ૦—વળી તે વર સારો લાગ જોઈને નાગ (હાથી)ને ભક્ષીને પછી વાધનો લાગ શોધે છે—તેની સાથે લડવાનો અથવા તેનો શિકાર પડાવી જમાનો લાગ શોધે છે. તેથી વાધ પણ રાગ (રીસ) કરે છે અને વક્ર (વાંકા—અર્થાત્ ગુસ્સે) થાય થાય રે—ચારંવાર થાય છે—ધૂરકે છે ! છેકાનુપ્રાસ તથા લાટાનુપ્રાસ.

હિભા રહે ચોર કુમ, ઓળખે લે પ્રાણ રે;
 ઘાયલતણા પોકાર, દીનતાતણા હોકાર,
 થાય સુણે રાય કર્ણ, કષ્ટ થાય જાણ રે. ૩૨

દીવાકેરી સોઈ સોઈ, વાલા મુઆ જોઈ જોઈ,
 ગાલ લાલી ધોઈ ધોઈ, રડે રાય નામને.
 શય સા'ય લઈ લઈ, કથું કે'ણી કયી કયી,
 ડરે દુઃખે રહી રહી, સ્મરી નામ રામને.
 મજે સગા કોઈ કોઈ, ભાજે સુખ જોઈ જોઈ,
 રાખે ઘાને ટોઈ ટોઈ, વખોડતા શ્યામને.
 દુર્યોધન જોઈ જોઈ, ઉચરતા કોઈ કોઈ,
 રે વલ્લભ રોઈ રોઈ, દાખે દુઃખ ધામને. ૩૩

લઘુતાઈ રાજ લાગી, ગુરુતાઈ ગૂમ થયે,
 મહુતાઈ મૂળ મૂકે, દીનતાઈ દામણે;
 સ્વામીતાઈ સાચવતા, સેવકાઈધિકી તેહ,

૩૨ રાત્રીનાં પશુ પક્ષીઓ જે રણભૂમિમાંથી મરેલાં મુડદાંને
 ખેંચી જતાં હતાં તેમને ચોરની સાથે કવિ સરખાવે છે: ચોર ઇન્દ્ર-જેમ
 ચોર છાનામાના દ્રવ્ય લેઈ લે છે અને જેમ બાજુ ઓચિંતો ઝડપ મારી
 પ્રાણીઓને હરે છે-પકડી લે છે, તેમ રાત્રીનાં પશુઓ પણ એમ ધારે છે કે
 અમને આ તો જાણે મીઠું મેવા મળ્યા અથવા દ્રવ્યની ખાણ મળી. નાદા
 ઇન્દ્ર-જેમ ધરધણી જાગે ત્યારે ચોર નાસે છે તેમ રાય (દુર્યોધન) આવતો
 જોઈને તે પ્રાણીઓ નાદા, ઇત્યાદિ સ્પષ્ટ છે.

૩૩ રાજને મશાલ સાથે આવતો દેખીને જેમનાં સગાં વાહાણાં મરી
 ગયાં હતાં તેઓ શીકે ચેહેરે રાયના નામના પોકારો કરે છે, તે વિષે કવિ કહે
 છે: દીવા ઇન્દ્ર-સ્પષ્ટ છે. સા'ય-પકડે. કે'ણી-કથા-હકીકત: કયી કયી
 કથા કહું? અર્થાત્ એવું તો ત્યાં બહુજ હતું. ટોઈ ટોઈ-તેલ વગેરેનાં
 ટીપાં મૂકી મૂકીને.

હીનતાઈ પામી પડ્યા, ભિન્નતાઈ ભામણે;
કામતાઈ કેલિ ચહે, દામતાઈ દમે રહે,
નમ્રતાઈ નામ તે શું, શમતાઈ શામણે;
સવિતાઈ સેવકથી, કવિતાઈ કો કરત,
પિતૃતાઈ પામી પ્રેમે, વેશતાઈ વામણે. ૩૪

કદી એક બૂમ મુણે, કદી એક શીશ મૂણે,
કદી એક આવી જાણે, કદી એક ત્રાસતો;
કદી એક દુયોધન, કદી એક ગ્લાની મન,

૩૪ પોતાને માટે રણભૂમિમાં આવેલા રાજાઓની એ અવસ્થા થઈ તે જ્ઞેધને દુયોધન રાજાને ગ્લાની ઉપજી, તે વિષે કવિ કહે છે: લઘુ-તાઈ ઇન્-પોતાના ભીષ્મ, દ્રોણ, વગેરે યોધ મરવાથી રાજાને યુરતાઈ (યુરતા-મોટાઈ)ગૂમ થયાથી તેને લઘુતાઈ લાગી. અને મહતા (મોટાઈ) મૂળ મૂકીને ગઈ તેથી તે દામણા રાજામાં દીનતાએ પ્રવેશ કર્યો. સ્વામી-તાઈ ઇન્-જેઓ પોતાના સેવકપણાવડે દુયોધનની સ્વામીતાઈ (ધણીપણું) સાચવતા હતા-તેના સ્વામીપણાને માન આપી રહ્યા હતા તે સેવકો દીનતા પામીને પડ્યા અને તેથી (રાજાનાં) ભામણાં (આવારણાં) લેવામાં ભિન્નતા (પડી). મતલબ કે રાજાની સેવા જાગવવામાં મતભેદ પડ્યા! કામતાઈ ઇન્-જેઓ કામતાઈ (કામ સંબંધી) કેલિ(રમત)ચાહતા હતા, તથા પોતાની દામ-તાઈ (ધનવાનપણા)ના દમમાં રહેતા હતા, તેમજ નમ્રતા શાનું નામ? એમ જે જાણતા નહોતા, અને શમતા યુજી તો જેને શમણે પણ નોહોતો આવતો, વળી જે સેવકને લીધે સવિતાઈ (સૂર્ય જેવો પ્રતાપ) દાખવતા હતા. અને જેની કોઈ કવિઓ કવિતા કરતા હતા, તેવા રાજાઓ યુદ્ધમાં પ્રેમથી પિતૃતા (પિતૃપણું-પૂર્વજપણું) પામીને-અર્થાત્ મરણને વશ થઈને વામણા-હરવ-હીન વેષતા પામ્યા-ભૂમિ ઉપર હલકા થઈને પડ્યા છે ! અથવા, એ સધળું દુયોધનને જે સેવકોવડે હતું તે સેવકો આમ રણભૂમિમાં પડવાથી (રાજા ઉપરના પ્રેમને લીધે પિતૃતા પામી જવાથી) દુયોધનનો વેષ દીનતા પામ્યો તેને ગ્લાની ઉપજી એ ભાવ છે.

કદી એક કંપ તન, કદી એક નાસતો;
 કદી એક ભાગ લેતો, કદી એક માગ્ય કે'તો,
 કદી એક દુઃખ સે'તો, કદી એક આસતો;
 કદી એક રાગકવિ, કદી એક કથા નવી,
 કદી એક દશા કવી, કદી એક પાસતો. ૩૫

ગજજ ગદયા જેહ ગર્વે, રજજ લિપ્ત ત્યાગ સર્વે,
 કજજ સંગ કૂડે પર્વે, લજજ લાગી લોટતા;
 સજજ થઇ શૂર થાતા, ભજજ ભાવ ભુંડ ગાતા,
 મજજ મૂઢી પડયા માતા, અજજ તો આલોટતા;
 તજજ કવો તનુ કોચે, પજજ પામ્યા તોય રોચે,
 દજજ દરજ દુઃખથકી, વજજ આવી મોટતા;
 રજજ રાગી માણુતા તે, અજજ કષ્ટ આણુતા તે,
 વજજ આગ્યા વદલભતે, કજજ કુડી કોટતા. ૩૬

૩૫ કદી એક પ્રબંધ— દુર્ભાગ્ય રણભૂમિમાંથી રાત્રે પસાર થતાં કદી એક ધ્યાયકા દુઃખીની જૂમ સહુ છે, અને કોઇ વાર તે સાંભળીને તે પોતાનું માનું દલાવે છે. કોઇ વાર તે પોતાના યોધાઓના ઋણમાં આવી જાય છે— ઉપકાર માને છે. કોઇ વખત (તેમનું દુઃખ જોઈને અથવા રણભૂમિના બધાનકપણથી) તે ત્રાસે છે, કોઇ વખત તેને તને (શરીરે) કંપ થાય છે, કોઇ વખત તે યોધાઓની કંટાળાને કે બચથી બીલીને ત્રાસે છે. કોઈ વાર તેમના દુઃખમાં ભાગ લે છે, કોઈ વાર કોઈના ઉપર પ્રસન્ન થઈને તેને કહે છે કે માગ્ય, તારે શું જોઈએ છીએ? કોઈકવાર તે દુઃખ સહુ છે, કોઈ વખત મનમાં ઉપજેલા વિચારને આસતો (પાછો ગળી જાય છે), કદી એક રાગકવિ તેને નવી કથા કહે છે (તે સાંભળે છે), કોઈ વાર એકાદ દુઃખીની દશા કવી (કહી)ને કોઈ વાર તે એક પામે (તરફ) જુએ છે. અથવા, કનિરાજવલ્લભ નવી કથા કહે છે કે મેં આ એક પાસતી (રણભૂમિની) દશા કવી (વર્ણવી) છે. લાટાનું પ્રાસ.

૩૬ રણભૂમિમાં પડેલા યોધાઓની દશા વર્ણવે છે. ગજજ ઈન્દ્રિયો ગર્વથી ગજજ (હાથીએ) ચક્રવા હતા, તેમનાં શરીર રજજ (રજ—ધૂળ) ૦

ભાળતો ભૂપતિ ભાવે, ઠાળતો કોઇનાં કબ્ઠ,
મા'લતો ન મનથકી, આઁચો કર્ણુ દ્વારમાં;
આલતો વિરામ પામ્યો, કાળ તો અપાર જામ્યો,
ખાળતો ખજે ન ખાઁચો, ડખૂચો સરારમાં;
પાળતો તે પૂરા કર્યા, ગાળતો તે આવી ગડચા,
ન્યાળતો તે ન્યારા હુવા, વા'લા આઁચા વહારમાં;
ઘાલતો જે ગુંજ કાજ, ઝાલતો પ્રેમેથી હાથ,
કાળ તો કરાળ તેને, ખાય ખાય ખારમાં. ૩૭

થી લિખ થયાં-લેપયાં, અને ખીજું સઘળું ત્યાગ થઈ ગયું. વળી જેમણે આ યુદ્ધરૂપી પર્વ (સંધિ)માં ફૂડા સંગથી કજ્જ (કાર્ય) કર્યું હતું તેઓ આજ (દુર્યોધનને જોઈને) લજ્જ (લાજ) લાવીને લોટતા હતા. અર્થાત્ યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષમાં હોઈને તેનું ગુપ્તપણે અલિત કરતાં માર્યા ગયા હતા તે આ વખતે તેને જોઈને લાજતા હતા. સજ્જ ઈ૦-વળી જે સજ્જ થઈને શૂર થઈ જતા હતા, તથા ભુંડા ભાવને ભજ્જ (ભજીને) ગાતા હતા -આનંદ પામતા હતા, તે માતા (મદોન્મત્ત શૂરાઓ) અજ્જ (આજ) મજ્જ (માઝા) મૂકીને આળોટતા પડ્યા છે ! તજ્જ ઈ૦-કોઈએ તો પોતાનાં તનુ (શરીર) તજ્જ કર્યાં-ત્યાગ કર્યાં; કેટલાંક પજ્જ (પરાજય) પામ્યા છે-ધાયણ થયા છે તેઓ તોય (પાણી)ને રોયે (રહે છે)-પાણીની ખુમો પાટે છે. અથવા કેટલાક પોતે પરાજય પામ્યા છે; તોય પોતાના જે સગાએ દેહ તજ્યા છે તેમને રહે છે એવી રીતે દુઃખથકી દગ્ધ થઈ દજ્જ (દાઝેલા) થયા છે અને તેમની મોટતા (મોટાપણું) વજ્જ આવી (વાજ આવી) ગઈ છે. રજ્જ ઈ૦-જેઓ રજ્જ (રાજ્ય) અને રાણીને માણતા તેઓ અજ્જ (આજ) કદ આણતા (દુઃખી થતા) દેખાય છે; વલ્લ કહે છે કે, જેમણે કજ્જ (કાર્ય)ની કુડી (કપટ ભરેલી) કોટતા (કોટિતા-કોટિપણું) કરી છે તેઓ વજ્જ આવ્યા (વીજ આવ્યા-દુઃખી થયા). અર્થાત્ કોટિક ફૂડાં કામ કરનાર યુદ્ધમાં એની મેજેજ દુઃખી થયા !

૩૭ મા'લતો ઈ૦-તે ખીજાઓનાં કષ્ટ ઠાળતો હતો ખરો પણ મનમાં મા'લતો (માહાલતો)-ખુશી થતો નહોતો. વિરામ પામ્યો-અટક્યો (કર્ણના

હાય હાય કરે રાય, મુખ ગયું આવ્યું દુઃખ,
હસે પાસ ખેશી કસે, દાસ તે ઉદાસમાં;
કંઈ જશા મૃદુ રંજ, આવી પડ્યા, કષ્ટ ભાવી !
ભાગી આગમાંહી લાગી, આશ જેહ ત્રાસમાં;
યોધ લઢ્યા યોધો, તનથી થયા નિધન,
એમ વિચારતો ક્ષેમ, પાસ તે ઉજસમાં;
કર્ણ શર્ણુકારી ધર્ણ, એક પ્રિયકારી નેક,
મળ્યો દુઃખ ત્રાસ ટળ્યો, ભાસ ભળ્યો ખાસમાં. ૩૮

તંબુના દારમાં આવીને). કાળ-કોધ. સરાસમાં-એક છેડથી ખીજા છેડા.
લગી-કેડ પોતાના પક્ષના મરી ગયા તેનો શોક, પાંડવો ઉપર ક્રોધ, શું
થશે તેની ચિંતા, વગેરે જૂદા જૂદા વિકારો સામટા મનમાં ઉપજી આવવાથી
મનના એક છેડથી ખીજા છેડા સુધી (આખા મનમાં) ડબ્બ્યો (દૂબો) ભરાઈ
આવ્યો, શોક, ક્રોધ, ચિંતાના હેતુ કહી બતાવે છે: પાળતો ઇન્-જેમને
હું પાળતો હતો તે બીજાદિને શત્રુઓએ પૂરા કર્યા, જેમને ગાળતો હતો:
(અધરે વખતે કામ આવશે એમ જાણીને દૂર ગાળી કાઢતો હતો) તે (પણ)
આવીને ગડ્યા (ગડી પડ્યા!-મૃત્યુ પામ્યા!) અને જેમને હું વા'લા કહીને
ન્યાળતો અને જે મારી વહારમાં આવ્યા હતા તે ન્યારા હુવા (મૃત્યુ પામ્યાથી
જૂદા પડ્યા). ધાલતો ઇન્-જેમને ગુન્જ (ગુલ-છાની મસલત માટે) ઘરમાં
ધાલતો અને જેમનો પ્રેમેથી હું હાય ઝાલતો તેને કરાળ (વિકાળ) કાળ
ખારમાં (જાણે દ્રેપથી) ખાય ખાય (નિશ્ચય ખાઈ જાય છે). પદાંત અને
વૃત્યનુપ્રાસ.

૩૮ કર્સે-કસાય-શ્રમિત થાય. કંઈ ઇન્-જેઓ કંઈ (કમળ) જેવા
મૃદુ (કોમળ) હતા તેઓ રંજ (દુઃખ)માં આવી પડ્યા એ કષ્ટ ભેમનં ભા-
વી (થવાકાળ) હશે ! યુદ્ધના ત્રાસમાં (ત્રાસને લીધે) તેમની જે આશાજીતી
તે ભાગી (નાશ પામી) અને આગમાં લાગી ગઈ. અર્થાત્ તેમના મનના મ-
નોરથ મનમાં રહ્યા અને તેઓ જાતે પણ મરી ગયા. યોધ ઇન્-જે યોધ મા-
રા યોધથી ક્રોધ આણીને લઢ્યા તેઓ પોતાના તનથી નિધન થયા (મૃત્યુ પા-

કરવું અમારે કેમ, કાલ શો તમારે નેમ,
શત્રુઓ સમારો કેતા, ભખો ભખો ભાઈ રે;
મલ્લની સમાન શલ્ય, શૂરનું ગુમાન ભલ્લ,
વાળતો કમાન લોહ, શૂર શૂર સાઈ રે;
રક્ષણ કરીએ અમો, પૂઠેથી ડરીએ ક્યમો,
અરિને હરીએ ધારી, ધન્ય ધન્ય ધાઈ રે;
કર્ણ રીજીએ અપાર, કાળ ખીજીએ આ વાર,
સાથ સીજીએજ પંચ, રડે ધાઈ ધાઈ રે.

૩૯

મ્યા). એમ કર્ણના તંબુની પાસે ઉબસમાં (અર્થાત્ ઉત્સાહમાં) આવીને પોતાનું ક્ષેમ કહ્યાણુ (વિચારતો) વિચારતો ભાસ બખ્યો (ભાસરૂપ કાંઈ બોલ્યો) કે, હવે મારે આ ધર્ણ (ધરણી) માં કર્ણ એજ એક શર્ણકારી (શરણ આપનારો) અને નેક (સત્ય) પ્રિયકારી (પ્રિય કરનારો) છે. તે મને મળ્યો છે તેથી મારા દુઃખનો ત્રાસ ટૂંક્યો છે. એમ તે પોતાના ખાસમાં (ખાસ મંડળમાં) બખ્યો (બોલ્યો). આઘંતાનુ પ્રાસ.

૩૯ હવે દુર્યોધન કર્ણને પૂછે છે: કરવું ઈન્-અમારે હવે કેમ કરવું કાલે તમારે શો નેમ (નિયમ-પ્રતિજ્ઞા) છે-કયા શત્રુને હણવાની પ્રતિજ્ઞા છે? તમે કેતા (કેટલા) શત્રુઓને સમારશો (કાપી નાખશો)? હે ભાઈ ! તે બખો બખો! (બોલો બોલો!). શલ્ય, જે મલ્લની સમાન છે, જેને શૂરનું ભલ્લ(ભલુ) ગુમાન છે, જે લોહની કમાન વાળતો (વાળે છે-નમાવે છે), હે શૂર! તે શૂર તમારે સાઈ(સાલ્ય) છે. હરિએ-નાશ કરીએ. ધારી-પકડી. કર્ણ ઈન્-રાધ (દુર્યોધન)રડે રડે (દુઃખી યદને શોક કરેછે) તેથી જાણે આ વાર(વખતે) કાળ ખીજ્યો હોય અને પંચ (પાંડવો)નો સાથ સીજીએ-સીજી ગયો-ખળી મુઝ્યો હોય તોમ કર્ણ અપાર રીજ્યો. અથવા દુર્યોધનનાં વચન સાંભળીને કર્ણ અપાર રીજ્યો, તથા બોલ્યો કે હે રાય! તું શું કરવા રડે રડે-વારંવાર રડે છે! આ વખતે કાળ ખીજ્યો છે અને તેથી પાંચ પાંડવનો સાથ સીજી ગયો છે એમ તું જાણ. 'રડે' ઇત્યાદિ પાંડવ પક્ષીય રાજ્યને પણ લગાડી શકાય. લાટાનુપ્રાસ.

અર્જુનને મારું કાલ, ભીમને ભગાડું ભાળ,
 શક્તિ ગયે શાકત એતી, છે મન બદનમાં;
 દ્રોણ જેવો દીન કોણ, ભીષ્મ જશા નહિ શ્રીષ્મ,
 કવચ ગયે કચર, જે શૂરસદનમાં;
 શલ્ય થયો જશો શલ્ય, ધારો તમે જેહ મલ્લ,
 એકલો અગાડી પડી, આવું જે કદનમાં;
 પંચ વીર મારું કાલ, મરાળ ચૂટે મૃણાલ,
 કવિરાજ શૂરતાજ, મોહ ના મદનમાં. ૪૦
 ભલો ! ભલો ! રાય ભાષે, મળ્યા સર્પ શૂર દાષે,
 ધન્ય ધન્ય નિરધારે, ધીર વીર આ સમે;
 કુર્યોધન બાલ્યો એમ, કોઇએ ન કર્યું દોષ,

૪૦ અર્જુનને ઇન્દ્ર-વળી કર્યું પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે જે મારી શક્તિ (એ નામનું આયુધ) તો ગઈ છે (ધરોલક્યને મારતાં) તથાપિ કાલે અર્જુનને મારું અને ભીમને ભગાડું એટલી શક્તિ તો મારા મન અને બદન (તન)માં છે એમ તું બાળ (જે-જાણ). દ્રોણ ઇન્દ્ર—દ્રોણના જેવો દીન કોણ હશે (કે જે અધ-ત્યામા પડ્યો એટલું સાંભળીને હથિયાર તજીને શત્રુ હાથથી મૃત્યુ પામ્યો!) અને ભીષ્મના જેવા કોણ શ્રીષ્મ (તાતા-ગરમ) હશે કે જે પોતાની પ્રતિજ્ઞા સત્ય કર્યા વિનાજ બાણશય્યાને શરણ થયા! પણ હું તો, જે કે મારું અભે-ધ કવચ (ઈન્દ્ર કપટથી લેઈ ગયો છે તેથી) ગયું છે છતાં, શત્રુઓને શૂરસદ-નમાં-રણભૂમિમાં કચરું એવો છું. શલ્ય ઇન્દ્ર—તમે જેને મલ્લ ધારો છો તે શલ્ય તો મને શલ્ય (કાંટા) જેવો થયો છે (યુદ્ધ વખતે કર્ણનું સારથી પણ કરવાને શલ્ય ના પાડી ને કર્ણની નિંદા કરી હતી માટે કર્ણ તેને વિષે આમ કહે છે). પણ જે-હું રાજા! તું જે કે કદનમાં (યુદ્ધની કાપાકાપીમાં) હું એક-લાજ અગાડી પડીને આવું છું. તથા જેમ મરાળ (હંસ) મૃણાલ (કમળના તંતુઓ) ચૂટે છે તેમ પંચ વીર (પાંડવો)ને કાલ મારું છું. કવિરાજ વલ્લભ નહ છે કે કર્ણ તો શૂરાઓના તાજ રૂપ છે. એને કાંઈ મદન (કામ)માં મોહ નથી. છકાનુ પ્રાસ.

તજી આજ અમો વે'મ, મિત ચિત ના ભમે;
અશ્વત્થામા શૂર ખરો, કિંતુ વિમ શૂર ધરો,
લાગે એના શાપ ડરો, શત્રુ ભીત્રુ શે શમે;
દુઃશાસન અમો ધીર, શકુનિ ને તમો વીર,
વલ્લભ કવિના મીર, શિર ભીર શે દમે. ૪૧

ચારપ્રતિજ્ઞાકથન.

એમ યોધકા મળીને, ક્ષેમ રોધકા વિચારે,
આવી શોધકા ઉચારે, સુણો શંખ ગર્જતા;
ભીમ મહાબાહુ એતો, કૃષ્ણાના સરાહુ કાળ,
આવી ઉજાહુમાં કીધ, પ્રતિજ્ઞા તો તર્જતા;
ભાવી ભગવંત મને, ભાવી બળવંત તને,
હૃદી કળવંત કે'તા, ધન્ય તારો સર્જતા;
કવિ વલ્લભ પ્રતાપ, ભીમ દુલ્લભ અમાપ,
દહે સુલ્લભ પ્રતાપ, કવિ શૂર વર્જતા. ૪૨

૪૧ ભલો ઇન્-કલેનું એવું વચન સાંભળીને રાય (દુર્યોધન) ભલો, ભ-
લો, એમ ભાષેછે તથા ત્યાં જે બીજા શૂર મળ્યા હતા તે સર્વ પણ એમજ દાખેછે.
-ભલો. ભલો, કહેછે. ક્ષેમ-કલ્યાણ. તજી ઇન્-પણુ આજ અમે વેલુંગ તજી દે-
ધએ છીએ. મારા મિત્ર (મિત્ર) કલેનું ચિત્ત ભમે એવું નથી-તેની કરેલી પ્ર-
તિજ્ઞા મિથ્યા થવાની નથી! અથવા હું મિત્ર! હવે મારું ચિત્ત ભગનાર નથી.
તમે કહેશો કે અશ્વત્થામા શું શૂર નથી? તેને કેમ વખણાવતા નથી? તો કહેવા-
નું કે, અશ્વત્થામા ઇન્-અશ્વત્થામા શૂર તો છે. પણ તે શૂર હા પણ છે એમ
મનમાં ધરો-વનજો. એના શાપના ડરો (૩૨) લાગે, અથવા એના શાપ લાગે
માટે ડરો, પણ તેથી ભીત્રુ (ભયંકર) શત્રુ શે શમે? કેન નાશ પામે? ત્યારે
શાથી શત્રુ શમશે? તો દુઃશાસન ઇન્-ધીર એવો દુઃશાસન તથા અમો
(દુર્યોધન) તથા શકુનિ અનં વીર એવા તમોછો. કવિના મીર (પ્રેમ) વલ્લભ
કહેછે કે જો એમ હવે તો મારા માથા ઉપર ભીર (ભીડ) શે દમે-અને
શાથી શંકા આવે ?

૪૨ એમ ઇન્-એવી રીતે તે યોધકા (એક બીજાને યોધ કરનારા મં-
ત્રીઓ) તથા રોધકા (શત્રુઓને રોકનારા) દુર્યોધન વગેરે ચાર (દુષ્ટચતુષ્ટય-

દીપ જેમ દિન દેખે, સૂર જેમ ઘૂઝ પેખે,
 પૂરમાં તણાચે જેમ, સુરભી બને ભલી;
 હર્ણુ જેમ વાઘત્રાસ, રે કંપોત બાજ ભાસ,
 હાથી સિંહ પાસ જોઈ, કંપતો હર્ણમળી;
 કાયરને રણુ જેમ, માંયરને યુક્તિ જેમ,
 રક્તિ ધર્મ અધર્મની, ઉમંગ દત્તી ગળી;
 ભીમની પ્રતિજ્ઞા તેમ, અર્ધનની દીડી જેમ,
 વલ્લભ આવે શે વેંમ, પૂછતો વળી વળી.

૪૩

ચંડાળ ચોકડી) પોતાનું ક્ષેમ (કલ્યાણ—કુશળ) વિચારે છે. આવી ઇ—
 એવામાં શોધકા (નસસ—કૃપા હત) ત્યાં આવીને વિચારે છે કે, તમે શંખ
 ગર્જતા (શંખની ગર્જના કરતા) પાંડવને સાંભળો ! કોણ શંખ વગાડે છે ?
 ભીમ ઇ—એ તો મહાબાહુ (મોટા હાથવાળો—પરાક્રમી) ભીમ શંખ વગા-
 ડે છે. તેણે કૃષ્ણના સરાહુ (સરાહ) વખાણને કાન્ને—કૃષ્ણા (દ્રૌપદી) થી વ-
 ખાણ પામવા મારે ઉગ્મહુ (ઉત્સાહ)માં આવીને પ્રતિજ્ઞા કરી છે, અને તે
 આપણને તજે છે—તિરસ્કાર કરે છે. ભાળી ઇ—એ પ્રતિજ્ઞા ભગવંત (કૃષ્ણ)
 ને મને (મનમાં) ભાળી, તથા તે બળવંતને તને લાવીને (શરીર સાથે લ-
 ગાડીને બોદીને, તે કળવંત (કળા બળનાર) કૃષ્ણ તેને કહે છે કે, તારા સર્જ-
 તાને ધન્ય છે !—ધન્ય છે તારાં માતપિતાને ? વલ્લભ કવિ કહે છે કે. ભીમનો
 પ્રતાપ દુર્લભ અને અમાપ છે. બીજાઓના સુલ્લભ પ્રલાપ (ઝટ ઝટ ઉચ્ચ-
 રેસા લવારા) જેમને શરા કવિઓ પોતાના વર્ણનમાં તણ દે છે, તેમને તે દ-
 હે—બાળી નાખે એવો છે. અથવા, ભીમનો પ્રતાપ બીજાઓને સુલ્લભ (સંહે-
 લથી) બાળે એવો છે, (એ હું સત્ય કહું છું); કેમકે શર કવિઓ પ્રલાપ
 (મોટા લવારાને) વળેતા આવ્યા છે. પાદંતાનુપ્રાસ.

૪૩ પોતાના દૂતે કહેલી ભીમની પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને હુચ્છાધનની શી
 દશા થઈ તે કવિ વર્ણવે છે: દીપ ઇ—સ્પષ્ટ છે. સૂર—સૂર્યને. પૂરમાં—
 નદીના પ્રવાહમાં. સુરભિ ઇ—સુરભિ (ગાય) જેમ ભલી (ગરીબ) બની
 બળ્ય. અથવા ભલી (ગરીબ) ગાય પ્રવાહમાં તણાતાં જેવી ગ્લાનિ પામી બળ્ય.

ચારઅભયગ્રહણ.

કોણ કાજ લીધ નીમ, દીર્ઘોદર જેહ ભીમ,
જાણે નહિ બળસીમ, દુર્યોધન આગળે !
શૂરમણિ કરું પાસ, ધારતો ન તેના ત્રાસ,
દુઃશાસનનો ઉજસ, એથી એ શું ના ગળે ?
ભાખ્ય ભાખ્ય ભીમ ભડો, પ્રતિજ્ઞા કેવીમાં પડ્યો,
મોત હાથ આવી અડ્યો, લખી રાખ્ય કાગળે;
શકુનિ અપાર ખૂની, સુપર્ણ શકુનિ ધૂની,
ચંચુવડે ચીરે ઝાણી, આજ બેશી ભાગળે. ૪૪

રે ઇ૦-રે! બાજના ભાસથી (દેખાવથી) કપોત (હોલો) જેવો દીન બની
જાય. સિંહ-સિંહને. માંયર-માલ્યર (માહિતગાર—પ્રવીણ) ને જેમ કોઈ
યુક્તિમાં દસાવે ત્યારે તે જેવો ગ્લાનિ પામી જાય. રૂક્તિ ઇ૦-ધર્મને (યુધિષ્ઠિરને)
અધર્મની રૂક્તિ (ઈચ્છા અથવા રસ્તો) કોઈ બતાવે તે જેમ તેના ઉમંગને
ગળા (ગાળી) દે છે. ભીમની ઇ૦-તેમ, પ્રથમ ન્યદ્રથ વિષે જેમ અર્જુન-
ની પ્રતિજ્ઞા દીડી હતી તેવીજ આ ભીમની પ્રતિજ્ઞા છે. વલ્લભ કહે છે કે એમાં
વેહેમ શે આવતો હશે કે તે વળી વળી (વારે વારે) પૂછે છે? અર્થાત્ ભીમ
પોતે કરેલી પ્રતિજ્ઞા નિશ્ચય પૂરી કરશે એમાં સંદેહ નથી.

૪૪ ચાર ઇ૦-ચાર (દૂત) ભીમની પ્રતિજ્ઞા કહેતાં પહેલાં દુર્યોધન
પાસેથી અભય ગ્રહણ કરેછે—અભેદાન માગી લે છે. કોણ ઇ૦-(દુર્યોધન
દૂતોને પૂછે છે કે), દીર્ઘ ઉદરવાળો જે ભીમ છે તેણે કોણ કાજ (શાને માટે)
નીમ (પ્રતિજ્ઞા) લીધી ? શું તે જાણતો નથી કે બળની સીમા રૂપ દુર્યો-
ધન તેની આગળ છે ? ઉજસ-પ્રકાશ. ગળે-હામ હારી જાય-નરમ પડે. ભીમ
ભડો (ભીમ ભટ્ટ)-ભીમ વીર. લખી ઇ૦-હું જે કહ્યું તે ગમે તો તું કાગળ
ઉપર લખી રાખ્ય—અર્થાત્ એ પ્રમાણે નિશ્ચય બનશેજ. સુપર્ણ-ગરૂડપક્ષીના
જેવા ધૂની (અવાજ) વાળા અથવા ધૂનમાં ગરક એવો. ચંચુ ઇ૦-તે
શકુનિ રૂપી ગરૂડપક્ષી આજ રણ સંગ્રામ રૂપી ભાગળે બેશીને ચંચુ (ચાં-
ચ) વડે તે ઝાણી દેવાદાર-ભીમને ચીરે, એવો છે.

સેવક વદે સમારી, વાણી થાયછે બિચારી,
 શે શકું અમો ઉચારી, રાય આપ પાસ એ;
 શંખ ગર્જતા અપાર, એથી કરો નિરધાર,
 દાસ વોણમાં ન સાર, કથું શુંય ત્રાસ એ;
 પ્રતિજ્ઞા મહાન કીધ, સાખ કૃષ્ણતણી દીધ,
 તુલસી ઉપાડી લીધ, વહું શું આભાસ એ;
 તમો છો અમારા ઇશ, વલ્લભેશ્વર કવીશ,
 અમે આપો પછેવહું, મન માંહિ આશ એ.

૪૫

નિઃસંશયચારપ્રતિજ્ઞાકથન.

મળી પાંડવાદિ સર્વે, બેડા માધવાદિ ગર્વે,
 તઈ તાંડવાદિ પર્વે, બોલિયો બળે બકી;
 બોકડી ગર્દન દંત, શેર વિર્નદન ખંત,
 ગાડીએ ગર્દન જંત, વૃકોદર વહે વકી;

૪૫ સમારી—સંભાળીને કે સાચવીને. વાણી ઇન્-સેવક સંભાળીને બોલ્યો કે હું શું બોલું? બોલતાં મારી વાણી બિચારી (ગરીબ-દીન) થઈ જાયછે. જે કહેવાતું છે તે આપને અપમાન લગાડનારું હોવાથી અમારી કહેવાતી હિમ્મત થતી નથી. નિરધાર-નિશ્ચય. દાસ ઇન્-દાસના વચનમાં કાંઈ સાર હોય નહિ માટે હું એ ત્રાસતું શું કથન કરું? અથવા, હું એ શું કહું? કેમકે એ કહેતાં મને ત્રાસ ઉપજે છે! વહું ઇન્-હું એ આભાસ (છાયાવર્ણન) શું વહું? અથવા, હું શું વહું? મોટી પ્રતિજ્ઞા, કૃષ્ણની સાક્ષી આપી અને તુલસી ઉપાડી સોગંદ આધા, એ એનો આભાસ છે: એ ઉપરથી એ પ્રતિજ્ઞાનું સ્વરૂપ સમજી લેજો. તમો ઇન્-વલ્લભેશ્વર નામે કવિરાજ કહેછે કે, લે દૂત આ પ્રમાણે બોલ્યો: તમો અમારા ઇશ છો (તેથી તેનાં વચન બચારવાની અમે હિમ્મત કરીએ તેમાં કદાચ તમો અમારોજ નાશ કરો માટે) પ્રથમ અમને અમે (અભય વચન) આપો એટલે અમો વહું (બોલીએ) એવી મનમાં આશા છે.

મૃગ દુઃશાસન આજ, સિંહ વિનાશન કાજ,
ભીમ સુરાશન સાજ, છળી છિન્ના રે છકી;
વલ્લભ • કૃષ્ણાનો મૂઠ દુલ્લભ તૃષ્ણાનો રૂઠ,
સુલ્લભ ધૃષ્ણાનો ગૂઠ, નાથું નાથ હું નકી.

૪૬

ભીમ સભા બીચ એમ, હણું પ્રભા મીચ નેમ,
સાહી ખભા ધીચ કીચ, ખૂનનો ખૂની કરું;
ધારી શાભા જેહ દુષ્ટ, કરું ચોભા તેહ પુષ્ટ,
બળે દોભા દેહ અરિ, ના કરું નિશે મરું;
પદી ભાંડતાણી સહુ, વેણુ માંડ કદી વહુ,

૪૬ અમુચ વચન લીધા પછી ચાર (દૂત) નિઃસંશયપણે ભીમે કરેલી પ્રતિજ્ઞાનું કથન કરે છે: મળી ઈન્-પાંડવાદિ (પાંડવ વગેરે) અને માધવાદિ (કૃષ્ણ વગેરે) સર્વે મળીને બેઠા હતા જ્યાં તે. પર્વે (તે સંધિમાં)-તાંડવાદિ (વૃત્ત્ય ગાન તાન ચાલતું હતું તેને) તર્જીને (તિરસ્કારીને કે તજીને) બળથી (હોડ) બકીને બોલ્યો. શું બોલ્યો? બોકડી ઈન્-જેમ જત (પશુઓ) નો ગર્દન (લોભી) શેર (વાઘ) બોકડીની ગર્દનમાં દંત ગાડે-દંત બેસાડે, તેમ શત્રુના વિમર્દન (નાશ) ની ખતવાળા અમો પણ શત્રુની ગર્દનમાં દંત આડીએ. દૂત કહે છે કે, વૃકોદર એવી વક્રી વહે છે—અર્થાત્ રાખે છે. વળી તે બોલ્યો કે મૃગ ઈન્-દુઃશાસનરૂપી જે મૃગ છે, તેના વિનાશનેમાટે હું (ભીમ) સિંહ છું; કેમકે એણે (દુઃશાસને) ભીમના સુરાશન (અમૃત) નાં સાન્નિધ્ય દ્રૌપદીને છકીને (છકમાં-મદમાં આવીને) છળી છે તથા છિન્ના (મર્મમાં ભેદિત) કરી છે. વલ્લભ ઈન્-હું (ભીમ) તે કૃષ્ણા (દ્રૌપદી) નો વલ્લભ (સ્વામી) છું, અને તે મૂઠ (દુઃશાસન) દુલ્લભ (દુર્લભ-ન પ્રાપ્ત થાય એવી-દ્રૌપદીઅહણુરૂપી) તૃષ્ણાનો રૂઠ-એવી ધૃષ્ટામાં રૂઠ થયેલો છે. તથા દ્રૌપદીની સુલ્લભ (સેહેલથી બને એવી-કેમકે તે વખતે ધર્મ હારવાના બચથી અમે તેનો બચાવ કરવાને અશક્ત હતા તેથી તેની ધર્મણા કરવી સુલ્લભ હતી) ધૃષ્ણા (ધર્મણા-તિરસ્કાર) કરવા વિશે ગૂઠ (ગુપ્તમંત્ર) જે દુઃશાસન, તેને હું નક્કી નાથ નાથું. અર્થાત્ વશ કરું. દૃષ્ટાંત અલંકાર. અંત્યાનુપ્રાસ.

બની રાંડ સાંઠકેરી, થઈ દીન હું ડરું;
પિતૃ નાક ગયા પાકું, જીતી હાક મારી ગાકું,
હોય વાક વાનમાં તો, દુષ્ટ મર્જીને વરં.

૪૭

દુષ્ટને મારું ન આજ, રૂધિરના પાન કાજ,
જાન વાન કરું તાજ, નર્કમાં જઈ પકું;
વાર વાર વહું કશું, જહુ લિપ્ત હણું પશુ,
ખૂન ખૂની બની ઘસું, રે બદન આ વહું;
પાન કરું ઉણુ લોહી, રત્ય કરું શૂર જોઈ,
વારશે અમોને કોઈ, તેહ જાણુવું મહું;

૪૭ દૂત કહેછે: ભીમ ઇ— એમ સમાની ખીચ (વચ્ચે) શત્રુની પ્રભા
(કાંતિ) નું હરણુ કરે એવા ભીમે મીચર મૃત્યુની) નેમ (પ્રતિજ્ઞા) કરી. તે બોલ્યો
કે, હું ખૂની (ભીમ) દુઃશાસનના ખબા સાહી (પકડી) ને ખૂનનો (લોહીનો)
ધીચ (જાડો) કીચ (કાદવ) કરું. વળી તે દુષ્ટે (દુઃશાસને) જેહ—જેને
(દ્રૌપદીના કેશ ખેંચવા રૂપ) શોભા ધારી હતી તેને હું પુષ્ટ (પ્રબળ) આ-
બા (ગુચવણ) કરું. અથવા તે શોભાની મોટી આભા કરું (પરતાવા
રૂપ થઈ પડે એવી કરું) અને જો મારા બળે કરીને ચારિના દેહને ક્ષોભા
(ક્ષોભ યુક્ત) ના કરું તો નિશે (નિશ્ચય) મરું. ખીજા સંગન ખાયજો: પદ્મી
ઇ—જો આ વચન હું માંડ માંડ વહુ (વહન) કરું—અર્થાત્ જો મિથ્યા
કરું, તો હું ભાંડની પદવી સહન કરું—ભાંડ જેવો ગણાકું. જો હું દીન
થઈને ડરું તો સાંઠની રાંડ (ગાય) થઈને ડરું. તાત્પર્ય કે હું ડરું તો મને
ગરીબ ગાયની પદવી મળે. પિતૃ ઇ—હું સંગ્રામ ભૂમિમાં શત્રુના પિતૃઓ
જે નાક (સ્વર્ગ) માં ગયા હોય તેમને પાકું—પાછા આ લોકમાં લાવું તથા
તેમને જીતીને હાક વગાડીને ગાકું—દાટી દઉં, અને જો વાન (શરીરના પૈણું)
માં વાક (કસ) હોય તો શત્રુના દુષ્ટ મરણને વરં—પસંદ કરું. અર્થાત્
શત્રુને દુષ્ટ રીતે મારું. અથવા તે દુષ્ટને મરણ સાથે વરં—વરાવું. વીરના
અનુભાવ.

રાજતાજ સુયોધન, સૂતસુત કર્ણ ધન,
 શકુનિ રમત રમે, નામ ભીમ જઈ ભડુ. ૪૮
 ભયે અંગ રૂઢિરથી, આલિંગુ કૃણાને આપ,
 શ્યામ વર્ણ રક્ત કરે, ભીમ નામ તો ભણું;
 યોધની મીચાવું આંખ, વૈરીતાણી તોડું પાંખ,
 અજળ ગજળ આશો, અરિ એ વિધે હણું;
 કર્ણ કરે ધનુતાજ, કરાવું ન યદુરાજ !
 ફાઈ રોઈ આવે વાજ, શૂર નામ શે ગાણું;
 એકલો ન કોને ગાણું, વહારે આવે તેને હણું;
 લોહી ના પીવાય કે જે, વેણુ ધર્મ ના શણું. ૪૯

૪૮ વળી તે કહેછે: દુષ્ટને ધૃ-જ્ઞે હું રૂઢિરનુ પાન કરવાનેમાટે તે દુષ્ટને આજ ન મારું તો મારો જ્ઞન (જીવ) અને વાન (વર્ણ-અર્થાત દેહ) તાજ (ત્યાગ) કરું અને નરકમાં જઈને પડું. જહુ ધૃ-જહુ (ધૂળ) થી લિખત (લેપાયલા) પશુ (દુઃશાસન રૂપી)ને હણું. અર્થાત પશુને હણું અને ધૂળમાં રગદોળું. અને ખૂની ખૂનીને ખૂન (લોહી)વડે આ વડું (મોટું) મારું બદન (શરીર) ધસું-ખરડું. મડું-મરડું. અર્થાત જ્ઞે કોઈ મને અટકાવવા આવશે તો તેનો હું પ્રાણ લેઈશ. રાજ ધૃ-રાજાઓના તાજ (મુકુટ) રૂપ સુયોધન (દુર્યોધન), તથા ધન્ય એવો સૂતસુત (સૂત જાતિના પુરુષનો પુત્ર) કર્ણ, તથા શકુનિ જે રમત રમે છે-રમત રમવામાં પ્રવીણ છે, એ ત્રણેના દેખતાં જ્ઞે હું જઈને ભડું-યુદ્ધ કરું, તો મારું નામ ભીમ જાણુજ્ઞે. વીર ના અનુભાવ.

૪૯ ભયે ધૃ-અંગ રૂઢિરથી ભયે છતે હું આપ કૃણા (દ્રૌપદી)ને આલિંગુ અને તેનો શ્યામવર્ણ રક્ત કરું તો ભીમ એવું નામ ભણું (કહું) અજળ ધૃ-શત્રુને મારતો જોઈને લોકો કહે કે આ અજળ ગજળ શો થયો, એમ કહે, એવી રીતે અરિને હણું. કર્ણ ધૃ-હે યદુરાજ ! જ્ઞે હું કર્ણ-નું ધનુષ્ય તાજ (ત્યાગ) ન કરાવું તો મારી ફાઈ. (નામ પાડનારી) રોઈને વાજ આવે. અર્થાત મારું નામ ખોટું પાડયું એમ જાણવું. મારે કોઈની મદદ

પણુ દોઈ શંખ વાય, ચાર વદે મુણો રાય,
હાય હાય હવે કશું, થાય રાય વ્રાતનું;
હબકીછબકી અમો, આવીઆ વિચારી સમો,
સમાચાર ઘણા મૂક્યા, આ રહસ્ય વાતનું;
ઉગારવો ધારો ભાઈ, તો સજો રૂડી સજાઈ,
દાસકરે ધર્મે દાખ્યું, બન્યું જોહ રાતનું;
ચૂડામણિ કવીશ્વર, છે નામે વલ્લભેશ્વર,
ભાષે રાય દશા ભલ્લ, શુભ ચાહી સાથનું. ૫૦

કર્ણાદિકૃતસુયોધનશાંતવન.

સુણી શરીરથી સ્યામ, પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણુ મૌઢ,
નૃપાળ નહુષ જશો, સુણી સર્પ સર્પ તો;
ફળ ફૂલમાં ફર્ણીદ્ર, નિહાળી નરીદ્ર હવો,
સમજી સુગન શાંત, દાટ્યો દર્પ દર્પ તો;
વૃત્રાસુર વજ્રપાત, તણી તાતી તાલાવેલી,
આવિયો અપાર વાર, કર્પ કર્પ કર્પ તો;
ચમક્યો ચાટ્યો ચતુર, ભાખ્ય ભાખ્ય ભાવી ભલ્લ,
દાખ્ય દાખ્ય દુઃખ દૈન્ય, શાણા સર્પ સર્પ તો. ૫૧

પણુ નહિ જોઈએ તે વિષે કહે છે, એકલો ઈન્-સ્પષ્ટ છે. લોહી ઇન્-જો ધર્મ (મુધિશ્વર) મને એમ કહે કે લોહી ન પીવાય, તો તે વેણુ હું શણું (સાંભળું) નહિ-કાનેજ ન ધરું.

૫૦ પણુ ઇન્-ચાર (ફૂત) કહે છે કે હે રાય મુણો, પાંડવ પણુ(નિયમ) લેઈને શંખ વાય (વગાડે છે). રાયભાતનું-દુઃશાસનનું. મૂક્યા-પડતા મૂક્યા. રહસ્ય-ગુપ્ત ભેદ. સજાઈ-તેવરી.

૫૧ સુણી ઇન્-મૌઢ પ્રમાણુવાળી ભીમની પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને રાગ (દુર્યોધન) જેમ ઋષિઓના મુખથી સર્પ સર્પ એ પ્રમાણે સાંભળીને નહુષ

જોધ જ્યદ્રથતણા, રોધ રાય હણી કર્યો,
 બોધ બોલી બોલી બકું, જીત જીત જીત એ;
 કોધથી ક્રતાંત કાળ, ધોધ ધામ મહાબળી,
 શોધ શાંતપણે લેશે, રીત રીત રીત એ;
 શૂર ક્રાંત બ્રાંત કરી, નૂર નાથ સિંધુ હણી,
 પૂર ખાણી તાણી લીધ, ભીત ભીત ભીત એ;
 કર્ણ કૃપાળ જૂપાળ, રાખ્ય રાખ્ય રાધેય તું,
 કિરીટીને કૃષ્ણ જેમ, ભીત ભીત ભીત એ.

પર

જેવો રાજા જેમ ફળ ફલમાં ફર્ણીદ્ર (સર્પ-અજગર) થયો હતો તેવો શરીરે સ્યામ (કાળો સર્પ જેવો) થયો. અર્થાત્ તેની કાંતિ બયથી સ્યામ થઇ ગઈ. અને ભીમના સુગન (સોગન) શાંતપણે સમજી લઇને પોતાનો અતિ ખણો દર્પ (ગર્વ) તેણે દાટ્યો (તજ્યો). વૃત્રાસુર ઈન્-જેમ વૃત્રાસુર નામે દૈત્ય ઉપર ઈંદ્રનો યજ્ઞપાત થવાથી તેને જેવું દુઃખ થયું હતું તેવી તાતી (ગરમ) તાલાવેલી રાજાને આ પ્રતિજ્ઞા સાંભળવાથી થઈ. તથા અપાર વાર તેને શરીરે કર્પ કર્પ (અતિ ધાકથી) કંપ થવા લાગ્યો. કવિ કહેછે કે, તે અતુર (દુર્યોધન) ચમક્યો અને ચાગ્યો (સ્થાનથી એકાએક ખસ્યો ; તથા બોલ્યો કે, હે શાણા ! તું સર્પ સર્પ (ઝટ ઝટ) દુઃખ અને દીનપણું જણાવ અને નંદે બનવા કાળ છે તે સુખેથી કહે-અથવા હે શાણા દૂત ! જો તું સર્પ સર્પ (દોડી દોડીને આગ્યો છે) તો જે દુઃખ દૈન્ય ભાવિ હોય તે ભણે દાખ્ય !

પર હવે દુર્યોધન કર્ણને તીનવેછે કે જેમ અર્જુને પ્રતિજ્ઞા કરીને જ્યદ્રથનો વિનાશ કર્યો તેમ ભીમ પણ આ પ્રતિજ્ઞા કરીને દુઃશાસનનો વિનાશ કરશે માટે તું અમને બચાવઃ જોધ ઈન્-ધણા રાજાઓને હણીને જ્યદ્રથ જોધનો રોધ કર્યો માટે હું બોલી બોલીને બોધ બકું (બોલું) છું કે એમની જીત જીત જીત (નિશ્ચય જીત છે). કોધ ઇન્-તે કોધે કરીને ક્રતાંત કાળ સર-ખો છે, તથા તે મહાબળી (મોટા બળવાળો) બળના ધોધનું ધામ છે, માટે અથવા ધામનો ધોધ (અત્યંત તેજસ્વી) છે, માટે તે શાંતપણે આપણી શોધ (ખબર) લેશે એ રીતજ છે. શૂર ઇન્-ક્રાંત

કંપતો કરાળ જંપતો ન જરી ડરી ડરી,
હરિ ! હરિ ! કરી ધરી, કરને કપોળમાં;
ભરી ભરી આંખ આપ, મરી મરી મીત જાત,
કરિઅરિ મુખ નાખું, લાઇને અજોળમાં;
ડરી ડરી કશો મરે, ધરી ધરી કરું ભણે,
નરી નરી નરસાધધિકી તો અતોલમાં;
ફરી ફરી પૂછે એને, પરી પરી પીડ કરી,
મરી મરી મોટપણું, મૂકશો અબોલમાં.

૫૩

(પરાક્રમી) શરાએને બ્રાંત (બ્રજિત) કરીને સિંધુના નાથ (વ્યધ્રય) તું
નૂર (તેજ) હણીને તેનું પૂર પાણી તાણી લીધું, એવી મને ભીન (ભી-
તિ-ભવ) હમણા પણ છે. માટે હે કૃપાળ ભૂપાળ કરું ! હે રાધેય (માધા-
પુત્ર) તું હવે મને રાખ-જગાવ. કિરીડી (અર્જુન) ને કૃષ્ણ એ જેમ મીત
(મિત્ર) છે તેમ તું પણ મારો મિત્ર છે. અર્થાત્ કૃષ્ણ જેમ પાંડવોને સ-
હાય કરેછે તેમ તું અમને સહાય કર.

૫૩ કંપ છં-દુર્લભન પોતાના કરને (હાથને) કપોળમાં (લમણા
ઉપર) ધરીને અને હરિ હરિ કરીને (બોલીને) ભીમની પ્રતિજ્ઞાથી ડરી
ડરીને તે જરા પણ જંપતો નહોતો, તથા તેને આજે કરાળ (ભયાનક) કંપ
થતો હતા. ભરી છં-ને આંખ પાણી ભરતો કરું કહેછે કે, હે મિત્ર ! મારો
ભાઈ હવે મરીનશે ! અથવા મારા મિત્રો મરી જતા જાયછે । અને હવે મા-
રા ભાઈને પણ અજોળમાં (અનાજવાળ) કરિઅરિ (સિંહ) ના મુખમાં
નાખું છું. ડરી ડરી છં-પછી કરું તેને ધરી ધરીને (જાલી જાલીને-ધીરજ
આપીને, ભણે (બોલે) કે નરી નરી (છેક) અતોલ (અપાર) નરસાધવડે
તું આટલો કેમ ડરી મરેછે ? ફરી ફરી છં-એમ છતાં પણ દુર્લભન પીડાને
પરી (વેગળા) કરીને કરું ફરી ફરીને પૂછે છે કે, જો તમે અબોલમાં રહેશો
-બોલશો નહિ-પરાક્રમ નહિ કરો તો મરી મરીને મોટપણું મૂકશો નજરો.
અર્થાત્ તમે પરાક્રમ નહિ કરો તો અમારો સાથ મરી જશે અને તેથી મોટ-
પણું પણ જશે. લાટાનુપ્રાસ.

દુઃશાસન ગઈ તઈ, સઈ સઈ એને સર્જ્યો,
 બોલ્યો અપઈ વઈ, કંપ જ પ અંગનો;
 જ્યદ્રથ ના'ય, ના'ય, રોય રોય રમાપતિ,
 કોય હોય માત જયો, આવે રંગ ભંગનો;
 દુઃશાસન નામધારી, સારી સારી સુખાડી તો,
 મારી મારી આપું અગો, સુસંગ અભંગનો;
 ભીમ નામને ભૂલાવું, દૂલાવું દૂલાવું દમી,
 ફૂલાવું ફૂલાવું ફળે, ખંગ જંગ તંગનો.

૫૪

વલ્લભા રમાડું રાય, સતી પતિ વિણ પ્રાય,
 યતિ મતિ જે તબય, ગોરી ગાય ગાય જો;
 હાય હાય કરે કુંતી, ગાય ગાય ગીત શુતી,
 રાય કાય કંપ કરું, બોલ્યો ગાય ગાય જો;

૫૪ દુઃશાસન ઇ—પાતાને મારવાની ભીમે પ્રતિજ્ઞા કરીછે તે સાંભળીને અપઈ (અપરાધત) દુઃશાસન ગઈને તથા તઈને (તિરસ્કાર કરીને) બોલ્યો કે, (બહાએ) સરજ સરજ ને શું એનેજ સરજ્યો છે? કેવી રીતે બોલ્યો? વઈ ઇ—પ્રથમ ભીમની પ્રતિજ્ઞા સાંભળતાં ઉપજેલા બયથી થયેલા કંપને તથા જંપ (શાંતિ)ને વઈને—તજીને. જ્યદ્રથ ઇ—અરે! આ જ્યદ્રથ ન હોય કે જે અર્જુનની પ્રતિજ્ઞા પાર પડવા દે! હું તો દુઃશાસન છું; જો રમાપતિ (વિષ્ણુ) મારી સામે આવે તો તે પણ રોય રોય (નિશ્ચય રહે) તેમ છતાં જો કોઈ માતાએ જણેલો હોય તો તેના ભંગનો (નાશ કરવાનો) રંગ બાહાર આવે! સારી ઇ—તેને મારી મારીને હું સારી સારી સુખાડી આપું—જમાડું! અર્થાત્ મારકી સુખાડી ખવરાવું. અને અભંગ (અમર—દેવ)નો સુસંગ આપું. અર્થાત્ દેવલોકે મોકલું! ભીમ ઇ—હું ભીમના નામને બૂલાવું અને તેને દમીને (દુઃખ દેખને) દૂલાવું (ડોલાવું). વળી ફળે (ફળવડે—બાલવડે) તંગ (મસાકસીતો—દૃઢ) જંગ (યુદ્ધ)નો ખંગ (ખડ્ગો) ફૂલાવું—વૃદ્ધિ પમાડું! અર્થાત્ કસા કસીવાળા યુદ્ધનો ખડ્ગો બાલાવડે—ફૂલાવી કાઢું—વિસ્તાર—અર્થાત્ લેઉં. લાટાનુપ્રાસ.

ષંઢ કંઢ ખાણી ના'ય, નહી તીર જાય જાય,
 ખાય ખાય ધનુ તનુ, કરે હાય હાય જો;
 કવીશ્વર વલ્લભશા, ગુણુ ઋણુ તણ મારા,
 ગાણ ગાણ પાણ કર્યે, રૂડા ગાય ગાય જો. ૫૫
 શકુનિ કે'ભાર શાય, માર માયો પાસાતણો,
 તેવાં બાણ મારૂં રાય, રૂધિર રૂધિર શું;
 લોક ચારના ઉચાર, માંહી ચાર સંપ ધાર,
 કુષ્ટનું ચતુષ્ટ કથે, અવીર અવીર શું;
 દ્રોણુ વૃદ્ધ માની માપે, અર્જુનને દમ્યો નહિ,
 તેડી રાય રમાડું હું, અધીર અધીર શું;
 તરભડચે હરભડચે. ગરબડચે કશું થાય,
 ચરભડચે વલ્લભ તો, અમીર અમીર શું. ૫૬

૫૫ જો ઇ૦-જો હવે હું રાય (યુધિષ્ઠિર)ની વલ્લભા વહાલી પત્ની
 (દ્રૌપદી)ને રમાડું છું-ઇચ્છા પ્રમાણે નચાવું છું, અને તે સતી પતિ પિના-
 ની થઈ જાય છે તથા પતિ (સંન્યાસી જેવા યુધિષ્ઠિર) મતિ તજાયછે તથા
 મારાં પરાક્રમ ગોરી (અપ્સરાઓ) ગાયછે ! જો હવે કુંતી હાય હાય કરેછે,
 અને ગુંતી (આપણી સ્ત્રીઓ) ગુથીને-નવાં બનાવીને ગીત ગાય છે, અને
 હું જે દ્રૌપદી સહિત પાંડવો વન જતા હતા ત્યારે તેને 'ગાય,ગાય' કહીને
 મોઢ્યો.હતો તે, રાયની કાયાને કંપ કરૂં-કંપિત કરૂં છું ! ષંઢ-આયલો-અ-
 ર્જુન. તનુ-શરીર. તેના શરીરને મારૂં ધનુષ્ય ખાઈ જાય છે? કવીશ્વર ઇ૦-
 હું ગાણુ ગાણને પાંડવોને પાણુ-ક્ષુદ્ર-અધમ કરી નાખીશ ત્યારે પોતાનું
 ઋણુ (દેવું-કરજ) તણને (અદા કરીને) વલ્લભ સરખા રૂડા કવીશ્વર મારા
 ગુણુ ગારો તે તું જો. સર્વત્ર ભવિષ્ય ક્રિયાને વર્તમાન જેવી વર્ણી છે માટે
 ભાવિકાલંકાર. શબ્દની આવૃત્તિ છે માટે લાટાનુપ્રાસ.

૫૬ પાસા રમાડી છળભેદ કરનારો શકુનિ બોલછે : શકુનિ ઇ૦-સ્પષ્ટ
 છે. રૂધિર રૂધિર શું-રૂધિર પીશે રૂધિર પીશે એમ શું બોલો છો ? લોક ઇ૦-
 ચારલોક (શિષ્ટ મંડળ)ના ઉચ્ચારમાં આપણુ ચારનો સંપ ધારવામાં આવે

ચાર વાર વાર તેડી, પાર સાર પૂછતો લે,
ધાર ધાર ધારણને, ભાખ્ય ભાખ્ય ભાવના;
માર માર ભીમ ભણ્યો, સાર સાર તેને વદા,
કારભાર બાણું અમો, દાખ્ય દાખ્ય દાવના;
તાર તાર કરી તોડું, ભાર ભાર ભીમના શા,
ઠાર ઠાર લાડુ જગ્યા, ચાખ્ય ચાખ્ય ચાવના;
ડાર ડાર દુશ્મિન, માર માર તો ઉચાર,
સાર સાર વલ્લભ કે', હવિ તું લગવના.

૫૭

છે (અર્થાત્ ચાર લોકમાં જે વાત થાય તે ખોટી ન હોય, માટે આપણો સંપ
ખરોજ છે !) અને તેઓ આપણને દુષ્ટનું ચતુષ્ટ (ચતુષ્ટય-ચારનું ટોળું)
કહેછે, તેમને તમે અવીર અવીર(નહિ વીર-કાયર) શું કહો છો ? દ્રોણ ઇન્-
દ્રોણ વૃદ્ધ હતો તેણે અર્જુનને માપે માનીને (તેનું માપ રાખીને) અથવા
માની એવા વૃદ્ધ દ્રોણ અર્જુનનું માપ રાખીને તેણે અર્જુનને દમ્યો નહિ,-
માયો નહિ, પણ હું રાય (યુધિષ્ઠિર)ને તેડીને રમાડું છું-યુદ્ધની બાજુ રમાડું
છું. તમે અધીરા શું કરવા થાઓ છો ? અથવા હમણા હું યુધિષ્ઠિરને પકડી
ભેઈને તેને ફરીને ઘૂત રમાડું છું અને પ્યાર વરના પાછા વનમાં મોકલું છું (યુદ્ધ
કરવા કે ઘૂત રમવા સામો માણસ બોલાવે ત્યારે રાજાએ તેને ના કહેતી નહિ,
એવો રાજાઓનો ધર્મ છે). તરબડમે ઇન્-તરબડમે (તરફેડા કર્યે) અ-
થવા હરબડમે (નાહિમમત ધર્યે) અથવા ગરબડમે (ગરબડાટ કર્યે) શું થાય ?
વલ્લભ કહેછે કે, અમીર (ઉમદા મનુષ્ય) હોય તે તો અમીરની સાથેજ ચર-
ભડે છે !—કહ્યો કરેછે. અથવા ચરબડમે (ચરબડવાથી) શું અમીર તે
અમીર જણાયછે કે ? છેકાનુપ્રાસ તથા લાટાનુપ્રાસ.

૫૭ હવે દુર્યોધન દૂતને પૂછે છે કે ભીમે રૂઢિરપાન કરવાની પ્રતિજ્ઞા
શામાટે કરી તે સવિસ્તર કહે, તે નિષે વર્ણવતાં વલ્લભ કવિ લખે છે: ચાર
ઈન્-તે (દુર્યોધન) ચાર (દૂત) ને તેડીને (પાંચે બોલાવીને) વાર વાર
પાર સાર (વાતનો પાર અને સાર-મતલબ) પૂછતો-પૂછે છે. તે દૂતને કહે
છે કે, તું ધારણ ધાર ધાર—મનમાં રિયર થા—દુઃશાસનને મારવાની પ્રતિજ્ઞા

ચાર૩ધિરોત્પત્તિકથન.

સવૈયા.

ષોડશમે દિન ચુદ્ધ કરી હરિ
 શુદ્ધ બની વડ વીર વિજેયા,
 જાણુ ભલી મન બુદ્ધ વિચારથી,
 કુદ્ધ બની ભડ ભીમ ઈ ટેયા;
 શિબિર ચિર વિશુદ્ધ મતિ કરી,
 મુદ્ધ બની હરિ અર્જુન હેયા,
 ભીમ ભડે અતિ રૂદ્ધ સભાભિચ,
 કુદ્ધ બની બકવા અતિ રૈયા.

૫૮

ભીમે કરી તે જાણીને અભરાહણ નહી; પણ તેમના મનની ભાવના (ઈચ્છા)
 મને બાળ્ય—કહે. માર માર ઇ—ભીમ જે માર માર એમ બોલ્યો તેને
 તમે સાર સાર નહો—કહે, અર્થાત્ એ તો તમે કહો છો કે ‘સંક્ષેપમાં
 પ્રતિજ્ઞા કથન કર્યું છે’ પણ તેમનો કારભાર અમે જાણીએ તો ખરા, માટે તેમના
 જે દાવના છળ પ્રપચ હોય તે દાળ્ય (કહે)—તેઓ કેવા દાવ રમે છે તે
 કહે. ભીમની પ્રતિજ્ઞા માર પડશે એવો વાય તું ન રાખીશ, કેમકે ભીમન-
 શા બાર-છે? તેને તો હું તાર તાર કરીને—ઢૂટા ઢૂટા કરીને—વીણી વીણીને
 તોડું—નાશ કરું એવો છું. તેમને તું કહે કે ‘તમે દાર દાર લાડુ જમ્યા છો
 પણ આ ચાવના (ચાવણું) તો ચાખો! અર્થાત્ એ તમારા દાંત તોડી
 પાડે એવું છે! હે હૂત! જા, દુશનનને એમ કહીને ડાર ડાર—બીહીવરાવ,
 અને માર માર શબ્દો બચ્ચાર કર; વલ્લભ કવિ સાર સાર (સંક્ષેપ) કહે
 છે કે હવે તું પોતાને લગ્નવીશ નહિ—અથવા નરમ બોલીને અમને લગ્ન-
 વીશ નહિ! લાટાતુ પ્રાસ.

૫૮ દુર્યોધનના પૂછવા પરથી ર્ધિરોત્પત્તિ (ર્ધિરપાનની પ્રતિજ્ઞાની
 ઉત્પત્તિ સવિસ્તાર ચાર (હૂત) કહે છે: ષોડશ મે ઇ—સોળમે દિવસે ચુદ્ધ
 કરીને તથા શુદ્ધ બનીને (સાવધાન થઈને) હરિ (કૃષ્ણ) વડ (વડા મોટા)
 વીરોને વિજેયા—બગાડ્યા. પછી તેણે મન બુદ્ધ વિચારથી, મનમાં વિચાર

તેહતાણા તનમાં મનમાં રહિ,
 શોચનમાં રણમાં ધનમાં શું,
 જેહતાણા જનમાં ધનમાં નહિ,
 મોચનમાં કાણમાં વનમાં શું;
 દહ બચે ઉનમાં ગનમાં રહિ,
 લોચનમાં ઉણમાં અનમાં શું,
 ખેહન જેજનમાં હનમાં સહિ,
 રોચનમાં ઘુણમાં ધનમાં શું.

૫૯

કરીને અને શુભિમાં નિશ્ચય કરીને ભલી રીતે જાણ (જાણ્યું) કે ભીમ બટે કુધ્ધ બનીને—ક્રોધી થઈને ઈ (આ પ્રતિજ્ઞાના શબ્દો) ટેપા છેલ્લકાયા છે. (ટેરના લલકારના) એ પ્રતિજ્ઞા કેમ પાર ઉતારવી તે વિષે ચિંતા યવાથી હરિએ પોતાના શિબિર (તંબુ) માં ધિર (રિથર) થઈને અને મતિ (ખુદ્ધિ) ને વિશુધ્ધ કરીને (એકાગ્ર ચિત્તે જે કરવાનું તેનો નિશ્ચય કરીને) તથા મુદ્ધ (મુગ્ધ—અજ્ઞાણના જેવા) બનીને અર્જુનને હેરા (જોયા). અર્થાત્ તે અર્જુનના તંબુએ ગયા. અને હાં બઈને કહ્યું કે, ભીમ બટે (ભીમ બટે—વીર) અતિરૂધ્ધ રોકવાની સીમાને ઉલ્લંઘી ગયેલી—અર્થાત્ ખુદ્ધી સભા બિચ (બચે), અથવા ન રોકાયેલા હોઈને—ખુદ્ધી રીતે કુદ્ધ બનીને ક્રોધી થઈને આતશય બકવા ફેર્યા—ધુમાળ્યા છે ! (ફેરના—ધુમાળા).—વગર વિચારે બહુ લવારો કરી વળ્યે છે. અર્થાત્ દુઃશાસનનું રૂઢિર પીવાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્વે કરી છે, પણ તે તેનાથી પાર કેમ પડશે. તેનો તેણે હજી સુધી વિચાર કર્યો નથી ! વૃત્યવુપ્રાસ.

૫૯ તેહ ઈ૦—જે એ પ્રતિજ્ઞા તેહતાણા (ભીમના) તનમાં અને મનમાંજ રહી ગઈ (પાર પાડવામાં ન આવી) તે પાછળથી તેનું શોચન (શોચના) કરવાથી શું ફળ છે અને તે આજ સુધી ધન (સજડ) રણ (યુદ્ધ) માં ગયો તેથી પણ શું ? અર્થાત્ ગમે તેવું પરાક્રમ કર્યું પણ પ્રતિજ્ઞા તે મનમાંનું મનમાં રહી ગઈ એ શોચવા જેવું છે ? જેહ ઈ૦—જે જનમાં (જનુ—જનમાં) અને ધનમાં (ધન્યમાં—ધન્ય વાદમાં) નહિ, (દીર્ઘદર્શી નથી) અર્થાત્ જે જનમથીજ અવિચારી છે અને શું કરવાથી ધન્યવાદ મળશે

જાય અઢાર દિનો તવ વાર શી,
 કાય અપાર હણે સૂતસાથી,
 થાય અસાર અપાર વિનાશજ,
 લા'ય અકાર લહે જૂત નાથી;
 ખાય અલાર ગમાર, બની ધની,
 થા'ય અવાર, ન હેરે ભાથી,
 ના'ય ન વાર સવાર બની બળી,
 ધાય અંધાર સરે નુત નાથી.

૬૦

તેનો પણ જેને વિચાર નથી, તેના મોચનમાં-મિથ્યા મગરૂરીમાં (મુચ્-મિથ્યા મગરૂર થવું) તેની ક્ષણમાં-તેને લાગ-અવકાશ મળ્યો હોય તેમાં (ક્ષણ-નવ-રાશ-અવકાશ) અને તેના વનમાં-તેના પાણીમાં અર્થાત્ બળમાં (વન-પાણી) પણ શું? અર્થાત્ જે જન્મથીજ મિથ્યા બકવા કરનાર હોય તેની બગાઇમાં માં કે તેને અવકાશ મળ્યો હોય તેમાં કે તેના બળ વગેરેમાં પણ કાંઈ માલ ન સમજવો. દેહ ૪૦-જે કદાપિ ઉનમાં (ઉન્નતિ-ઉચ્ચતામાં) અથવા ગન (ગણ)માં-મનુષ્યસમુદાયમાં રહીને તેનો દેહ બધે તથાપિ તેના લોચનમાં-તેને જોવામાં-તેના તેજમાં (લોચ-જેવું, પ્રકાશવું) તેના ઉણમાં (બિન-પણમાં-ગરમ મિલનમાં)અને તેના અનમાં-શ્વાસ લેવામાં-જીવવામાં (અન-શ્વાસ લેવો, જીવવું.)પણ શું? અર્થાત્ પ્રતિજ્ઞા પાળ્યા વિના કદાચ તે જીવતો રહ્યો તો તે સર્વને પણ બિહાર છે! બેહન ૪૦-એવા પુરુષના જોખનમાં અને હન-માં (હનુમાં-જડામાં) બેહન (ધૂળ) પડી! તેના રોચન (શોભવા)માં, કે ધૂણામાં (તે બીજને ધૂણાવે-કંપાવે તેમાં અથવા તેની ધુનમાં) કે ધનમાં શું? તે શા કામનાં છે? તાત્પર્ય કે બીજે પ્રતિજ્ઞા તો કરી છે પણ તે જે તેનાથી પળાય નહિ તો બધું મિથ્યા છે! ચિત્રકાવ્ય.

૬૦ જય ૪૦-કૃષ્ણ કહે છે કે અઢાર દિવસ વીતી જાય તવ (ત્યારે હવે) વાર શી? -વાર શામાટે કરો છો? કેમકે તેટલી મુદતમાં સૂતસાથી (કર્ણ) અપાર કાય (ધણા યોધાઓને) હણે, અને તેથી અસાર (સાર રહિત) અપાર વિનાશ થાય અને તે આપણાં જૂત (જૂથ-સમુદાય)ને નાંધીને (કબી-

એ વિધિ નાશ વિનાશ લહી મન,
શોચ કરે હરિ બહો બડભાગી,
જો ધરિયું પણ ભીમ મહાબડ,
ખૂન ખૂની બની રે પીઠ રાગી;
દ્રૌપદી દામણી જો કપડે ગહી,
કસ્તુરી લોહી લગાડું વિરાગી,
રક્ત સુરંગ ધરે અતિ શોણિત,
કસ્તુરી કાળી ન જોડ સુહાગી.

૬૧

જે આણીને) અઘાર (વિના કારણ) આપણી લાય (બળતરા) લહે (જુએ). ખાય ઈન્-તે ગમાર (કર્ણ) આપણી અઘાર (સૈયની પક્તિ) ખાય (મારી નાખે), અને પછી ધની (ધણી-સમર્થ) બનીને અવાર (ન અટકાવી શકાય એવો) ધાય, તે ભાથી (ભીમ) ન હેરત (હેરત) નથી જોતો! નથી વિચારતો! નાય ઇન્-વળી તે કર્ણ (આપણા) નૂન-નવીન (યોધાઓ) ને નાથીને (નાશ કરીને) અઘાર (ધારણ યદ્દ શકે નહિ એવા-સહન ન થાય એવા) શરે (તીરે કરીને અર્થાત્ ન સહેવાય એવા તીરતો પ્રહાર કરીને) ધાય-રણ ભૂમિમાં દોડે, અને (રથમાં) સવાર બનીને, અથવા સવારમાં બળી (બળવાન) બનીને વાર (પાણી) થી ન નાય (સ્નાન કરે નહિ) અર્થાત્ આપણા સૈનિકોના લોહીથીજ તે સ્નાન કરશે. ચિત્રકાવ્ય.

૬૧ એ વિધિ ઇન્-બડભાગી (મોટા ભાગ્યવાળા) હરિ એ વિધિ (એ પ્રમાણે) પોતાના પક્ષનો નાશ અને વિનાશ મનમાં ધરીને બહો (બહુ) શોચ કરે છે. પછી તે અબ્જુનને કહે છે કે, મહાબડ (મોટા વીર) ભીમે જે પણ (પ્રતિજ્ઞા) ધારણ કર્યું છે તે જો-સાંભળ. પણ કહી બતાવે છે: ખૂન ઇન્-તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, રાગી (રાગ-પ્રીતિવાળો) અથવા રાગી-ક્રોધી એવા હું ખૂની બનીને ખૂન (લોહી) પીજી. કોનું લોહી પીજી? તે કહે છે: દ્રૌપદી ઇન્-દામણી (દીન થયેલી) દ્રૌપદીને જો (દુઃશાસને) કપડે ગહી (મહી-ઝાલી) -તેનાં વસ્ત્ર ઝાલીને જોણે ખેંચ્યાં છે, તેના લોહીરૂપી કસ્તુરી દ્રૌપદીને અંજે આગીને તેને વિરાગી (વિચિત્ર રંગવાળી) કરે. અથવા લોહી રૂપી કસ્તુરી

રે ઘડો એક ઘશી ઘશી શોણિત,
 લાલો મિઠાવો કુકાળપ લાવું,
 એમ ગહી પરતીગન જ્યાં જન,
 ને મુસકાઈ ગયો શું લજવું!
 કર્ણ વસે જમોમાં જવલોં તવ,
 તો પરતીગન વ્યર્થ મનાવું,
 રે પરતીગન વ્યર્થ ગયે નર—
 કે પડશે ભીમ હું પછતાવું.

૬૨

તેને અંગે લગાડીને હું (વરાગી (રાગ-કોપરહિત) થઈ—ત્યારે મારો ક્રોધ
 મટે. દ્રૌપદીને અંગ લોહી લગાડવું તેનું કારણ કહે છે: રક્ત ઈન્—કેમકે શો-
 ણિત (લોહી) રક્ત સુરંગ (સારો રાતો રંગ) ધારણ કરે છે; અને કસ્તુરી
 તો કાળી છે, માટે તે જોડ સુદાગી (શોભાવંતી) નહિ થાય. કાળી દ્રૌપદીને
 અંગે કાળી કસ્તુરી શોભે તેના કરતાં રાતું લોહી સારું શોભશે એમ કહેવાનો
 અભિપ્રાય છે. અથવા, દ્રૌપદીને અંગે કસ્તુરી રૂપી રક્ત લોહી લગાડું, પણ
 કસ્તુરી તો કાળી છે અને લોહી તો રાતું છે માટે એ જોડ સુદાગી ન બની—
 મારું એ કથન સુધટિત ન થયું—રૂપક ઘટતું ન બની આવ્યું. (ને લોહી કા-
 ળું હોત તો તેને કસ્તુરીનાં રૂપક બરાબર જાનત) ઇંકાનું પ્રાસ.

૬૨ પાછલા સંવેષામાં કર્ણ કે લોહી રાતું છે માટે તેને કસ્તુરીનું રૂપક
 ઘટતું નથી એમ ભીમને શકા થઈ હતી, તે શકાનું પાતેજ નિવારણ કરે છે :
 રે ઈન્—લોહી રાતું છે તો શી શીદર છે ? તે શોણિતને એક ઘડો ઘશી ઘશી
 ધશીને તેની લાલો મિઠાડીને અતિશય કાળપ લાવીશ. (લોહીને ઘણી વાર
 ખસવાથી તે કાળું થાય છે એ પ્રસિદ્ધ છે). એમ ઈન્—એ રીતે જ્યાં
 જન (મનુષ્યો) હતા ત્યાં તેણે પરતીગન (પ્રતિજ્ઞા) ગહી (ગ્રહણ કરી),
 અને પછી તે જો મુસકાઈ ગયો છે—જો આનંદી ગયો છે કે હું પોતાની શું
 લજવું ! અર્થાત્ એવી વગર વિચારે પ્રતિજ્ઞા કરીને તે એવો આનંદ પામ્યો
 કે તેની અશક્તિ અને ઉદ્વેગ ઉપર વિચાર કરીને મને લાજ લાગતી હતી !
 આ માટે પ્રતિજ્ઞાને વગર વિચારની કહો છો ? તેનો ખુલાસો કરે છે : કર્ણ ઈન્—

અર્જુન કે' હરિ કાલ પિયે ભીમ,
લોહોં દુશાસન અંગ લગાવે,
કૃષ્ણ કથે નવ માનું હવે ભલો—
ભાત દુખે દિલ સૈંધુ લગ્નવે;
જો વળી કર્ણ મુઝા પછી પ્રાક્રમ,
ના ભલતાઈ ભલીજ ભગ્નવે,
કિરોઈ કે તવ કેશવ શું મન,
બીચ ધરે મમ આંદિ તળવે.

૬૩

જવલોં (જ્યાં સુધી) કર્ણ જમીમાં (પૃથ્વી ઉપર) વસે છે તો (ત્યાં સુધી) તેની પરતીગન (પ્રતિજ્ઞા) હું વ્યર્થ મનાવું છું—તમારી પાસે વ્યર્થ મનાવું છું અર્થાત્ હું તો વ્યર્થ નાશું જ છું પણ તમે પણ તેને વ્યર્થ કહેશો. વાર, પ્રતિજ્ઞા વ્યર્થ થશે તો યાજ્ઞો, તેમાં તમારે લાગવું શું કરવા પડે છે ? તેનો ઉત્તર આપતાં જણાવે છે: રે ઇન્—અરે ! તેની પ્રતિજ્ઞા વ્યર્થ ગયાથી ભીમ નરકમાં પડશે અને પછી તેથી હું પછતાવું—પસ્તાકું (સ્નેહને લીધે) મારે પસ્તાવું પડે.

૬૩ હરિનાં વચન સાંભળીને અર્જુન કહે છે: અર્જુન ઇન્—અર્જુન કહે છે કે હે હરિ ! દુઃશાસનનું લોહી ભીમ કાલ પિયે (પીશે) અને અંગે લગાવે (લગાવશે), અર્થાત્ એ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળશે જ. તે સાંભળીને કૃષ્ણ કથે—કહે છે કે હું તે હવે માનું નહિ, કેમકે સૈંધુ (સિંધનો રાજા જયદ્રથ) અમને ભલિભાત લગ્નવે છે અને તેથી દિલ (દુઃખે છે). અથવા જયદ્રથને હણવાની તે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તે વળતે એ પ્રતિજ્ઞા પળાવવાને અમને જે ભલિભાત દુઃખ પડ્યું હતું તે દુખે કરીને અમારું મન તે સિંધુરાજા હજી લગ્નવે છે. તાત્પર્ય કે તે જોવી જયદ્રથને મારવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી પણ તારાથી તેમાંનું કાંઈ બચ્યું નહિ અને આખરે મારે તેમાટે શ્રમ લેવો પડ્યો હતો તેવીજ આ ભીમની પ્રતિજ્ઞા છે, તેથી તે પણ તારી પેઠે પ્રતિજ્ઞા નહિ પાળી શકે એવો ભય છે. હું કહેશે કે એનું રક્ષણ કરનાર માત્ર કર્ણ છે માટે પ્રથમ તેને મારી પછી દુઃશાસનને મારીશું, તો: જો ઇન્—જો કર્ણના મુઝા પછી ભીમ દુઃશાસનને મારવા રૂપ પ્રાક્રમ (પરાક્રમ) કરે તો તેમાં તે પોતાની ભલતાઈ (ભલાઈ)

લોક બળી રથિ માંરથિ તો કથ,
 એ સહુ આપ પ્રસાદ પ્રભૂજ,
 નાથ નિયંત્રણું પદ માથજ,
 હાથજ પાંડવ આપ વિભૂજ;
 જો મુખથી હરિ એમ વદો કદિ,
 બેસી રહો નવ નેક બેભૂજ,
 વાંલ અપાર ન આપ રૂએ મન,
 જો દુશ્મિન વદોજ હૂંભૂજ.
 વેણુ મુણી હરિ નેણુ નમાવત,
 હેણુ જડે પ્રિય રેણુ જશાં એ,
 હાથ બતાવીશ માથ સુંકારવ,
 ગાથ તજવિશ કાથ કશાં એ;
 સુંખથી એશ ન રૂપ થતો મન,

૬૪

બલી રીતે ભગવે છે એમ સમજતું નહિ—એમાં વગાઇ નથી. એવાં
 કૃષ્ણનાં વચન સાંભળીને કિરીટી (અનુન) કહે છે કે, તવ (ત્યારે) હે કેશવ!
 તું તારા મન બીચ (મનમાં) શું ધરે છે તે હારીને મારા મનની આંટી તજ્જ-
 વ-ત્યારે હવે કેમ કરતું તે કહે.

૬૪ લોક ઈ—હે પ્રભુજ ! લોક મને બળવાન અને રથી. મહારથી ક-
 હેછે તે સહુ આપનોજ પ્રસાદ (મેહેરગાની) છે. હે નાથ ! અમારું નિયંતા-
 પણાનું (અમને કબજે રાખવાપણું) પદ તમે માથે રાખ્યું છે અથવા હે
 નાથ ! તમારું નિયંતાપણુદાખી પદ અમારે માથે છે, તમા હે વિભુજ (વ્યા-
 પક છત્ર) ! પાંડવના હાથજ આપ છે. અથવા પાંડવને તમારો હાથો છે-
 સાહાય્ય છે. જો ઇ—હે હરિ જો કદી તમે મુખથી એમ વદો કે, “તમે બેસી
 રહો” તો હું નેક (નકી) બેસો ન થાઉં. વાંલ ઇ—જો અમને કોઈનાં ઉપ-
 અપાર વાંલ (વાહાલ) હોય તથાપિ તે આપને મન ન રૂપતો હોય, અને
 જો તેને તમે દુશ્મીન (શત્રુ) છે એમ વદો (કહો) તો હું તેને દુષ્ટ—દુઃખ
 દેઉં.

ભૂખ ભગાવું હું દુઃખ તશાં એ,

ભાખવી હા જવ દાખવી ના તવ,

રાખવી રૂકતિ ચાખ ચશાં એ.

૬૫

માધવ એમજ ના રવ અન્યત,

સાધવ ચુકતિ રાધવ રાજ,

ચાલત ત્યાંથકી ભાળત ના ભીમ,

માલત ના મન આળત આજ;

પૂજત દાસન સૂજત ભીમ ન,

૬૫ વેણુ ઇં—અર્જુનનાં વેણુ (વચન) સાંભળીને હરિ નેણુ (નયન-નેત્ર) નમાવત (નમાવવા લાગ્યા). મતલબ કે અર્જુને કહેલી વાતને પોતે સ્વીકાર કર્યા. પોતાના ઉપર અર્જુને પ્રીતિ ભક્તિ બતાવી તેથી આનંદ થઈ સાત્વિક ભાવ પ્રકટ થયો, અને પોતે ઉત્તમ પ્રકૃતિના હોવાથી અર્જુનના સુખ-થી પોતાની સ્તુતિ સાંભળી નેત્ર નીચાં કર્યા નેત્ર કેમ નમાવ્યાં તેનું કારણ કહે છે: કે'ણુ ઇં—પોતાના પ્રિય મિત્ર અર્જુનનાં એ કે'ણુ (વચન) મનમાં રેણુ (રેવણુ) જેવાં જડે-જડાઇ ગયાં. અને તેથી કૃષ્ણ બોલ્યા કે—હાથ ઇં—હું કૌરવના સધળા સાથને મારા હાથ બતાવીશ-મારી યુદ્ધ નિપુણતામાં તેમને આંજી નાખીશ, અને તેમની ગાય (ગાથા-કીર્તિની કથા) તજ્જવીશ; એ કાથ કશાં-એમનામાં શું કાથ (કૌવત-દેવત) છે? અથવા, કૌરવો જે એમ કહે છે કે “પાંડવો એ તે કશાં (શાં) કાથ (કૌવત) છે-પાંડવનામાં શું બળ છે” તે એમની ગાય (વાર્તા) હું તજ્જવીશ. સુખથી ઇં—માટે તું સુખથી બેશ, મનમાં રૂપ (રૂક્ષ-અર્થાત્ ખિન્ન) ન થતો, કેમકે હું તમારી ભૂખ (શત્રુને પરાજય કરવા રૂપ) ભગાવું (નાશ કરું છું), અને તશાં (તેવાંજ) દુઃખ પણ ભગાવું. ભાખવી ઇં—જ્યારે આપણે ‘હા’ ભાખવી હોય ત્યારે આપણે ‘ના’ દાખવી (જણાવવી), અને મનમાં રૂકતિ (મર્મ-અંતર ખુલ્લુ ન કરી દેવાનો શુભ) રાખવી; કેમકે એ ભીમનાં ચાખ (ચક્ષુ-નેત્ર) ચશ; (ચશી ગયેલાં—જેએ ચઢી ગયેલાં) છે. અર્થાત્ ભીમ પોતાના બળના અહંકાર-થી કોઈને મણુતો નથી, માટે પોતાના બળના ભરોસા ઉપર તે વખતે હસાઈ ન પડે તેથી આપણે તેને મદદ કરવાના છીએ એવો આપણો મર્મ તેને કહી દેવા ધટિત નથી.

ઝૂઝત પૈ ઇક રચત બાણ,
 વા'લીતાણી ભણી ચાલી ગયા ધાણી,
 ભાળી સુભાળ થતા લીનતાણ. ૬૬
 રાત ગિહાગણી જાત જડુપતિ,
 થાત ન બે પશુ ખાત અસુ તો,
 જડત નિપાવત રક્ત ણની પ્રભુ,
 ભક્તન કાજ અશક્ત અસૂતો,

૬૬ માધવ ઇ—અર્જુનને એમ કહીને માધવ એમને એમજ (એક-
 લા), અન્યત (બીજા કાંઈ) રવ (શબ્દ—ગરબગટ) ન કરતાં યુક્તિ
 (યુક્તિ—પોતાના મનમાં જે યુક્તિ ધરી કાઢી હતી તે) સાધવ (સાધવાને)
 રાધવ (રા—લક્ષ્મી + ધવ—સ્વામી)—લક્ષ્મીપતિ—કૃષ્ણ રાજા હતા. તેથી લાં-
 થકી (અર્જુન) પાસેથી ચાલત (ચાલ્યા) પણ કોઈ જગેએ તેમણે ભીમને
 નાભાળત(ન દીકો), અને તેથી મનમાં ના (ન) માનત (માલ્યા—ખુશી થયા),
 પણ મનને જાણ જાળત (જાણ લાગીત, 'મન' શબ્દનો ઉપયોગ બે તરફ થઈ
 શકે છે. અર્થાત્ કૃષ્ણ ભીમ પાસે દુઃશાસનવંશરૂપ કાર્ય કરાવવાની યુક્તિ
 ધરી કાઢીને તેને સાધવાને છતાંમાના કોઈ ન જાણે તેમ ભીમની પાસે જવા-
 ને નીકળ્યા પણ ભીમ કહી વચ્ચે નહિ તેથી તેમના મનમાં પરિતાપ
 ઉપજ્યો. પછી પોતાની ધાંલી બાણ પાડે પડવાથી તેને જીતવાને એક પગે
 થઈ રહેલા કૃષ્ણ દારોને કહ્યું તારે જાળ મળી કે ભીમ તો પોતાની વાહાલી-
 દ્રૌપદીના તંબુ ભણી ચાલી ગયા છે, તેથી તે આનંદ પામ્યા, એવર્ણન કરતાં કવિ
 લખે છે: પૂછત ઇ—પછી તે દારાન-દારા લોકોને (દિંદી રીતે 'દાસ' શબ્દ-
 નું બહુ વચન કર્યું તાત્પર્ય. એવા પ્રયોગ વલ્લભની કવિતામાં ઠેર ઠેર
 દૃષ્ટિએ પડે છે: એ રીતે કાવ્ય વિવચનમાં ખુલાસો કર્યો છે માટે દીકામાં
 હામ હામ દર્શાવવાની અગત્ય જોઈ નથી) પૂછત (પૂછે છે), પણ ભીમ સૂઝત
 ન (જડતો નથી); અને કૃષ્ણને તે જાણ (દાવ—ભીમની પાસે પ્રતિજ્ઞા કરાવી
 દુઃશાસનને મરાવવાના હવ) રચત (રચે છે) તેથી તે સાધવાનેંતે ઇક પૈ
 (એક પગે થઈને) જડત (જડત રહે). વા'લી ઇ—પણ પછીથી ખબર મળી
 કે ધણી (ભીમ) વા'લી (દ્રૌપદી) ના ભણી ચાલી ગયા છે, એ રીતે સુભાળ-
 સારી ખાતમી ભાળીને (અકાદ્ જાણીને) લીનતા (આનંદમાં લીન—ગરબગટ)
 થતા (હતા). ચિત્રકાવ્ય.

શીશ ન હાલત રીસ ન જાળત,
મિષથી મા'લત ચીસ ચસૂતો,
ભાજ્યું ઘણું ભવ ટાજ્યું નિપાવિયું,
ખાજ્યું ન ખાંતથી ગાજ્યું ચસૂતો.
કોઇક વાર જગત નિપાવન,
કોઇક વાર સૈહારન હારો,

૬૭

૬૭ કૃષ્ણતું નિર્ભયપણું વણું છે: રાત ઈન્-રાત જો કે બિહામણી છે તથાપિ તેમાં એકલા જટુપતિ (કૃષ્ણ) જાત (જાય છે), પણ પશુ (હિન્દુ પશુ) મારા ચસુ (પ્રાણ) ખાત (ખાઈ જાત) એવો ભે (ભય) તેમને ન થાત (નથી થતાં). કૃષ્ણની ભક્તવત્સલતા વણું છે: જકત ઇન્-જગતનો નિપાવન (ઉત્પન્ન કરનાર) પ્રણુ (ભક્તના ઉપર) રક્ત (પ્રીતિવાળો) બનીને અથવા (શત્રુ ઉપર) રક્ત (ક્રોધથી લાલચાળ) બનીને (પાછલા દિ-વસોના યુદ્ધમાં વાગેલા ધાવડે) અશકત છતાં પણ ભક્તન (ભક્તોને) કાજ (માટે) ચસૂતો (નાદિ રૂતો-અર્થાત્ નિદ્રા તજીને) જાય છે. કેવી રીતે જાય છે તે વણું છે: શીશ ઇન્-તેમતું શીશ માયું (સરખું પણ) ન હાલત (હા-લતું નથી)-અર્થાત્ એવી રીતે ચૂપચાપ જાય છે કે શરીરનાં અંગ દાલવાથી પણ કાંઈ અવાજ થાય એમ કરતા નથી. વળી તેને રીસ જાળત ન (બાળતી નથી)-અર્થાત્ સામાન્ય માણસોના ક્રોધ જેમ તેમને પોતાને હૃદયમાં પરિતાપ ઊપજાવે છે અને તેથી ક્રોધના આવેશથી તેઓ બરાડા પાડી ઉઠે છે તેવું અહીં નહોતું. પણ તેમને દેખીને કોઈ ચીસ પાડીને ચસુ (અચુ-નાહું) તો તે-ની પાસે મિષથી (નિર્ભયથી-અર્થાત્ પોતાનો કર્તવ્ય અર્થ પ્રકાશ ન કરતાં કોઈને સંદેહ ન થાય તેવું તેવું સમાધાન કરીને) મા'લત-માલાલેછે-જાય છે. એવાં કાર્યમાં કૃષ્ણને ક્રોધ, જય, વિરમય કેમ નથી તેનું કારણ કહે છે: ભાજ્યું ઇન્-તેગણે ભવ (સસાર)માં ઘણું ભાજ્યું છે, તેવું પોતે ઘણું ટાજ્યું (વિ-નાશ કર્યું છે), નિપાવિયું (ઉપજાવ્યું છે), પણ તેને ખાંતથી ખાજ્યું નથી-સંક્રિનાં કર્યું સ્વાભાવિક રીતે જ બન્યાં જાય છે તેને તેણે અટકાવ્યાં નથી; કેમકે એણે ચસુ (એવું) તો (ઘણુંક) ગાજ્યું છે. અર્થાત્ જોઈ જોઈને જતું કર્યું છે. જુઓ ગીતા “ બહુનિમેવ્યતીતાનિજન્માનિતવચાજુન ”-હે અજ્ઞાન મારા ત-થા તારા ઘણાક જન્મ વીતી ગયા છે. “ તાન્યદંવેદસર્વાણિનત્વવેત્યપરંતપ ”-તે સ-ર્વને હું જાણું છું, પણ હે શત્રુતાપન ! તું જાણતો નથી. ચિત્રકાવ્ય.

કોઈક વાર લગત ભૂલાવન,
 કોઈક વાર રિન્નવન હારો;
 કોઈક વાર લગત લડાવન,
 કોઈક વાર મિલાવન હારો,
 કોઈક વાર રગત પડાવન,
 કોઈક વાર બચાવન હારો.
 કોઈક વાર ભલો ભજ ભાથિન,
 કોઈક વાર કલો' સજ સ્વામી,
 કોઈક વાર સુખી વર આપત,
 કોઈક વાર દુઃખી વરનામી;
 કોઈક વાર ભુખી ત્વચ ભાળત,
 કોઈક વાર ભુખી ક્વચ ગામી,
 કોઈક વાર ભુખી અટતા હરિ,
 કોઈક વાર રૂખી રટ ધામી.

૬૮

૬૯

૬૮ કૃષ્ણ ભગવાનનું સામર્થ્ય વર્ણવે છે: કોઈક ઇન્દ્રિય—સ્પર્શ છે. જગત—જગત. નિપાવન—નિપાવનહાર—નિપજ્ઞવનાર. (બધે આવાં રૂપનો એવોજ અર્થ કરવો). ભગત ભૂલાવન (હારો) ભક્તોને તેમની પરીક્ષાને અર્થે ભૂલાવનારો. રિન્નવન ઇન્દ્રિય—કોઈક વાર તે રિન્નવનહારો—રીઝાવનારો છે. લગત ઇન્દ્રિય—કોઈક વાર તે લગત (લાગતાવળગતાઓને) લડાવન (હાર)—લડાવનાર છે. રગત ઇન્દ્રિય—કોઈક વાર તે રગત (રક્ત) પડાવન (હાર)—લોહી વેઢેવડાવનાર—તેવું યુદ્ધ કરાવનાર છે અને કોઈક વાર તે બચાવનહાર પણ છે. ચિત્રકાવ્ય.

૬૯ કોઈક ઇન્દ્રિય—કોઈક વાર તે ભલો થઈને ભાથિન (ભાથીઓ—વીરો) ને બળે છે—તેમની સાથે યુદ્ધ કરે છે, અને કોઈક વાર તે સ્વામી (હરિ) કલો' (કલહ) સજે છે—યુદ્ધ કરાવે છે. વરનામી—ઉત્તમ નામવાળો. ભુખી ઇન્દ્રિય—કોઈક વાર તેને લોકો ભુખી (રૂઝ) ત્વચાવાળો ભાળત—જુએ છે. અર્થાત્ ઉધાડા. શરીરવાળો દેખે છે, અથવા ઉધાડી ત્વચાવાળો તે પોતે ખીન્ન ને જુએ છે; અને કોઈક વાર તે ભુખી (ભૂષિત—અલકૃત) ધમને કવચ (કવચ સહિત) ગામી (જનારો) થાય છે—અથવા કવચવડે ભૂષિત થઈને જાય છે. કોઈક વાર તે હરિ

નામી અપાર તશેા હરિ ઊભત,
 દૂભત નાહિ વિચાર વહંતાં,
 ગામી કુપાર તશેા હરિ લુભત,
 રૂભત શિખિર દાર ગહંતાં;
 કામી ખરો પાણુ ના બિચ ઝૂકત,
 ચક્રત ના ચિત રમ્ય રહંતાં,
 સ્વામી સરોજન વલ્લભ સુલભ,
 દુલ્લભ દુષ્ટન દુઃખ દહંતાં.

૭૦

ખૂખી (ભૂખ્યા હોઈને) અટતા (ફરે છે) અને કોઈક વાર રૂખી (અધિઓ)
 જેના ધામનું રટન કરે એવા થઈને (મોટા ઐશ્વર્યવાળા સ્થાનમાં રહે છે).

૭૦ હરિની મોટાઈનું વર્ણન કર્યા પછી કવિ હવે પ્રસ્તુત વર્ણુ છે । નામી
 ઈ—તશેા (તેવો—પાછળ કહ્યો તેવો) અપારનામી (અપાર નામવાળો)
 હરિ (કૃષ્ણ) ઊભત—પ્રૌપદીના તાંબુના દારમાં ઊભો રહેછે, અને (તેમને)
 વિચાર વહંતાં દૂભત નાહિ—દૂભતો નથી. સ્ત્રી પુરૂષની એકાંત વાતમાં ખલેલ
 કરતો નથી. ગામી ઇ—જે હરિ કુ (પૃથ્વી) ની પાર ગામી (જનારો) છે
 તશેા (તેવો) હરિ લુભત (પાંડવોના પ્રેમથી લોભાઈ રહેછે) અને શિખિર
 (તાંબુ) ના દારને ગ્રહણ કરતાં—તાંબુ આગળ પોહોયતાં રૂભત (તાંબુ આ-
 લીને ઊભો રહેછે ?) કામી ઇ—તે કામી (કામકાજ અથવા કામ) વાળો તે
 છે ખરો પાણુ બિચ (સ્ત્રી પુરૂષની એકાંતની વચ્ચે) ઝૂકત ન—ઝૂકતો ઝોકાવતે
 નથી; અને તેનું ચિત્ત (નિરંતર) રમ્ય રહંતાં (રહેછે તો) પાણુ લે
 ચૂકતો નથી—નીતિશાસ્ત્રની મર્યાદાને ભૂલતો નથી. સ્વામી ઇ—સરોજન
 (કમળો), અર્થાત્ કમળવાસિની (કમળા—લક્ષ્મી) નો સ્વામી (કૃષ્ણ) વલ્લભને
 (તેના વહાલાંને અથવા વલ્લભ કવિને) સુલભ (સુલભ) છે, અને દુષ્ટન (દુ-
 ષ્ટાને) દુલ્લભ [દુલ્લભ] છે અને તેથી તેઓ દુઃખથી દહંતાં છે. અથવા “દુષ્ટ ન”
 એવો છેદ કરીએ તો, તે દુષ્ટને દુલ્લભ છે તેથી તેમનાં દુઃખ બળી જત

• છેકાનુપ્રાસ.

સૂણી સતીતણી વાણી ગુણી ભલી,
ભીમ સુસ્વામી રીઝવતી રાણી,
જાણી જરૂર જગેશ્વર જોગણી,
આપી ઉભી પ્રભુ દો શીખ શાની;
તાણી ન આપ ધીમેથી ભખ્યા ભલ,
ભાળ કહો સતી દ્રૌપદી શાણી,
પ્રાણી પ્રિયે તમ જે સખી તે ઉભ,
વદનભ બાહર જાહર જાણી.

૭૧

વાર કહી વળતી જગદંબન,
જાંભન જન વિહારનવાળી,
માંમદમત્ત જિ શુભ નિશુભન,
રૂંભન રાડ મિટાવનવાળી;
જે યજ્ઞતા તિ હવા બળખંભન,
લાંભન લાડ લડાવનવાળી,

૭૧ કૃષ્ણે તંબુના દાર આગળ બિભા રહીને શું કર્યું, તે કહે છે: સૂણી
૫૦—તેણે સતીતણી (દ્રૌપદીની) ભલી ગુણી (ગુણવાળી) વાણી સુણી. શું
સુણ્યું ? પોતાના સુસ્વામી ભીમને રાણી (દ્રૌપદી) રીઝવતી હતી તે વખતે
જોગણી (દ્રોણ દેવી) જગેશ્વર (કૃષ્ણ)ને પોતાની જરૂર છે એમ જાણીને તેમની
પાસે આવીને બિભા અને બોલી કે હું પ્રભુ ! તમારે મારી શાની (શી બાબત
ની) જરૂર છે તે સંબંધી મને શીખ દો—આજ્ઞા કરો. તે સાંભળીને આપ
(હરિ પોતે) તાણીને (નોટથી) નહિ પણ ધીમેથી ભખ્યા (બોલ્યા) કે, ભલ
ભલે સારે (અથવા ભલ-ભલી રીતે બોલ્યા, એમ પણ થાય.) શાણી સતી
દ્રૌપદીને ભાળ (ખચર) કહે કે જે પ્રાણી તમને પ્રિયે (પ્રિય) છે અને તમારો
સખી (મિત્ર) છે (સચિન્ શબ્દ પુલ્લિંગ છે. માટે પુરૂષને મિત્રના અર્થમાં
સખી લખ્યો છે). તે બાહાર જાહર (ગુપ્ત નહિ તેવા) સ્થળને જાણીને સ્ખં
ઉભો છે. અથવા, તે બાહાર ઉભો છે એમ તું (આ મારું કહેલું) જાણીને
તેને જાહર કર (કહે).

દ્રૌપદી પાસ ગઈ દુઃખભંજન,
રંજન-રાશિ રીંજવનવાળી.

૭૨

ખોલી નહીં પણ ચેતવી દ્રૌપદી,
નેત્ર દશારતથી મતખાલી,
કૃષ્ણ ઉભા સખિ કૃષ્ણ ઉભા ચળ,
જે અચળા વિચળા પત પાળી;
ઊઠી તતક્ષણ કે ભડ ભાખત,
શે ચમકી ચપળા રતનાળી,
દ્રૌપદી ખોલી સખી બરકે મમ,
જોડે જઈ ધવ શી મત મા'લી.

૭૩

૭૨ વાર્ ૪૦—કૃષ્ણનો સંદેશો સાંભળીને જગદંબા (જગદંબા)
“વાર” કહીને વળતી (પછી) દ્રૌપદી પાસે ગઈ. (એમ છેલ્લી કડી સાથે અ-
ન્વય.) જગદંબા કેવી છે? જંબન ૪૦—તે જંબન (જંબ નામે અસુરનો
બાન (પ્રાણ) વિહારનવાળી (વિહારવા-નાશ કરવાવાળી—નાશ કરનારી)
છે, વળી મા'મદમત (મદામદથી ઉન્મત્ત થયેલા) જે શુભ અતે નિશુભન
(નિશુભ)—એ નામના દ્રૌપદીની રંબન (આલિંગન સંગ્રામી) પોતાની સાથેની
રાડ (લઢાઈ)ને મિથાવનવાળી—તેમનો વધ કરાંને તેમની લઢાઈ શાંત કરનારી
છે; (શુભ નિશુભે દેવીને પત્ની કરવાની ઇચ્છા કરી તેથી તેમનો વધ થયો છે
એ પ્રસિદ્ધ છે) જે તે દેવીને યજ્ઞતા (પૂજતા) તે બળખંબન—બળના ખંબ
(સ્તંભ) રૂપ હવા (થયા) તથા જે તેને લંબન (પ્રાપ્ત) થયા તેમને તે
લાડ લડાવનારી છે. વળી તે દુઃખભંજન (દુઃખને ભાગનારી), રંજન (આ-
નંદ આપવા રૂપ ક્રિયાના) રાશિ રૂપ અને પોતાના લક્ષ્મીદિકેને રિંજવન-
વાળી (ખુશ કરનારી) છે, તે દ્રૌપદી પાસે ગઈ.

૭૩ ખોલી ૪૦—તે મતખાલી (મદોન્મત્ત-મદાન) બેગણી મુખથી
ખોલી નહિ પણ તેણે દ્રૌપદીને નેત્રની દશારતથી ચેતવી—ચેતાવી. એવી રીતે
કે, હે સખિ! કૃષ્ણ ઊભા છે, કૃષ્ણ ચળ (અસ્થિર-ઉતાવળે) કામ કરવાના
વિચારવાળા ઊભા છે, જેણે (કૃષ્ણે) અચળા (પૃથ્વી)ને વિચળા (સ્થિર) કરીને

એમ વદી વરવાનવતી ગદ્ય,
 ગોપતિ પાસ નિહાળી નમંતી,
 શે પ્રિય ગૂપત છૂપત ઊભત,
 દહ ત્રિભુવન માંહિ ભમંતી;
 ના ગુજરો ગુણી કે અવગુણી ખ-
 રે દિલ ભક્ત દયાળ દમંતી,
 શામળવાન સખી મમ જીવન,
 કારણ કો' વદી કાળી શમંતી.

૭૪

પોતાની પત (પ્રતિજ્ઞા અથવા પતીજ) પાળી છે. અથવા જેણે અચળામાં પોતાની પત (પ્રતિજ્ઞા) વિચળ (સ્થિર) કરીને પાળી છે. જેગણીની ઇચ્છા-રત સમજીને તે તત્ક્ષણે ઊઠી કે બડ (બટ-ભીમ) તેને ભાખત (કહે છે) કે હે રતનાળી (રતના હારવાળી) ચપળા (વીજળી) રૂપ અથવા ચપળ આંખ-વાળી દ્રૌપદી ! શે ચમકી ?-એકાએક કેમ ચમકી ઊઠી ? તે સાંભળીને દ્રૌપદી બોલી કે મમ (મારી) સખી ખરકે (બોલાવે છે) માટે હે ધવ ! હું ત્યાં જઈને જોઉં કે શી મત છે (તેનો શો વિચાર) છે ? એમ કહીને તે મા'લી (માહાલવા લાગી-ચાલી). અથવા તેનો કેવા માલવાળો વિચાર છે તે જઈને જોઉં.

૭૪ એમ ઇ-એમ વદી (બોલીને) વરવાનવતી (ઉત્તમ કાંતિવાળી દ્રૌપદી) ગદ્ય. અને ગોપતિ (ઇન્દ્રિયોના સ્વામી-કૃષ્ણ) ને પાસે (ઊભેલા) નિહાળીને નમંતી (તેમને નમવાલાગી). પછી તે બોલી કે, હે પ્રિય ! (વાહલા કૃષ્ણ !) તમે ગૂપત (ગુપ્ત-છતામાના) છૂપત (છૂપાઈ રહીને) શે (કેમ) ઊભત (ઊભારલા છો) ? તમારી દેહ તો ત્રિભુવનમાં ભમંતી (ભમતી) છે. અર્થાત્ તમે સર્વ દામે વ્યાપ્ત અથવા ગતિવાળા છો, તો અહીં તમે છાના થું કરવા ઊભા રહ્યા છો ? (અથવા તમે તો જ્યાં જોઈએ ત્યાં તૈયાર ! એ અર્થમાં પણ એ વાક્ય હોઈ શકે). પછી દ્રૌપદી કૃષ્ણને આવવાનું કારણ અતાવી વિનય કરે છે કે, તમે તો ગુણી કે અવગુણી જોઈને તેને ગુજરો (પત કરો) એવા નથી, (અર્થાત્ અમારા ગુણથી લોભાઈને કાંઈ

કૃષ્ણ કથે સખિ કારજ એકજ,
ભીમ હુલાવી કુલાવી કરી લે,
જે વદિયો કુરુકેરી સભા બિચ,
પાન રૂઢિર તિ તુંજ વરી લે;
જગી જશે ઝટ જા સખિ જામની,—
આજની, એક મને તિ ધરી લે,
ના રજ ફેર પડે પતિ રીઝવ,
ઠારી વકારી હકારી હરી લે.

૭૫

આવો એવા નથી) પણ ખરે ! તમારા દિલમાં ભક્તની દયાજ દમંતી (દ-
મે છે) !—માત્ર અમે તમારાં ભક્ત છીએ માટે તમે અમારા ઉપર દયા કરવા-
ની ખાતર અહીં આવ્યા છો ! હે શામળવાન ! (શામળા વર્ણુવાળા) મારા
જીવન રૂપ સખી (મિત્ર) કૃષ્ણ ! હવે આવવાનું કારણ કો' (કહે), એમ
વદીને કાળી (કૃષ્ણા-દ્રૌપદી) શમતી (શાંત થઈ-છાની રહી).

૭૫. કૃષ્ણ ઈ૦-કૃષ્ણ કથે (કહે છે) કે હું સખિ ! એકજ કારજ છે
તે તું ભીમને હુલાવી કુલાવીને કરી લે-સાધી લે. શું કારજ તે કહેછે : જે ઈ૦-
ભીમ જે કુરુ (દ્રૌપદીની) સભાબિચ (સભામાં) વદિયો (બોલ્યો) હતો તે
રૂઢિરતું પાન તું વરી લે (માગી લે). દ્રૌપદીનાં વસ્ત્ર દુઃશાસને ખેંચ્યાં ત્યારે
ભીમે કહ્યું હતું કે, હું દુઃશાસનનું રૂઢિરપાન કરીશ, તે આજ તેને સ્મરણમાં
આણીને તેની પાસે કરાવ, એમ કહેવાનો અભિપ્રાય છે. જગી ઈ૦-હું સખિ !
તું હવે ઝટ જા, કેમકે ભીમ જગી જશે (તો આ વાત તે શીખવણીની ધારી-
ને કદાપિ નહિ માને) અને આજનીજ એક રાત બાકી છે તે તું મનમાં ધરી
લે. અર્થાત્ આજ યુદ્ધનો સોળમો દિવસ પૂરો થયો છે માટે આટલી રાત વીત્યા
પછી દુઃશાસનને ભીમ ન મારે તો પછી આપણી આજીબાડી નય એમ છે.
(અઢાર દિવસમાં દુર્યોધનને મારીને યુદ્ધ સમાપ્ત કરવું છે માટે). ના ઈ૦-
તું સાધવાન રહેજે કે મારા કહ્યા પ્રમાણે કરવામાં રજ (લગાર નેટલો
પણુ) ફેર પડે નહિ; માટે ભીમને ગમે તો ઠારીને (પ્રતિજ્ઞા ભંગ થવાનો ભય
દેખાડીને), વકારીને કે હકારીને (શર ચઢાવીને) તેનું મન હરી લે અને પતિ-
ને રીઝવ (ખુશી કરીને કાર્ય સિદ્ધ કરીલે).

મત્તગયંદ જશે બની મત્તજ,
 ઉન્મત્તતા ધરી લોહીજ પીએ,
 બોધ કર્યો સખિ માનું મને વર,
 છે અડગો ન ડગે અમિ છીએ;
 કર્ણ જશાથકી કંપ ઇને નહિ,
 તોય બચાવ કર્યે નવ બી'એ,
 દાવ કરો સખિ ! ભાવ કરો ભલ,
 દાવ કરો ખેન જે વિધ પીએ.

૭૬

વાર કહી વળતી વનિતા વર,
 કૃષ્ણ કૃપાળ દયાળ સવેળા—
 પારથ પાસ પધારત પ્રણય,
 હર્ષ ધરી હરજી અલખેલા;
 અર્જુન આવી નમી વદતો હરિ !
 કારજકારી થયા શું કવેળા !
 ઇશ્વર શો કવિ વલ્લભ સા'યક.
 સાયક શું કરશેજ અમેળા.

૭૭

૭૬ તું કહેશે કે દીક છે, હું તેમ કહીશ, તો તેમ નહિ; અમે તો તારી
 યુક્તિ ક્યારે માનીએ તે વિષે કહે છે : મત્ત ઇન્-મત્તગયંદ—(મદોન્મત્ત હાથી)
 જેવો મત્ત ગાંડો બનીને અને ઉન્મત્તતા ધરીને તે લોહીજ પીએ, ત્યારે હે
 સખિ ! તે બોધ કર્યો તે હું મને (મનમાં) વર (વ્રેષ) માનું. એ અડગો (ન
 ડગે એવો) છે તેથી ડગે એવો તો નથી તેમ છતાં અમિ (અમે) તેની પાસે
 છીએજ. તોય ઇન્—તોય જેવો બચાવ કર્યે (કરવામાં) અમે બીહીએ એમ
 નથી ભલ-ભલે ! દાવ—યુક્તિ પ્રયુક્તિ. ખૂન-લોહી.

૭૭ વર-હિતમ (વનિતા). કારજ ઇન્—આ કવેળાએ (રાત્રીએ)
 પણ તમે કારજકારી (કારજ સિદ્ધિ કરનારા) થયા કે શું ? કાર્ય સિદ્ધ
 કર્યું કે શું ? ઇશ્વર શો ઇન્—કવિ વલ્લભ કહે છે કે, અમને જે ઇશ્વર શો (તમારા
 સરખો ઇશ્વર) સા'યક (સહાય કરનાર) છે, તો અમેળ્યા (વગર મેળવ્યે)

કૃષ્ણ કહે નવ મુખથકી કહું,
કાન સુણે તુજ સાર અસારા,
બે ઘડી ધીરજ ધાર્ય ધનંજય,
દાખું દમે કદમે સુવિચારા;
રીજ જશે મન, જીતી જશે રણ,
લો' તવ સાર અસાર અમારા,
વલ્લભને કવિના કવિ તોજક-
થો, જવ ગુણ લાહોજ અપારા.

૭૮

દ્રૌપદી શોચત શોચત િબિર,
આવત એવી તજ ભીમ તંદ્રા,
માનિનિ મંજુલ મોહિનિ સોહિનિ,
ક્યાં ગઈ સ્વામી ધરી ભર નિદ્રા;
ચાતક ચિત્ત સુમિત માણીવતી,
કૃષ્ણ સરૂપ મુખાકૃતિ ચંદ્રા,
ચાલ મરાળ મુભાળવતી ભલ,
વલ્લભ રીજવ કંથ કર્વીદ્રા.

૭૯

આવી મળેલા) સાયક (મદદગાર અથવા બાણ) શું કરશે ? અર્થાત્ તમારી કૃપા હોય તોજ મારાં બાણ અથવા સહાય આપનારા સાર્યક છે. અ-થવા અમેળા-મેળ વગરના-ઢંગ ધગ વગરના (શત્રુના) સાયક શું કરવાના છે ?

૭૮ ઘટી-ઘડી. ધનંજય--અર્જુન. દમે ઈં--હું મારા વિચાર મુખથી કહી બતાવવા ઈચ્છતો નથી પણ દમે કદમે ભીમ પોતાના કદમે (ડગલાં ભરીને) શત્રુને દમે સારે મારા સુવિચાર હું તને દાખું !

૭૯ એવી-એવે-એવામાં. તંદ્રા-ઊંઘ સંબંધી આળસ. દ્રૌપદી આવી નથી એવામાં તંદ્રા તજને ભીમ શું બોલ્યો તે કહે છે : માનિનિ ઈં-- હે મંજુલ (સુંદર) માનિનિ ! હે મોહિનિ ! હે સોહિનિ ! (શોભાયમાન સ્ત્રી !) તું સ્વામીને (મને) ભર નિદ્રામાં ધરીને ક્યાં ગઈ છે ? ચાતક ઈં--સ્વામી • રૂપી મેઘની પ્રતિ ચાતક રૂપ ચિત્તવાળી હે દ્રૌપદી ! સુમિત (સારા મિત્ર-

તોય ન દ્રૌપદી આવી મળી જવ,
 કોધી થઇ તવ ભાખત કૃષ્ણા,
 શે ગઇ ? ક્યાં ગઇ ? ના ગઇ કો દિન,
 શે તજી તારણી કંથનો તૃણા !
 શુભક થયો સમરે દુષ્પ વેડી હું,
 તે મન લાવત શે નવ ધૃષ્ણા,
 વલ્લભ હે વલભા અલભા વર,
 શે ન મળે તજી અન્યતઃ ધૃષ્ણા.

૮૦

તોય ન દ્રૌપદી ખોલી, અખોલીર-
 હી, તવ રૂડી ઉભો ભીમ બંકો,
 નેન ચઢ્યાં, ફૂર વેણુ ઉચારત,
 મારત શું યમશેા ધરી લંકો;
 રે પરબંક નીચે પગ ધારત,
 આવી રિજાવત ત્યાંહિ અડકો.

સ્વામી) રૂપી મણિવતી (મણિને ધારણ કરનારી—સ્વામી એજ જેનું ઘરેણું
 છે એવી) અથવા તું સુમિત્ર અને મણિવાળી હે સ્ત્રી ! હે કૃષ્ણ (સ્યામ)
 સરૂપ (કાંતિ) વાળી હે ચંદ્ર સન્માન મુખાકૃતિવાળી ! હે મરાણ (હંસ)
 સમાન ચાલવાળી ! હે સુભાગવતી (સુંદર કપાળવાળી) હે ભલ (ભલી) !
 વલ્લભ કર્વીદ્રા (કર્વીદ્ર) કહેલું કે, તું તારા કંથને રીંગવ (ખુશી કર)
 એમ ભીમ ખોલ્યો.

૮૦ તોય ઈ—ભીમ પાછળ કહ્યું એમ ખોલ્યો તોપણ દ્રૌપદી આવી
 નહિ સારે તે કોધી થઈને ભાખત [ખોલે છે] કે હે કૃષ્ણા ! તું ક્યાં ગઇ ?
 અને શે [શા કામે] ગઈ છે ? તું કોઇ દિન [દિવસ] કહીં ગઇ નથી; હે તાર-
 ણી ! તેં તારા કંથની [સ્વામી ભીમની] તૃણા રે [કેમ] તજી ? સમરે-
 સત્રામમાં. ધૃષ્ણા—અધીરતા. વલ્લભઈ—વલ્લભ કહે છે કે હે વલભા [વલ્લભા]
 અલભા [ખીન્નને પ્રાપ્ત ન થાય એવી] ! હે વર [શ્રેષ્ઠ] સ્ત્રી ! તું અન્ય-
 ત [અન્યતઃ—ખીજી] ધૃષ્ણા [ઈચ્છા ?] તજીને શે નથી મળતી ?

વલ્લભ હુલ્લભ જે અરિને મન,
તેહ મનાવત જે છત ડંકો.

૮૧

મૂકી મને વદ વામ ગઇ કંઇ,
કો સખિ વા'લી સખાથકી આજે,
ખોલ હવે નવ વાર રતિ કર,
શે મતિ ઉંઘી કરી? રતિબ્રાજે;
દ્રૌપદી કે' પતિ શે રીસ અંતર,
આ'તી અતુલિત કો દિન નાજે,
કાજ વિના પ્રિય હું જઈ કે ગઈ,
એવું મને વસતું ભલ રાજે.

૮૨

૮૧ રૂઢી ઊભો-ક્રોધ કરીને ઊભો થયો. મારત ધૃ- [જાણે] યમશે
[યમ જેવો] થઈને લ'કો [કટિના લ'કો] ધરીને મારત [મારે છે-મારશે કે]
શુ? રે ધૃ-—રે! જેવો તે પરજ'ક [પર્યક-પલંગ] નાંચે પગ ધારત [ધરે છે]
તેવે દ્રૌપદી ત્યાંહી આવીને તે અડકાને [અડગ-ભીમને] રીઝાવે છે. વલ્લભ
કહે છે કે, જે દ્રૌપદી અરિ [શત્રુને] મન હુલ્લભ [હુલ્લભ] છે તે છતના ડંકારપ
ભીમને મનાવે છે!—શાંત કરે છે।

૮૨ દ્રૌપદી આઘ્યા પછી ભીમ જોલે છે: મૂકી ધૃ-હે વામ! તું મને મૂ-
કીને કંઈ [કહી] ગઇ હતી તે વદ (કહે). મારા સરખા સખાથકી [સખા
કરતાં] આજે તારી કો [કઈ સખી] વાલી છે? રતિબ્રાજે!—રતિ [પ્રાંતિ
માં] બ્રાજમાન [પ્રકાશમાન]. પ્રકાશત પ્રીતિવાળા દ્રૌપદી! દ્રૌપદી ધૃ-
—દ્રૌપદી કહે છે કે હું પતિ! તમને જે કોઈ દિન ન આવે એવી અતુલિત
[અમાજ] રીસ આજ અતરમાં કેમ આવી છે? કાજ ધૃ-હે પ્રિય! હું
કાજ વિના જઈ કે ગઈ હોઈ એવું ભલત માગ મનમાં વસતું [વસતું હોઈને]
ભલે! રાજે છે [શિલે છે] શુ?—તમારા મનમાં એવો વિચાર આવે છે તે
શું ઠીક દેખાય છે? અર્થાત્ નહિજ.

ભીષણુ ભીમ ભણે ભલ ભામિની,
 મૂકી મુને ગઈતી કંઈ બાળી,
 બૂમ અમો દશ વીશ દોધી પણ,
 સાંભળી તેં નવ હે મતબાલી;
 તેથકો ધારું હું ના તરૂણી નન-
 દીક વસો પ્રિય હે રતનાળી,
 ઇશ્વર શા કવિ વલ્લભને મન,
 વૈમ પડ્યો તિ નિવારણ વા'લી.

૮૩

કૃષ્ણ સરપવતી સખિ કૃષ્ણની,
 કૃષ્ણ હૃદ નહિ કૃષ્ણ સરપા,
 રીઝવતી રમણીક રવે રતિ,
 પ્રીતિ સુનીતિથી રીતિ અનૂપા;
 હે મમ પ્રાણપતિ પરમેશ્વર,
 ઇશ્વર શા ગુણી, સાગર કૂપા,
 કૃષ્ણ સુપુત્રતણા કવિ પુત્ર હું,
 દ્રૌપદી કાજ રિઝાવું સુભૂપા.

૮૪

૮૩ ભીષણુ-ભયાનક. ભલ-ભલી. પ્રિય-પ્રિયા. રતનાળી-રતનની પંક્તિ
 જેવી અથવા રતનના અલંકારવાળી. ઇશ્વર ઇન્-ઇશ્વર સરખા વલ્લભ કવિને
 મન (તું રાત્રે ગઈ માટે) વેહેમ પડ્યો છે તેનું વાહાલી તું નિવારણ કર.

૮૪ વળી ભીમ કહે છે: કૃષ્ણ ઇન્-કૃષ્ણ (શ્યામ) સરપવાળી કૃષ્ણની
 સખિ (સ્મિત), જેનું હૃદય કૃષ્ણ (કાળું) નથી એવી-હૃદયમાં કુડ-કપટ
 વિનાની, અને કૃષ્ણ સરપા-કૃષ્ણની સમાન—(કૃષ્ણની અનન્ય ભક્ત હોવા-
 થી) છે. વળી તું રતિમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારી તથા સુનીતિથી અનુપમ
 રીતિવાળી તારા રમણીક રવે (શબ્દ કરીને) મને રીઝવતી (રીઝવે છે).
 એ સાંભળીને દ્રૌપદી કહે છે: હે ઇન્-સ્પષ્ટ છે. સાગર કૂપા-ગુણના સાગરરૂપ
 અને પ્રેમામૃતના કૂપરૂપ. અથવા સાગર સરખા ગંભીર અને કૂપ સરખા

મંગુલ ભાષિણી પ્રીતિવતી પ્રભુ,
પ્રાણુથી પ્યારો પ્રભાવતી નામા,
દાસીપણું પદ યોગ્ય ન તોપણ,
ધારત કામ અકામ સુશામા;
રે રતિવંત વિચારી વિભુ વર્ણી,
જેઈ પતિ મુજ શિબિર સામા,
વલ્લભ રીઝી ચઢે રણ એ વિધિ,
લાવો સુરંગ સુરાગ સુકામા.

૮૫

તેલ કુલેલ ચમેલીતાણું ઘાણું,
અત્તર માલતી મોગરફેરું,
હીન હીનો નહિ સૂખડ ને,
મલિયાગર સાગર નાગર દેરું;

ગૂઠ. અથવા સાગરને કાંઠે મીઠા પાણીનો કૂપ હોય તેવા પ્રિય અથવા ગુણના સાગરરૂપ એવા કુ (પૃથ્વી)ના પા (રક્ષનાર). કૃષ્ણ ઈન્-વલ્લભ કહે છે કે કૃષ્ણારામના સુપુત્ર પ્રેમાનંદનો હું કવિ પુત્ર છું, તે દ્રૌપદીનેમાટે સુભૂષા (સા રા રાજા—ભીમને) રીઝાવું છું—દ્રૌપદી ઉપરનો ભીમનો વેહેમ શી રીતે દૂર થયો તે વર્ણવું છું.

૮૫ દ્રૌપદીએ ભીમને શું કહ્યું તે કહે છે: મંગુલ ઇન્-હે પ્રભુ (સ્વામી) ! મને પ્રાણુથી પ્યારો એવી મંગુલ (સુદર) ભાષણ કરનારી અને પ્રીતિવતી (પ્રીતિવાળી) પ્રભાવતી નામે એક દાસી છે. જો કે તે એવી છે કે તેને 'દાસીપણું' એવું પદ આપવું યોગ્ય નથી તથાપિ તે સુશામા (સારી સ્ત્રી) કામ અને અકામ (કરવા જેવું કામ કે નહિ કરવા જેવું હલકું કામ) પણ ધારત (ધારણ કરે છે—કરેછે)—અર્થાત્ ઉત્તમ સ્ત્રી છે—હલકી દાસીઓ જેવી નથી. તેણે પતિને (તમને—ભીમને) મારા શિબિર (તંત્ર)ની સ્થામા આવતા જોઈને અને તે વિભુને (ઇશ્વરને—ભીમને—તમને) રતિવંત (રતિની ઇચ્છાવાળા) વિચારીને, જેથી બીજે દિવસે વલ્લભ (તમે) રીઝીને રણમાં ચઢે અર્થાત્ ચઢો એ વિધિ (એ પ્રકારના) સુરંગ સુરાગ

પાણી ગુલાબ તણું પતિ લાવી ઈ,
 સર્વ પ્રકારતણુંજ સવેર,
 વલ્લભ વલ્લભ વલ્લભ ને અતિ,
 વલ્લભ લાવે મગમદમેર. ૮૬

એ વિધિ કાંચન પાત્ર ભરી પતિ!
 લાવી સુરાગ અને વળી રંગા,
 શી બની નૂતન એ તન શું ધન—
 વંતિ રીસાધ સરાહિ અભંગા;
 બોલી બળે રતિવંત રીઝાવ તું,
 અંગ સુરંગ ધરી વિતરંગા,
 હું તવ ના મુખથી ઉચરી પતિ,
 વલ્લભની નહિ વેળ વિટંગા. ૮૭

(સારા રંગરાગ—તેલ દુલેલ અત્તર વગેરે) તે સુકામા—સારી ઈચ્છાવાળી—હિતે અધુ દાસી લાવી છે.

૮૬ પ્રભાવતી દાસી શું લાવી છે તે દ્રૌપદી ભીમને કહે છે: તેલ ઈ—
 ૨૫૪ છે. હીનો (એ નામનું અત્તર) ને હીન—હલકું નથી તે. સાગર—
 સાગર નેટલું—અતિશય. નાગર—નારંગીનું તેલ. દે'ર—દોહું, અર્થાત્ ઘણું.
 ઈ—એ. સવેર—સવેળા. વલ્લભ ઈ—વલ્લભ કવિ કહે છે; દ્રૌપદી એ રીતે
 બોલી કે હે વલ્લભ ! (પ્રિય !) વલ્લભ (સ્વામી—ભીમ) ને ને અતિ વલ્લભ
 (વાહાલું) છે, તેમ ને સૌ કોઇને વલ્લભ છે એવું મગમદ (કરતુરી) માં મેરૂપ
 (અર્થાત્ શ્રેષ્ઠકરતુરી) પણ લાવી છે.

૮૭ શી ઈ—એ પ્રભાવતી પોતાને તને (શરીરે) શી નૂતન બની છે!
 કવી બની ઈનીને—શણગાર ધરીને આવી છે ! શું (બાણે) ધનવંતી (ધનદેવ-
 તા—લક્ષ્મી) રીસાધને બોલી આવી હોય ! એવી એ અભંગા (અખંડ—પરે-
 પરી) સરાહી (સ્તુતિયુક્ત થઈ) છે. (સિગદના—સ્તુતિ કરવી) બોલી ઈ—
 તે વિનરંગા (વિલક્ષણ તુરંગવાળી મારી પાસે બળવડે બોલી છે તું અંગે
 સુરંગ—ધરીને રતિવંત (ભીમને) રીઝાવ. અથવા, તે બોલી કે તું અંગે સુર-
 મ ધરીને વિનરંગા (તરંગ—વિચાર વિનાની—અર્થાત્ એક ચિત્તવાળી) થઈ.

શે નહિ ને રણુથી પતિ આજન,
આવી મળ્યો મોતિથી સુભગા ને,
આ દિન રેણુ ન કો દિન આવત,
શે વિલલાવત હે સુરગા ને;
ને પતિ છે અડગો અચલો અતિ,
તો દિન આ સુખ છે સુજગા ને,
વલ્લભ તોય ન મેં ધરિયું ચિત,
મિત જુઓ ઉભી આ સુનગા ને.

૮૮

હોવ હરિવદની મદની રદની,
કદની દુખ મોચવતી ત્યાં,
આવી સુનારી અપારિ ઉત્તરી,
સવારી સુખાકૃતિ લોચવતી ત્યાં;
જોઈ સુરૂપ અનુપ, અનુપમ,
રૂપસુધા રૂપ રોચવતી ત્યાં,
થાજ ધર્યો કર તેથી દિસે વર,

ને સ્વામીને રીઝાવ. હે પતિ ! હું તે વખતે મુખથી ' ના ' એ પ્રમાણે બોલી,
અને તેને કહ્યું કે હે વિટંગા (વિટંગા-કળાકૃશણ સ્ત્રી) મારે અંગે સુગંધ
લગાવવા જેવી મારા વલ્લભની આ વેળા નથી.

૮૮ દ્રૌપદી બીમને કહે છે કે, મારું એવું વચન સાંભળીને દાસી બોલી:
શે ધૃં-સ્પષ્ટ છે. સુભગા-સારા ભાગ્યવાળી (દ્રૌપદીનું સંબોધન). આ
ધૃં-હે સુરગા (સુરંગા-સારા વણુવાળી સ્ત્રી) ! આ દિવસની રેણુ (રજની-
રાત્રી) કોઈ દિવસ આવવાની નથી, માટે મને શે (શું કરવા) વિલલાવત
(ટળજળાવે છે) ! સુજગા-સુખળા જગતમાં કે સારી જગા. વલ્લભ ધૃં
વલ્લભ કહિ કહે છે: દ્રૌપદી બોલી કે, તોય મેં તે દાસીના વચન ઉપર ચિત
ધર્યું નહિ; હે મિત (મિત્ર-ભીમ) ! ને આ સુનગા (સુનંગા-સારા
નંગ જેવી-રત્નરૂપ સ્ત્રી) બોલી છે ! તો તેને જુઓ.

જેવર જેવર શોભવતી ત્યાં.

૮૯

રાણી ગ્રહો મન રાગ વિરાગથી,

હું લઇ આવી પતિસુખકાળ,

ના નવ કેવી ઘટે પતિ રીઝવ,

જે સતી નામ ધરેજ સમાજ;

દાસી ઉદાસી થઈ વધું શું વધું,

ધર્મતાણી સતિ! જય ન માઝા,

વલ્લભ જો રાણમાં રગડી અરિ,

આવત શોય લાજવત રાજ!

૯૦

૮૯ હેવિ ૪૦—એવામાં ત્યાં આગળ હરિવદની (ચંદ્રબુખી) મદની (મદન-કામ ઉપજાવે એવી, અથવા મદવાળી), રદની (હૃદયની) કદની (કદન-ભંગ કરનારી)—કામીઓના હૃદયને કચરી નાખનારી (કામવેદના ઉત્પન્ન કરીને), દુઃખમોચવતી (દુઃખમાંથી મોચન-છૂટકો) કરનારી, સુખાપ્તિ લોચવતી (સુખ રૂપ લોચનવાળી—જેનાં નેત્ર જેતાં સુખ ઉપજે એવી) સુનારી (સારી સ્ત્રી) અપારી (અપાર) ઉગ્ગરી (ઉત્સાહવાળી થઇને) અ. ને સવારી (સવારી-શણુગાર સજીને) આવી. બીમે તે અનુપ સુરૂપવાળી, તથા અનુપમ સુધા (અમૃત)ના રૂપ જેવી, અને રૂપ સંબંધી રોચવતી (કાંતિવાળી) સ્ત્રીને જોઈ. તેણે કર (હાથ)માં યાજ ધર્યો હતો તેથી તેવર (ઉત્તમ) દિસે (દેખાય છે), વળી તેણે જે જેવર (ધરેણું) તથા નેવર (નેપુર-જાંઝર) પેહેવ્યા હતાં તે પણ ઉત્તમ દેખાતાં હતાં. એવી, (દ્રૌપદી પોતાની બેટાને અંગીકાર નથી કરતી તેથી શોચવતી (શોક કરતી) સ્ત્રી બીમે દીઠી.

૯૦ પ્રભાવતી દાસી બોલે છે: રાણી ૪૦—હે રાણી (દ્રૌપદી) મનમાં રાગ (પ્રીતિ) કે વિરાગ (અપ્રીતિ)થી પણ મારી બેટ ગ્રહો (ગ્રહણ કરો); કેમકે તે હું પતિ (બીમ)ના સુખકાળ (સુખકાળે) લેઇ આવી છું. સમાજ—સમાજમાં—સહુ લોકમાં. દાસી ૪૦—તમે મારી આણેલી બેટ નહિ ગ્રહણ કરો તો હું દાસી ઉદાસી થઈશ, વધારે શું કહું? પણ હે-સતિ! એથી ધર્મની માઝા (મર્યાદા) જનાર નથી માટે ગ્રહણ કરો, અર્થાત્ દાસજને પ્રીતિથી આણેલી બેટ આવે પ્રસંગે અંગીકાર કરવી ઘટે છે એવો ધર્મ છે. તમે તે નહિ અંગીકાર કરો તો ધર્મની મર્યાદાનો લોપ થશે. અને

ક્રોધથી દ્રોષદી તો સુણી ભાખત,
જા અલિ ! જા અલિ ! જાજા અબોલા,
રંજન ભંજન કેમ કરું અભિ,
કંજન ગંજન જાણું અમોલા;
અંજન ખંજન શાં ચલણું ચખ,
વ્યંજન રંજન વાંલ વરોલા !
વલ્લભ ફલ્લભ છે દિન છે દિન,
સુલ્લભ મુલ્લભ તોરિ અતોલા.

૯૧

ભીમ ભખે ભલ ભામિની ! દામિની—
શી દમકી ચમકી ધુરકાવે,
રીઝવ રામ શું આમ કરે અલિ,
કામ ! સુકામ બિચે ભુરકાવે;

જો રણમાં ચરિ (શત્રુઓ) ને રગડીને રાજ (ભીમ) આવે છે તો તેની પાસે અંગરાગરહિત જઈને તેને શું કરવા લજવે છે ! એવી સ્ત્રી જોઈને તો તેને લાજ લાગે ! માટે તું એમ શામાટે કરે છે ?

૯૧ અબોલા—બોલ્યા વિનાની. રંજન ઇન્—અભિ (અમે) મારા સ્વામીને રંજન કરવાનું ભંજન કેમ કરીએ, અમે તો કંજન (કામદેવ) તું પણ અમોલા (અમૂલ્ય એવું) ગંજન (પરાજય કરવાનું કર્મ) જાણું (જાણીએ છીએ). અર્થાત્, હું દાસી ! તું મને શું શીખામણુ આપે છે. હું તો કામદેવને પણ વશ કરી લેવા ૩૫ અમૂલ્ય કર્મને જાણુવાવાળી છું તો પછી મારા સ્વામીને રંજન કરવાનું હું કેમ ચૂકીશ ? અથવા અમોલા—(દાસીનું વિશેષણ). અંજન ઇન્—અંજન (કાજળ અર્થાત્ કાળા) ખંજન (દીવાળી ઘોડા) જેવાં ચંચળ ચખ (નેત્ર) ચલણું, (અથવા અંજન કાજળ.) અને ખંજનશાં ચખ ચલણું. અને હું વરોલા (ભમરી !—દાસી બહુ બોલે છે માટે તેને ભમરીની પેઠે ગણુગણાટ કરનારી કહી છે) વ્યંજન (માનિક વચનોએ કરીને રંજન કરીને વાંલ (વાહાલ) હણખવું (અધ્ધાહાર).

• વલ્લભ ઇન્—હું દાસી તું આ દિન ફલ્લભ છે આ દિન ફલ્લભ છે, એમ શું કહે

લાડિલિ ! લે લલના વલના વર,
રે જલના ઝલના ઝુરકાવે,
વલ્લભ આ કવિ-તાજ સુસાજથી,
કાજ કથે અરિને લુરકાવે.

૯૨

દ્રૌપદી બોલી ગઇ શુભ કારણ,
તો કરવા ઉઠી આપ કનેથી,
વે'મ પડ્યો વદિયા મતિવાનજ,
શે રીઝશે સતી શુભ બનેથી;
સૈંધવ સાથ વસી પ્રિય બે દિન,
ત્યાં તજ્યું સર્વ સ્થામ મનેથી,

છે, પણ જોને અતોલા (અમાપ) તોરી (ઘોડા-રણસંગ્રામમાં) સુલ્લ છે,
તેને આ દિન પણ સુલ્લ છે. અર્થાત્ વીરપુરુષને સઘળા દિવસ સુલ્લ છે.
છંદા નુપ્રાસ.

૯૨ દ્રૌપદી દાસીને એ પ્રમાણે કહે છે તે સાંભળીને ભીમ દ્રૌપદીને શું
કહે છે તે વર્ણવે છે: ભીમ ઈં-ભીમ ભખે (ભાખે-કહે) કે હે ભલી ભામિના
દ્રૌપદી ! દામિની (વીજળી) ના જેવી દમકી (પ્રકાશને) તથા ચમકી (ચમ-
કારો કરીને) દાસીને શું કરવા હુરકાવે છે ?—બીજીવચાવે છે ? ત્યારે શું કરે ?
તે કહે છે: રીઝવ ઇં-હે રામા ! એ દાસીને રીઝવ-રાજ કર-એણે આણેલી
બેટ લેઈને એને ખુશી કર: અરિ !-સાખિ ! -આમ શું કરે છે ?-શું કરવા
એનો તિરસ્કાર કરે છે ? કામ ઈં-હે કામ ! (હે કામા !) એ દાસીના સુકામ
(સારા કામમાં) તું એને હુરકાવે છે !-ભરમાવે છે ! અર્થાત્ ભરમાવે છે શું ?
લાડિલિ ઈં-હે લાડિલિ લલના ! દાસીએ આણેલી વર (ઉત્તમ) વલના
(વરણા-બેટ) તું લે-સ્વીકાર, તું નથી લેતી તેથીતો તેને જલના (બળતા)
ની ઝલના (ઝાળ) માં ઝુરકાવે છે-સળગાવી દે છે. (સ્ત્રુલકાના-બાળી ટેવું).
વલ્લભ ઇં કવિઓના તાજ આ વલ્લભ કવિ સુસાજથી (સારા સાહિત્યથી)
કાવ્યરૂપી કાજ કથે-છે અને તેમાં અરિને (પ્રતિપક્ષી કવિઓને) હુરકાવે છે-
હઠવે દે છે.

વદલભ આપની સાથ વસી વન,
રે તણે પૈભવ ભીછે ધનેથી.

૯૩

એમ વદી મુખ મ્હાનવતી થઈ,
શું અસતી કરતી કુડ એટા,
ભીમ ભણે નવ આમ ઘટે સતિ !
રીઝવ તું પતિ હે તનુશ્રેષ્ઠા;
સારૂં વદે ભલ માઠ વદે બળ,
શાપ ઉશાપ ગણે કદિ જ્યેષ્ઠા,
વદલભ તું સતીનું પદ ધારતી,
ના બન ના બન રે પ્રિય ! નેષ્ટા.

૯૪

જે મગરે અરણી ચૂડ ભામિનિ,
છાપ ગયે હૃડ તો નવ મુઠે,
તેમ મરેડીતણે પતિ ટેકવો,
તોડિ કરે તન એ હૃડ ચૂકે !

૯૩ દ્રૌપદી ઈન્—ભીમનું વચન સાંભળીને દ્રૌપદી બોલી કે આપ કનેથી બિડીને શુભ કાન્ન કરવા હું ગઈ. ત્યાં મનિવાન એવા તમે ‘વેમ’ પડ્યો એ-મ વધા, તો પછી હું સતી શુભ (રંગ રાગથી સુંદર) બનેથી તમે શે રીઝ-શો ?—ખુશી થશો ? સૈધવ ઈન્—હું પ્રિય ! હું સૈધવ (વનપ્રથ) સાથે એ દિન વસી (તે દરણ કરી ગયો ત્યારે) ત્યાં (ત્યારે) તમે મનેથી (મનમાંથી) સર્વસ (સર્વસ્વ—અર્થાત્ સધણું) સ્થામ (કાળાશ કુટકપટ મારા વિષે દૂષિત ભાવ) તજ્યું, તેમજ વૈભવને તજીને અને ધનેથી ભીછીને ! (વક્રોક્તિ—અર્થાત્ ધન રહિત થઈને) આપની સાથે વનમાં વસી (ત્યારે પણ તમે મનમાંથી મારા વિષે દૂષિત ભાવ તજ્યો હતો—તો આજ તમને વેલુંમ કેમ આવ્યો !)

૯૪ મુખ મ્હાનવતી—કરમાઈ ગયેલા મુખવાળી. શું ઈન્—બણે કે કોઈ અસતી સ્ત્રી કુડ એટા (કપટથી છબ પ્રપંચના ચાળા) ન કરતી હોય ! તનુશ્રેષ્ઠા—શ્રેષ્ઠ શરીરવાળી !—સુંદરી ! સારૂં ઈન્—મલે કોઈ સારૂં કહે અથવા કોઈ બળથી માફું કહે, પણ જે જ્યેષ્ઠા (મોટી—ઉદાર મનની) હોય. છે તે શું કોઈનો શાપ કે ઉશાપ ગણે છે શું ! નથીજ ગણતી. નેષ્ટા—નાશી

હારિલ હાર કદી નવ ખાયજ,
જાય જીવેથી ન કાષ્ટથી રૂકે,
એ હૃંથી શઠ કામિનીની હઠ,
છે અતિ જહર કેવલ દૂકે.

૯૫

સુણી થઈ તવદીન આતે સતી,
રે મતિ મૂકી રમાધવ લીધે,
આ વિકરાળ કરાળ કુવેણુ સુ-
ણું પ્રથમે અસુ ધારો અસિદ્ધે;
ધિક સતીપદ લોક વદે થયું,
કૃષ્ણ કહ્યું કરવા મતિ દીધે,
પલ્લભ દુલ્લભ કષ્ટ પડી સતી,
માર્ગે લીધું દુખ રે કુડ કીધે!

૯૬

૯૫ દુષ્ટ સ્ત્રીઓની હઠ વર્ણવીને ભીમ દ્રૌપદીને પ્રસન્ન કરે છે: બે
ઈ-૨૫૪ છે. મકોડીતણા પતિ-મકોડો. તન બે-તનના બે ભાગ. હારિલ
ઈ-હારિલ પક્ષીએ કાષ્ટ પડયું હોય તો તે જીવેથી બલે નવ પણ કદી
હાર ખાય નહિ (લાકડું ન છોડવામાં), અને કાષ્ટથી રૂકે (અટકે) નહિ-
કાષ્ટથી દૂર ન થવામાં અટકે નહિ. કહેવત-“મગર મકોડા હારવલ કાઠી, તાપે
તરૂણીની ગત માઠી; કાંતો અપના ધર્મો કઠ્ઠી, નહિતો પ્રાન તજી કો મરહી.”
ગૂજરાતીમાં-“મગર, મકોડો, હરિયલ કાઠી, તે કાંતાં અળખાપુધ માઠી.”
એવી કહેવત છે. દૂકે-પાસે-વર્તમાન સમયમાં. અર્થાત્ તું એવી નિર્દિત સ્ત્રી-
હઠ શું કરવા જાણે છે ?

૯૬ ભીમનાં વચન સાંભળી થયેલા દ્રૌપદીનો પશ્ચાતાપ વર્ણવે છે: સુણી
ઈ-ભીમનાં વચન સાંભળીને સતી દ્રૌપદી અતિ દીન થઈ અને મનમાં કહે-
વા લાગી કે રમાધવ (કૃષ્ણ) ને લીધે મેં મનિ (ખુદ્ધિ) મૂકી (તજી)
અર્થાત્ મારા સ્વામીને છેતરવા રૂપ આ પ્રપંચમાં હું સામેલ થઈ તેથી મારે
આવાં વચન સાંભળનાં પડે છે. વિકરાળ (વિકાળ)-બચાનક. કરાળ-કર્ણકટુ.
પ્રથમે ઈ-હું અસુ (પ્રાણ) ધારીને અસિદ્ધ-ળીને પ્રકારે સિદ્ધિ ન થાય
માટે-ન ચાલતાં પ્રથમજ સાંભળું છું-જ-મારામાં પહેલવેહેલાંજ સાંભળું છું!
ધિક ઈ-લોક જે સતીપદ વદે છે તે મારું સતીપદ ધિક થયું એ અન્યથા.

ભીમ ભણે સતી તેલ ફુલેલ હું,
અંગ ધસું રસું તું રોઝ રાણી,
રાત ઘટે સતિ ! ના ઘટતી પ્રીતિ,
એ વધતિ વધતિ વધુ માણી;
એમ વદી કર એક ધરી સતી,
બાલપી દાસી ઉદાસી વખાણી,
વલ્લભ ને અરિ દુલ્લભ છે કવિ,
રાજ મહાશિરતાજ સરાણી.

૯૭

તે વદતો સુણિયે રસિકો સહુ,
ને અરસિક ઉડી ઉડી ભાગો,
આ કવિતામય અમૃત છે સર,
ને સુર હો ધરી ધ્યાનથી જાગો;
ને અસુરો તવ ધારણમાં પડો,
ઘોર અઘોર કરો સ્વરદા ગો,
વલ્લભ વલ્લભ રીઝવતો, રસિ-
કા રસિકા રસિકા સહુ ત્યાગો.

૯૮

વલ્લભ ઈ૦-વલ્લભ કહે છે કે, એવી રીતે તે દુલ્લભ (દુર્લભ) સતી કષ્ટમાં પડી અને બોલી કે, રે ! કુડ (કપટ) કીધે (કરવાથી) દુઃખ હાથે કરીને માગી લીધું છે.

૯૭ અંગ ધસું ઈ૦-ભીમ કહે છે હું તારે શરીરે ધસું-ચોપડું અને તને રસુ-રંગ ચઢાવું; માટે હે રાણી ! તું રીઝ-પ્રસન્ન થા. ઉદાસી-ને ઉદાસ થઇ ગઈ હતી તે દાસીને. વલ્લભ ઈ૦-વલ્લભ કહે છે કે ને અરિઓને દુર્લભ છે તે સ્ત્રી દ્રૌપદીને કવિરાજઓના મહાશિરતાજ-મેં સરાણી-વખાણી છે. અથવા, કવિરાજ વલ્લભ કહે છે કે ને અરિઓને અતિ દુર્લભ છે એવી દ્રૌપદીને મહાશિરતાજ-ભીમે સરાણી-વખાણી-સ્તુતિપાત્ર કરી.

૯૮ વલ્લભ કવિ શૃંગાર વર્ણન કરવાના ઉપક્રમ દ્વારા કવિતાની સ્તુતિ કરે છે: તે ઈ૦-તે (વલ્લભ) શ્રોતાઓને કહે છે કે સુણીએ, (ખીણું ૨૫૪ છે) આ ઈ૦-આ કવિતામય અમૃતનું સર (સરોવર) છે; જોતમે સુર (દેવ) હો

દ્રૌપદી ચાંપી હૃદય બડભાગી,
 સુઅંગ સુરાગ સુરાગ લગાડો,
 દ્રૌપદી સાવધ હોઈ ગઈ તવ,
 માનવું કૃષ્ણનું કીધ બગાડો;
 સ્વામિ ભક્ષા પરજક બિરાજિય,
 લાવું સુરાગ હું કામજગાડો;
 વલ્લભ હું વલ્લભા રિઝવું પતિ,
 શોક સમૂળ સમૂળ લગાડો.

૯૯

તો-અમૃતના અધિકારી હો તો, તે અમૃતને ધરીને ધ્યાનથી (ઊંધરૂપ ધ્યાન-
 થી !) બગો-સાવધ થઈ કવિતા સાંભળો. અસુરો ધૃ-ન્ને અસુરો (દૈત્યો)
 હો તો ધારણમાં (ઊંધમાં) પડીને અધોર એવી ધોર (ધીલામણી) સ્વરદા
 (સ્વરઆપનારી) ગો (વાણી) કરો (ધરધર નાક બોલાવો-બોલો) કેમકે તમે
 અમૃતના અધિકારી નથી. વલ્લભ ધૃ-વલ્લભ કવિ કહે છે કે વલ્લભ (ભીમ)
 રસિકા (દ્રૌપદી)ને રીઝવતો (રીઝવે છે). માટે હે રસિકા (રસિક પુરૂષો)
 તમે સહુ (સર્વે) પોતાની રસિકા (રસિક તરૂણીઓને) ત્યાગો (અને આ
 તેની રસમય કથા સાંભળવાને આવો. તાત્પર્ય કે પ્રત્યક્ષ કામિની કરતાં પણ આ
 શૃંગારમય કવિતા વધારે રસિક છે.

૯૯ તે બડભાગી (ભોટા ભાગ્યવાળા) ભીમે દ્રૌપદીને હૃદય સાથે ચાંપી
 અને બોલ્યો કે હું સ્ત્રી સુરાગ (સારી પ્રીતિ)થી તમારા સુઅંગે સુરાગ
 (અત્તર વગેરે મુલાસામુક્ત રંગરાગ)ને લગાડો-ચોપડો. તે સાંભળીને દ્રૌપદી
 સાવધ હોઈ ગઈ (થઈ ગઈ) અને ગનમાં વિચારવા લાગી કે, જો હું અંગરાગ
 લગાવીશ તો કૃષ્ણનું કીધ (કહેવું) મારે જે માનવું બેઠાએ તેમાં બગાડો
 થશે (માટે મારે હવે કોઈ યુક્તિથી ભીમને ભભાળીને શરીરે રાગ ન લગાડતાં
 કર્તવ્ય અર્થ સાવધ બેઠાએ એમ સાવધ થઈને તે બોલી કે) હું ભક્ષા સ્વામી !
 તમે પરજક (પગડ-પવંગ)માં બિરાજિય (વિરાજો) ; હું મારે શરીરે
 કામજગાડો (કામને જગાડે એવો) સુરાગ લાવું (લગાડું) છું. અથવા તમે
 પ્રેમને પ્રદિપ્ત કરો. હું વલ્લભ (સ્વામી) હું તમારી વલ્લભા (વલ્લભા-પ્રિયા)
 તમે પતિને રીઝવું છું, માટે સમૂળ (અશેષ-સધના) શોકને સમૂળ (મૂળ-
 માંથી) બગાડો-નાશ કરો.

ભીમ મહાતુષ ખુશ બની, પરિ-
યંક પધારત છે રત આઝી,
હાથ ધર્યોજ સુરંગ સુરંગથી,
અંગ લગાવત શું મત ભાણ;
આ પ્રિય કસ્તુરી આ પ્રિય અત્તર,
આજ ગુલાબતણે જળ રાણ,
લાવું હું અંગ ઉમંગ અથાગથી,
રે સ્મરી રે સ્મરી રે પ્રિય લાણ.

૧૦૦

આપ સભા બિચ બોલિ ગયા પતિ,
કે સતી દ્રૌપદી અંગ અનેરે,
ને કર દુષ્ટ દુશાસનનો અડ-
કથો લવિયો કરૂં વ્યર્થજ ફરે;
લોહી ઉનું વદને કરીને પીક,
બીક નહીં બકરોજ વધેરે,
તે રૂઢિરે ખરડાઇ મળું સતી,
તો પતિ ભીમ ભણોજ અને રે.

૧૦૧

૧૦૦ ભીમ ઈન્-દ્રૌપદીનું એવું વચન સાંભળીને ભીમ મહાતુષ (અ-
તિ સંતુષ્ટ) અને ખુશ બનીને પર્યંક (પલંગ)માં પધારત (પધારે છે).
કેમકે તેને આઝી રત (પ્રીતિ) છે. હાથ ઈન્-પછી દ્રૌપદીએ સુરંગ (સારા
રંગરાગ)ને સુરંગથી (સારા આનંદથી) હાથ ધર્યો (હાથમાં લીધો);
કવિ કહે છે કે, એ પોતાની મત (મતિ -કૃષ્ણે કહેલી યુક્તિ સંબંધી) ભાણ
(ભાગીને-તણને) અંગેજ લગાવત (લગાવે છે) કે શું ? હાથમાં લેખને
દ્રૌપદી શું બોલી તે કહે છે: આ ઈન્-હે પ્રિય ! આ કસ્તુરી છે, હે પ્રિય ! આ
અત્તર છે, આજ ને ગુલાબજળથી રાણ થવાય એવું ગુલાબનું જળ તો
આજ છે ! હવે એને હું અથાગ ઉમંગથી અંગે લાવું (લગાડું) છું. (એમ
કહીને વૈળી દ્રૌપદી એકાએક બોલી ઉઠી કે,) હે પ્રિય ! રે ! હું સ્મરી સ્મરીને
લાણ ગઈ છું !-મને સાંભર્યું ! મને સાંભર્યું ! અને તેથી હું લાણું છું !

૧૦૧ દ્રૌપદીને શું સાંભરી આવ્યું તે કહે છે: આપ ઈન્-દ્રૌપદી ભીમને
કહે છે કે, જ્યારે દુઃશાસને સભામાં મારાં વસ્ત્ર ખેંચ્યાં ત્યારે. હે પતિ ! આપ

ત્યાં વળિ આપ બળેથકો તો કથિ-
યા મમ સામું નિહાળી નિહાળી,
આજ્યો અંગ સુરંગ ન દ્રૌપદી,
લાવૌશ લોહી દુઃશાસન ટાળી;
એ પતિ આપ ધર્યું પણ વ્યર્થજ,
જય હું અંગ સુરંગજ ભાળી,
દાસની દાસ ઉભી તમ આર્ધીન,
વલ્લભ પાણી જશે વદી કાળી.

૧૦૨

ભીમ ભણે સતી કાલ હણું અરિ,
લાવ્ય સુરંગ તું આજ અગાડી,
દ્રૌપદી કે' પતિ ના વિસરી દુખ,
જે સુસભા બિચ દીધ અનાડી;
તેમ ધરું મન કે દિન ષોડશ,
તો ગુજર્યા નવ માર્ગ લખાડી,

સભાની ખીચ (વચમાં) બોલી ગયા છે કે, “સતી દ્રૌપદીના અંગેરા અંગ ઉપર દુષ્ટ દુઃશાસનનો જે કર (હાથ) અડક્યો છે તેને અને જે તે લવિયો (બક્યો છે) તેને, હું ફેરે (એકજ ફેરે) વ્યર્થ કરું—તે હાથનો નાશ કરી તેનું બોલવું મિથ્યા કરું. અને જેમ બકરો વધેરે તેમ તેને વધેરીને તેનું બોલું લોહી હું વદને કરીને (મુખવડે) પીજી, પણ બીહું નહિ. વળી તે રૂધિરે ખરડાઇને હું સતી (દ્રૌપદી)ને મળું તો, મને અન્ને (અન્નેય) કે અન્નેર (ન જીતાય એવો) ભીમ ભણો—કહો.” હે પતિ ! તમે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી છે !

૧૦૨ વળી ૪૦—ત્યાં આગળ વળી આપ મમ (મારા) સામું નિહાળી નિહાળીને બળેથકી કથિયા (બોલ્યા) કે, “હે દ્રૌપદી, તું આજથી દુઃશાસનનું લોહી ટાળીને (તેના લોહી શિવાય) તારે અંગે સુરંગ (સાસુ રાગરંગ) ન લાવીશ (ન લગાડીશ).” હે પતિ ! હું અંગે (મારે શરીરે) સુરંગ ભાળીને આપે ધરેલું એ પણ વ્યર્થ જય છે. પછી, હું તો તમારા દાસની દાસ તમારે આર્ધીન ઉભી છું (અર્થાત્ પછી હું તો તમે કહેશે તમ કરીશ). વલ્લભ કહે છે કે કાળી (દ્રૌપદી) વદી કે, પણ તમારું પાણી જશે.

વલ્લભ વલ્લભ રીઝન કારણ,
અંગ સુરંગ લગાડું ભગાડી.

૧૦૩

આપ કથો પણ કાલ કરું ખરું,
ને અશૂરા બની ભીમ સુભાષી,
નારતાણા તવ ટેક કશાપતિ,
ના રતિ ને બળ મા'મત હાથી;
છું અબળા પણ ક્ષત્રિની નંદિની,
વંદિની પાંડવ પત્ની સુપાથી,
આપતાણાં હથિયાર ધરી તન,
કાસળ કાઢું કપૂતનું કાથી.

૧૦૪

આપતાણી પરતીગન સિદ્ધજ,
થાય પતિ પછિ આવું ઉમંગી,

૧૦૩ અનાડી-દુષ્ટ (દુઃશાસન). તેમ ઈ૦-તેમ વળી મને મનમાં એમ પણ થાય છે કે સોળ દિવસ તો વહી ગયા તથાપિ એ લખાડી (દુઃશાસન)નું મરણ થયું નહિ ! એ ભાવ છે. અથવા દુઃશાસનનું મરણ હજી સુધી ન થવાથી તમારી પ્રતિજ્ઞા મિથ્યા જતાં લખાડી, રે એમ હું મનમાં ધારું છું ! વલ્લભ ઈ૦-દ્રૌપદી કહે છે કે, તોપણ વલ્લભ (સ્વામી)ને રીઝવવાને માટે હું તે પ્રતિજ્ઞાને ભગાડી (નાશ કરીને) પણ અંગે સુરંગ લગાડું (લગાડું છું).

૧૦૪ પણ-પ્રતિજ્ઞા. અશૂરા બની-કાયર થઈને, કે અશૂરા-મોડ થઈને. નાર ઈ૦-ને મા'મત (મહામત) હાથીમાં (અર્થાત્ તમેમાં) ને રતિ (લગાર પણ) બળ નથી તવ (ત્યારે) પછી હે પતિ ! (મારા સરખા) નારના તો ટેક કશા (શાનાજ રહે)! પછી વધારે પાણી ચઢાવવાને “તમે ચૂડી-ઓ પેહેરીને બેસો; હું પ્રતિજ્ઞા સત્ય કરી આવું છું”. એવા અર્થનું મને વચન દ્રૌપદી ભીમને કહેછે: છું ઈ૦-હું છું તો અબળા (નિર્બળ-સ્ત્રી) પણ ક્ષત્રિયની નંદિની (પુત્રી) છું તથા પાંડવની વંદિની (વંદવા યોગ્ય) સુપાથી સારા પાણીવાળી (પાયસ્-પાણી) પત્ની છું, માટે આપનાં હથિયાર તન (શરીરે) ધરીને કાથી (કાચ-કૌવતવાળી) હું તે કપૂત (દુઃશાસન) નું કાસળ કાઢું-કાઢી આવું !

બેટું ભલી ભલી ભાતથી ભૂપતિ,
 અંગ ઉમંગથકી ધવ રંગી;
 આપ જુઓ બળ નારતાયું નર,
 શું તન કામ કરે હોય જંગી,
 વદલભ મોહિનીથી હરશા બચિ--
 યા તવ આપ કશાજ અભંગી.
 જ્યાં લગી કાર્ય વસે પતિ ભૂખિચ,
 ત્યાં લગી તો નવ તાર્ણજ તૂટે,

૧૦૫

૧૦૫ પાછલા શ્લોકનો સંબંધ ચાલુ છે: આપ છં— હે પતિ ! એ રીતે આપની પરતીગન (પ્રતિજ્ઞા) સિદ્ધ થાય તે પછી ઉમંગી (ઉમંગવાળી) હું પાછી આવું અને હે ભૂપતિ ! મારા ધવ (સ્વામી) ને—તમને રંગીને— લોહીથી રાતા કરીને (અર્થાત્ લોહીથી તમારું અંગ રાતું થાય એવી રીતે) અંગમાં ઉમંગ ધરાવે તમને ભલી ભાતથી બેટું. અથવા હે રંગી (રંગીલા) ધવ (સ્વામી) ! એમ પણ થઈ શકે. વળી ભીમને વધારે તીવ્ર વચન કહેછે: આપ ઈં—આપ નારતું બળ જુઓ; કદાપિ તન (શરીર) જંગી (મોટું— ભારે) હોય તથાપિ તે શું કામ કરે ?—અર્થાત્ તમે માત્ર શરીર વધારી જા- દ્યું છો, તમારાથી શું પરાક્રમ થવાનું છે ? સ્ત્રી એ સ્વામીને બચાવ્યા હોય એ વાત સંભવિત ઠરાવવાને દૃષ્ટાંત આપે છે: મોહિનીથી ઈં—હરશા (મહા- દેવ સરખા) પણ મોહિનીથી (મોહિનીના પ્રતાપથી) બચ્યા (ભસ્માસુરથી બચ્યા) તો પછી આપ કશાજ (શાનાજ) અભંગી (અકુડ—આંકડો ની- યો નહિ વમેસો એવા) છો ? ભસ્માસુર નામે દૈત્યે શિવનું તપ કરીને એક વરદાન તેમની પાસેથી મેળવ્યું હતું. તેનો પ્રભાવ એવો હતો કે જેના માથા ઉપર તે હાથ મૂકે તે બળીને ભસ્મ થઈ જાય. પછી પાર્વતીને લેવાના વિચાર- થી શિવે માથે હાથ મૂકવાને ગયો તેથી શિવ નાસવા લાગ્યા. શિવનું કષ્ટ જોઈને વિષ્ણુએ મોહિની રૂપ લેઈ ભસ્માસુરને દર્શન દીધું. ભસ્માસુરે તેથી મોહિત થઈ તેને વરવાની માગણી કરી. તે ઉપરથી મોહિનીએ કહ્યું કે શિવ- ના જેવું તારવ વલ્ય તું કરી બતાવે તો તને વર. ભાન બૂલેલો રાક્ષસ તેમ કરવા જતાં માથે હાથ મૂકીને નાચતાં બળીને ભસ્મ થયો અને શિવની પીડા ટળી. એવી આખ્યાયિકા છે, તેનું દૃષ્ટાંત અહીં દ્રાપદીએ ભીમને આપ્યું છે.

આજ કરું પરતીગન સત્ય હું,
કાલ કરું ઇમ દિન ન ખૂટે;
આપ જીવો પતિ ! અનુનશા બળી,
કૃષ્ણ જશા શિર હાથથી કૂટે,
વલ્લભ કર્ણ ઘટોત્કચને હણી,
ગાજ ગયો પતિ ! રાજ અખૂટે.

૧૦૬

હું અબળા, પતિ જો નબળા,
મતિ હારત હારત હારત હા ! જો,
હું અકળા અતિ, જો ન કળાવતિ,
જરત જરત જરત ઝાજો;
હું અમળા રતિ, જો ન કળાવતિ,
રંગ સુરંગ સુરંગ સુરાજો,
હું અકળા સતિ જો ન કળા ગતિ,
વલ્લભ વલ્લભ વલ્લભ વ્યાજો.

૧૦૭

૧૦૬ કર્ણના દેખતાં દુઃશાસનને મારશે જોઈએ, એ અર્થે સિદ્ધ કરવાને તે આજન સંભારી આપતાં દ્રૌપદી કહે છે: જ્યાં ઇન્દ્ર-સ્પષ્ટ છે. તર્ણ—તરણું. પરતીગન—પ્રતિજ્ઞા. રાજ અખૂટે—જન અપાર રાજ પણ થયો !

૧૦૭ હું ઇન્દ્ર—દ્રૌપદી એ પ્રમાણે કહીને તેને વધારે કોપાવવાને બી-મની પાસે અફસોસ કરે છે: હું ઇન્દ્ર—હા ! (અરે !) હું તો અબળા છું પણ મારા પતિ પણ જો નબળા (નિર્બળ) છે, તો મારી જે મતિ છે તે હારત, હારત, હારત, (અનેક વાર હારી જાય છે). વળી જો મારા પતિ પાસે કળા (શૈલીદિકના અનંત સાદમો ભાગ-અથવા યુક્તિ પ્રયુક્તિ) નથી, તો હું પણ અતિ અકળા (તેજ કે આનંદની લગભર પણ કળા-અંશ-ભાગ) વિનાની છું, અને તેજ મને અજો (ધણા પ્રકારે) જરત, જરત, જરત, (અનેક પ્રકારે આજો છે). હવે શરીરે યોજવાના સુગંધ મારે શરીરે નથી લગાડ્યા એવા હેતુથી તેને ઉદ્દેશીને કહે છે: જો કે હું કળાવતી (કળા-વાળી) નથી તથાપિ અમળા (નિર્મળ) રતિ (પ્રીતિ) વાળી છું, તો

ભીષણભીમકોધાનલ- કથન.

અન્યજાતિ કવિત.

અરે ! નારી નીચ વેણુ, કથી કેમ કમ દાણુ,
વીતે શું આજની રેણુ, દુઃશાસન છવ જાય;
સાથે શ્યામ તું જ જાય, બોલતાં નહિ લજાય,
નિંદાકારને સજાય, કરું શેણુ શિવ થાય;
બોપાળિયા પોળિયા તું, આવ આવ વે'લો આવ,
લાવ લાવ ગદા લાવ, ખાંતે ખાંડું કીવ રાય;
કાળી બાળી સોત ટાળી, ખેના રાધરમાં મા'લી,
લગાવું સુઅગ રાગ, વલ્લભ જો નીવ ના'ય. ૧૦૮

મારે અંગે તે (નિર્મળ રતિ રૂપ) રંગ અને સુરંગ સુરંગથી (સારા રંગથી—સારી છટાથી) સુરાજો છે—સારા શોભે છે. અર્થાત્ પતિઓ ઉપર મારી નિર્મળ પ્રીતિ એજ મારે શરીરે રાગ ચોપડેલા છે, માટે મારે આ આણેલાં અતર ગુલાબ શું કરવાં છે? છેવટ મર્મ વચન કહે છે કે, વળી મારામાં કળા સંબંધી ગતિ (ગાન) નથી તથાપિ મારા વલ્લભ (વાહલા) વલ્લભ (સ્વામી-ઓ)ના બ્યાજો (નિમિત્તથી) હું અકળા (ન કળી શકાઉં એવી)—શત્રુઓના હાથમાં ન આવું એવી સતી છું. તમારા પરાક્રમે બાહાને હું શત્રુઓને અગમ્ય સતી થઈ છું. તાત્પર્ય કે તમારામાં પરાક્રમ હોત તો દુઃશાસન વગેરે માફ સભા મધ્યે અપમાન શું કરી શકત! પણ તમારું પરાક્રમ તો એક બ્યાજ (બાહાનું) માત્ર છે—તમે નામનાજ પરાક્રમી છો!

૧૦૮ ભીષણ ઇ૦—ભીમના ભયાનક કોધાગ્નિનું કથન. અખ્યજાતિ કવિત—ધનાક્ષરી. દ્રૌપદીનાં મેહેણાં સાંભળીને ભીમ કોપીને દ્રૌપદીને કહે છે : અરે ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. વીતે શું?—અર્થાત્ નજ વીતે. રેણુ—રાત. રાત ન વીતે : શાસનનો છવ જાય. સાથે ઇ૦—અને જો તું બોલતાં લજાતી નથી તો હું

નો'ય નો'ય નારી ધર્મ, ભીમ ભીષણો છે પર્મ,
 નિંદાકરેાં પામેા કર્મ, વીણી વીણી હાથમાંય;
 એમ વદી ત્રાડ પાડી, ગર્જના આપાઠ ઘાડી,
 દ્રૌપદી શું દીધ ગાડી, કંપ કંપ સાથ માંય;
 આંખ લાલચોળ ભાળી, પાંખ શું ગરૂડ ટાળી,
 ધાંખ આજ તું કરાળી, કાસજોજ કાથમાંય;
 વલ્લભેશ્વરાકવીશ, વલ્લભા ડરાવે ઇશ,
 પોળિયા પરોઢ થાય, કાઢું વંક માથ માંય. ૧૦૯

ભાખી એમ વાર વાર, આસરૂઠ જંઘ ધાર,
 હોઠ દાળી માર માર,ના ઉચાર ના વિચાર;

શ્યામા ! તેની સાથે તું પણ જાય-નાશ પામે. નિંદાકર-દ્રૌપદી. સજય-શિક્ષા. શિવ-કલ્યાણ-ભયુ. ભોપાળિયા-પોળિયાનું નામ. ખાંતે ઈન્-જેથી કરીને હું ક્ષીવ (અધમ) રાખ (રાખ)ને ખાંડું (કચરી નાણું). અર્થાત્ અધમ દુઃશાસનને મારું. કાળી બાળી-શ્યામા (દ્રૌપદી) સ્ત્રી. વલ્લભ ઈન્-વલ્લભ કહે છે કે ભીમ પોતાના નીવ (નીમ)માં નો'ય (સ્નાન કરે છે) અર્થાત્ પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરે છે તે જો.

૧૦૯ નો'ય ઇન્-હે નારી આ ધર્મ (યુધિષ્ઠિર) ન હોય (કે જે તારાં કડવાં વચન સાંખી રહે). ત્રાડ-ચીસ. ઘાડી-અર્થાત્ મોટી. ગાડી દીધ-ઘાડી દીધી. કંપ ઇન્-સંઘળા સાથ (ચાકર નોકરો)માં કંપ (ક્રુજરો) થયેરાઇ રહ્યો. જાણે પાંખ વગરનો ગરૂડ હોય તેનો તે વેગમાં આવી ગયો. (રૂપક) ધાંખ ઇન્-હે કરાળી (વિકાળ સ્ત્રી !) તારા કાથ (કોવત)માં આજ તું કાસ-લોજ ધાંખ (ધાંખનાકર. અર્થાત્ જો) વલ્લભેશ્વરાઈન્-વલ્લભ નામે કવીશ્વર કહે છે કે એ પ્રમાણે ઇશ (ભીમ) વલ્લભા (વાહાલી સ્ત્રી-દ્રૌપદી)ને ડરાવે છે. અને બોલે છે કે, હું પોળિયા ! જો પરોઢ થાય (યઇ જશે, અને તેથી મારી પ્રતિજ્ઞા નહિ પળાય તો તેનો વાંક માથ માંય (તારે માથે) હું કાઢું, અર્થાત્ તે તારો વાંક ગણાશે.

જંબુકશી સિંહ નિંદ, જાણતી ન ભીમ રિંદ,
 કરું કાળી છિંદ ભિંદ, ના અસાર નાજ સાર;
 તારું લાવું લોહી એને, એનું લાવું લોહી તુંને,
 પછે નાર નિંદ કેને, ના સવાર ના ઉત્તર;
 ગદા લાવ ગદા લાવ, હર્ષ આવ ક્લેશ થાવ,
 વલ્લભ વલ્લભ ગાવ, ના ઉલાર ના ધરાવ. ૧૧૦

કૃષ્ણાભયકથન.

ભાખી એમ ઉભો હોય, હાથણી શું જીવ જોય,
 કપોતી શું કંપ જોય, શું ફડકે બાજ બાજ;
 મૃગલીએ શેર દીઠો, બગલી (એ)ગરૂ ધીઠો,
 ઢગલી શ્રી બિચ સાપ, કશાં કેવાં કાજ કાજ;
 રખે વાઘ ગાયે ખાય, એવો ઉભો થાય થાય,
 કંપ આપથી સમાય, સ્તબ્ધ થાય તાજ તાજ;

૧૧૦ દ્રૌપદીનાં વચન ૩૫ ઉદ્દીપનથી વ્યક્ત થયેલા રૌદ્રના અનુભાવ વર્ણે છે: ભાખી ૪૦—સ્પષ્ટ છે. આસફાટ ૪૦—ત્રાતા ! ભીમ જંધાને આસફાટ કરે છે—થાબડે છે તે તું ધાર (જાણ) જંબુકશી ૪૦—જંબુકશી (શિયાળ જંબી) દ્રૌપદી ભીમ સરખા સિંહની નિંદા કરે છે પણ તે જાણતી નથી કે ભીમ તો રિંદ (અરિદમ)—શત્રુઓને હમન કરનાર છે. ના ૪૦—હું અસાર કે સાર જોતાનો નથી. લાવું લગાડું. એને—દુઃશાસનને. એનું—દુઃશ સનનું. ના સવાર ૪૦—સવાર પણ ન થાય કે ઉત્તર (અગ્ન્યા-ણ) પણ ન થાય. હર્ષ ૪૦—ગમે તો હર્ષ આવો કે ક્લેશ થાઓ. પણ વલ્લભ કહે છે કે આપણે વલ્લભ પરમેશ્વરને ગાઓ; કેમકે તેથી આપણને તો ઉલાળ કે ધરાળ (નફા નુકરાન) નથી ! અથવા, હર્ષ આવો કે ક્લેશ થાઓ, તે વિષે વલ્લભ (ભીમને) ઉલાળ કે ધરાળ નથી—તેના શૂરના આવેશમાં તે હાનિલાભ જોતો નથી.

વલ્લભ શેણે લખાય, લેખણી શેણે ધસાય;
કંપ કાય થાય થાય, કોપ્યો ભીમ રાજ રાજ.

૧૧૧

કૃષ્ણા ચિત્રશી લખાય, વાઘ જેમ સ્વપ્ન ખાય,
આગ ગેહ ખાય થાય, તેવી દીન દામણીજ;
ધન લેધ ચોર જાય, શસ્ત્ર જોધ દીન થાય,
હાલે ન હલાવ્યો હાય, એવી ઉભી કામનીજ;
પિતાશ્રીના ગુણ ગાય, રે વખાણથી લજાય,
હાય તેવી થાય થાય, મુક્તિપ્રાણી નામનીજ;
ભીમ માગતો ગદાય, ખોલતો જેતું બકાય,
કૃષ્ણા કૃષ્ણ સા'ય થાય, રે વલ્લભ હામ નિજ.

૧૧૨

૧૧૧ હોય-થાય. હાથણી ઇ-જેમ સિંહને ઉભો થયેલો જોધને
હાથણી પ્રાણ તજે છે તેવી દશા દ્રૌપદીની થઇ. બીજાં દૃષ્ટાંત આપે છે:
મૃગલી ઇ-સ્પષ્ટ છે. શેર-સિંહ. ધીટા-ધૃષ્ટ-નિર્લજ-તોફાની. ઢગલી ઇ-
શ્રી (લક્ષ્મી)ની ઢગલીની વચ્ચે સાપને જોઈને તે લેવા જનારની જેવી દશા
થાય તેવી દશા દ્રૌપદીની થઇ. કશાં ઇ-ભીમનાં કાજ કાજ (કામ કામ)
કશાં (શાં) કહેવાં? કંપ ઇ-દ્રૌપદીનો કંપ તો આપથી (એની મેળે
સમાય-સમાઇ ગયો અને (ભયથી) તે સ્તબ્ધ થાય (થઇ ગઇ). તાજ તાજ
-એએમાં તાજ (મુકુટ)રૂપ દ્રૌપદીનો. વલ્લભ ઇ-વલ્લભ કહે છે કે ભીમ-
નો કોપ અને દ્રૌપદીનો ભય તે મારાથી શેણે (કઇ રીતે) લખાય (અર્થાત્
એ તો અકથ છે) અને લખાય નહિ ત્યારે લેખણી ધસાય પણ શેણે-કશાથી?
(માત્ર એટલુંજ લખું છું કે) રાજ રાજ (રાજનો રાજ) ભીમ કોપ્યો (અને
તેથી દ્રૌપદીની) કાયાએ કંપ થાય કંપ થાય-દ્રૌપદી અતિશય કંપવા લાગી.

૧૧૨ ભયથી સ્તબ્ધ થયેલી દ્રૌપદીનું વર્ણન કરે છે: કૃષ્ણા ઇ-સ્પષ્ટ
છે. કૃષ્ણા-દ્રૌપદી. લખાય-જણાય. અથવા, જણે ચિત્રમાં લખેલી (આજેખે-
લી) હોય તેવી દ્રૌપદી થઇ ગઇ. તે હાલતી ચાલતી નથી તેનું. દૃષ્ટાંત આપે
છે: વાઘ ઇ-જેમ સ્વપ્નમાં વાઘ ખાઇ જતો હોય અને તેથી જેમ સ્તબ્ધ
થઇ જવાય છે તેવી તે થઇ. (સ્વપ્નામાં અલ્પ ભયાદિક ઘણી અસર કરે છે તે
સ્વપ્ને અનુભૂત છે). આગ ઇ-જેમ આગ ધરને ખાય (પ્રાણી નાએ)

પાંડવસેનાભયકથન.

સુણી ભીમના હોકાર, પાર્થ કરતો પોકાર,
અરે ભીમ યુદ્ધ ગયો, એકલો અજંપતાજ;
ગર્જના અપાર કરી, બાણ પાણુ ધરી ધરી,
આવતા નકુલ કુલ, દુકુલન કંપતાજ;
સહદેવ યુધિષ્ઠિર, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સાત્યકિર,
ભય પામી કૃષ્ણ ધાયા, દાડી દાડી દંપતાજ;
ગર્જના સુણી જે દિશ, ધાયા આવ્યા ભાગી રાત,
રાઠ રાંડ સાંઢકેરી, શે વલ્લભ જંપ તાજ.

૧૧૩

અને તેથી ધરધણી જેવો દીન અને દામણો થઈ જાય તેવી દ્રૌપદી પણ દીન અને દામણી થઈ ગઈ. ધન ઇન્—જેમ ડોઢના ધરમાંથી ચોર ધન લેઈ જતો હોય અને તેની પાસે શસ્ત્ર હોય તે જેમને ધરધણી દીન થઈ રહે તથા હાય । (અરે) તે જેમ હવાળો છતાં હાલે નહિ, એવી તે કામની સ્તબ્ધ બની છે. પિતાશ્રી ઇન્—(વલ્લભ વળી ણીવું દૃષ્ટાંત આપે છે કે), જેમ ડોઢ મનુષ્ય મારા પિતાશ્રી—ત્રેમાનંદના ગુણ ગાય (વખાણુ કરે) અને તે, તે વખાણુથી જેમ લગ્ન્ય છે તેમ હાય । (અરે) દ્રૌપદી પણ નામની સુક્ષ્માણી થઈ ગઈ. દ્રૌપદી કહેતી હતી કે હું ક્ષત્રિયની પુત્રી અને પત્ની છું) પણ અરે ! તેણે કાંઈ પરાક્રમ ન કર્યું । (ત્રેમાનંદને પોતાનાં વખાણુ પસંદ નહોતાં એ તેના કાવ્યગ્રંથોમાં કરેલા તેના વિનયથી પણ સાગિત થઈ શકે છે; વલ્લભ એવા વિનયથી વિરૂદ્ધ દ્રષ્ટ હતા માટે તેના પિતાના અતિ વિનયની નાપસંદગીનો ઉભરો અહીં પણ નીકળી ગયો જણાય છે). જેવું—જેટલું. કૃષ્ણા ઇન્—વલ્લભ કહે છે કે, કૃષ્ણને કૃષ્ણ સાચા યાચ એટલી નિજ (પોતાની—દ્રૌપદીની) હામ હતી.

૧૧૩ પાર્થ—અર્જુન. અજંપતાજ (અજંપતાંજ)—ન જંપતો. મર્જન ઇન્—તેથી ભીમને ખદક કરવાને અપાર ગર્જના કરીને અને પાણુ (હાથમાં) બાણુ ધરી ધરીને નકુળ આવતા હતા અને તેમનાં કુલ દુકુલન (સહજાં વસ્ત્રો) કંપતાં હતાં (ડોડવાથી). વલ્લભ કહે છે કે, એ તો રાંડ અને સાંઢકેરી

અદા ઝ્યાંજ ? ગદા ઝ્યાંજ ? લાવ્ય પોળિયા પસોઠ,—
 થાય નીર જાય માઈ, ભીમ નામ ભામણેજ;
 કૃષ્ણા અને કુ:શાસન, બેય કઈ રતવન,
 ધન બળ ધન તેને, ભણે ભણે દામણેજ;
 મુણી ભીમતા ઉચ્ચાર, ટોળે મળી સપ હભા,
 રાણી જાયો કોણ એવો, કે તંબુ ઊજમણેજ;
 પાસી ઘર ચાર પેઠા, માર મારે ધણીને તે,
 કોણ પેલો જાય માંહે વલ્લભ સરામણેજ. ૧૧૪

તંબુ પુઠે તંબુરાશા, અંબુ આણી આણી ફરે,
 લંબુએ તો રોક્યા સર્વ, કંબુગ્રીવ આવિયોજ;
 અર્જુન કે' રાડ મોટી, હવે થાય શેજ ખોટી,
 તંબુ ચીરી ચાલો માંય, ન અન્યાય ભાવિયોજ;
 યુધિષ્ઠિર સ્થિર હોઈ, ભાખિયા મુદ્દણિ જોઈ,
 કૃષ્ણરાજ તાજ મારા, કરો કાજ કા'વયોજ;
 વલ્લભ કવીશ જાય, શાંત સર્વ કોઈ થાય,
 દ્રૌપદી ઉમંગી કાય, ફેંદ ફેલ ફાવિયોજ. ૧૧૫

(ધણી ધણીઆણીની) રાઠ (લઢાઈ) હતી, તેમાં તે બધાએ શે જ'પ (શાંતિ) ને તાજ (ત્યાગ) કર્યો ?

૧૧૪ નીર-પાણી. ભીમ ઈ-માઈ ભીમ એવું નામ ભામણેજ (અ-થાત્ વૃથા) જાય છે. (અમણા ઉપરથી એ શબ્દ થયો છે. જે અમણા હોય તે વૃથાજ હોય છે માટે વૃથાના અર્થમાં કવિએ વાપર્યો છે). ધન ઇ-જેને ધન (ધણું) બળ છે એવો હું ભીમ ધન (ધન્ય) છું, તેને (દ્રૌપદી) દામણેજ અમે છે ? —તેને દામણો કહી તુચ્છકારી કાઢે છે ? ઊજમણેજ—ઉઘાડો કરે —જાય. સરામણેજ—સહાય કરવાને (?)

૧૦૫ અંબુ-પાણી. જોર-બળ. લંબુ-ભીમ. કંબુગ્રીવ-અર્જુન. ન ઈ-દ્રૌપદીને અયભીત કરવા રૂપ ભીમનો અન્યાય તેને ભાવ્યો નહિ-ગમ્યો નહિ. મુદ્દણિ જોઈ-સારી નજરથી જોઈને અથવા સારી પેઠા વચ્ચાર કરીને.

ક્રોધાંધલક્ષણ.

ભલે ભલે ભુંડો ભલો, ક્રોધક્રંડે આવી કળ્યો,
 થાય અંધ પેલો તેહ, સુમુનિ દેવ દાનવી;
 અંગ રક્ત થાય પછે, ક્રોધ રક્ત કાય ગ છે,
 થાય શોચ નાશ ભય, ભૂલે હરશા જાનહવી;
 વા'લાકેરો વેરી થાય, કૃત્યકેરો કેરી થાય,
 મરદ ન મેરી થાય, સાચા શાણા તે રાનવી;
 પંગુ પાયધર થાય, દિવ્ય દષ્ટિ (ધર) શૂન્ય થાય,
 પ્રજ્ઞા જેવા બોળા બૂલે, તો કરા કરા માનવી. ૧૧૬

તાજ-માથાનો મુકુટ રૂપ. કા'વિયો-બોલ્યો. વલ્લભ ઇ-વલ્લભ કવીશ-
 કહે છે કે, હવે કૃષ્ણ તંબુમાં જાય છે અને સર્વ કોઈ શાંત પામી છે (શુ' અને
 છે તે જાણવાની ઇચ્છાથી સઘળા ચુપ થઈ જાય છે), તે જોઈને દ્રૌપદી
 કાયામાં ઉમંગ પામી અને તેણે કરેલો ફેલનો ફેલ (પ્રપંચ) ફાવીઓ
 -ફાવી ગયો.

૧૧૬ ક્રોધરક્ત કાય ગ છે-ક્રોધથી તપેલું લોહી પછી કાયામાં વેહેવા માંડે
 છે. થાય ઇ- શોચ અને ભય બન્નેનો તે અવસ્થામાં નાશ થાય છે. હરશા
 ઇ-શિવ જેવા (પોતાની પત્ની) જાનહવી (ગંગા)ને પણ ભૂલે (તો પછી
 બીજા દ્રૌપદીને ભૂલે એમાં શુ' આશ્ચર્ય ?) કૃત્યકેરો ઇ-તે કેહેર વર્તાવનારો
 કૃત્ય કરે. મરદ ઇ-પછી ગમે તો તે મરદ હો કે મેરી (સ્ત્રી) હો. સાચા ઇ-
 અરેખરા શાણા હોય તે રાનવી-રાની-જંગલી મનુષ્ય જેવા (વિવેકહીન) થઈ
 જાય. પંગુ ઇ-પાંગળો હોય તથાપિ ક્રોધના આવેશમાં તે પાયધર (પગવા-
 જો) થાય-પગવાળાની પેઢે જુસ્સાથી ચાલવા માંડે. દિવ્ય ઇ-દિવ્ય દષ્ટિવાળો
 -જ્ઞાની પણ શૂન્ય (જ્ઞાન શૂન્ય) થાય. પ્રજ્ઞા ઇ-બોળા પ્રજ્ઞા જેવા હોય તથા-
 પિ તે તે વખતે ભૂલે છે. રૌદ્રના અનુભાવ રૂપ ક્રોધનાં લક્ષણ કહીને કવિ વ્યંગિત
 કરે છે કે, દ્રૌપદી જેને અતિ વાહાલી છે એવો બીજા તેને મારવાને તૈયાર થઈ
 જાય એ ક્રોધશામાં બનવા ચોગ્યજ છે-અર્થાત્ 'અસંભવ' દોષનો અહીં અ-
 વકાશ નથી.

કૃષ્ણોપદેશથી કૃષ્ણાએ

કથેલાં વેણુ.

વિચારી જશા કબંધ, મૂળે ઝાઝો ના સંબંધ,
તેવા થયા કોધઅંધ, કો દનુ દેવ જાયા છે;
રે વિચારી અવિચારી, સુઆચારી અનાચારી,
થાય તેવા આ તો કોધી, રે કરી કથું કાયા છે;
પાસ થઈ કૃષ્ણ ગયા, ભીમ ભટ્ટે ના પિછાન્યા,
કોધ કોધ કાયા કોધ, જેહને કોષે સાયા છે;
પ્રેમાનંદ વ્યાસમુનિ, જેને લાગી કૃષ્ણધૂનિ,
કે'તા તે તો કૃષ્ણકૃત્ય, (કે'તા) વલ્લભ કોધ માયા છે.

૧૧૭

૧૧૭ કબંધ—રામાયણમાં વણેશો એક મોઢા માયા વગરનાં હૈત્ય, કે જે સદા વિચારશૂન્ય રહેતો હતો. ભીમને તેની સાથે સરખાવીને કવિ કહે છે કે ભીમ કબંધ જેવા તો વિચારવાળા હતા, અર્થાત્ વિચારશૂન્ય હતા અને મૂળે જ્યુદ્ધિ સાથે ઝાઝો સંબંધ નહોતો. તેવા પુરૂષ વળી કોધઅંધ થયા એટલે પછી તે દનુગ્નયા (દાનવ) કે દેવગ્નયા (દેવ) હોય તોપણ શું થયું ? અર્થાત્ દેવ કે દૈત્ય ગમે તે કોષમાં અવિચારી થઈ જાય છે તો આ ભીમ તો મૂળથીજ અવિચારી હતો અને વળી કોધી થયો એટલે શું પૂછવું ? રે વિચારી ઈ—રે ! જેમ કોઈ વિચારી (વિચારવાન) હોય તે કોષમાં અવિચારી થાય છે અને સુઆચારી હોય તે અનાચારી થાય છે, તેમ આ તો મૂળેજ કોધી સ્વભાવના અને વળી કોષનાં ઉદ્દીપન મળવાથી વિશેષ કોધી બન્યા, એટલે તેની કાયાનું સ્વરૂપ તો હું શું કહું ? કોષમયતાનું દૃષ્ટાંત આપે છે: પાસ ઈ—સ્પષ્ટ છે. પ્રેમાનંદ ઈ—પ્રેમાનંદ અને વ્યાસમુનિ જેમને કૃષ્ણની ધૂનિ (લેહ) લાગી છે—કૃષ્ણ ઉપર જેઓ પ્રેમાસક્ત થઈ ગયા છે તે તો એમ કહેતા હતા કે એ કૃત્ય (ભીમની પાસે થઈને કૃષ્ણ ગયા પણ ભીમે જાણ્યું નહિ તે) કૃષ્ણનું છે, પણ વલ્લભ તો એમ કહે છે કે, એવું કાંઈ નથી, પણ એ તો કોષની માયા (બુલવણી) છે ! પ્રેમાનંદનું મત ખંડન કરવાને બાદને તેને વ્યાસમુનિની દારમાં ગણીને વલ્લભે તેની સ્તુતિ વ્યંગિત કરી છે. વ્યાસનિંદા.

કૃષ્ણાકેરી કને કૃષ્ણ, જઈ સમવતા કૃષ્ણ,
 ધન્ય સખી ચાણી અચ્છા કોથ ઉપજ્યા છે;
 વદા સખી વદા તમે, શૂર થાઓ નારી પરે,
 કયો ધર્મ શૂરતાણા, ને વરી વિસરાયા છે;
 ખેડા કરવા પ્રતિજ્ઞા, તો તો ધરે રૂડી પ્રજા,
 આમ થાઓ કશા અજા, ભામની ભલ વા'યા છે;
 ખોલો ખોલો બાળા ઝટ, મૂકો અન્ય ખટપટ,
 સિંચો દુમ વનિતા ને, રૂડેરા નિપાયા છે. ૧૧૮

મૂળે સતી મહામતિ, કૃષ્ણસખીકેરી ગતિ,
 ઉણમની કેવી મતિ, સુણિચે ખોલ બાળા ને;
 સ્વામી કોધી શીદ થાવ, સાધા દુશમિન દાવ,
 ખરું કહેતાં ખોટું લાગે, હું કરું કરું વા'લા ! તે;
 પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણુ કરો, પછી આવી હુંથી વઢો,
 કામકેલિ બિચ હાગે, ન હોય શસ્ત્રવાળા એ;

૧૧૮ કૃષ્ણા ઈ—કૃષ્ણ કૃષ્ણા (દ્રૌપદી) ની પાસે જઈને તેને તૃષ્ણુ
 (તૃષ્ણા-અચ્છા) સમવતા- ભીમને વધારે શૂર ચઢાવવાનાં વચનો કહેવાની
 રમિ ઉત્પન્ન કરતા (કરે છે). કૃષ્ણ દ્રૌપદીને કહે છે કે, ધન્ય ઈ—હે શા-
 સ્ત્રી સખી ! ધન્ય છે ! તેં અચ્છા (સંઠ અચ્છ-નિર્મળ, સારું, એ ઉપરથી)
 સારો કોથ ઉપજાવ્યો છે. હે સખી ! તમે એને વદો વદો (કહો કહો) ઈ—
 સ્પષ્ટ છે. પ્રજા-યુદ્ધિ. અજા (અજ)-અજાની. ભામની ઈ—ભામનીએ (મેં)
 તમને ભલ (ભલા) વા'યા છે—છેતર્યા છે, અથવા ભામની (દાસીએ)
 તમને અંગરાગને બાહાને ભલા છેતર્યા છે, અથવા કૃષ્ણ કહે છે કે, હે ભા-
 મની ! (દ્રૌપદી) તેં એને ભલો વાલો છે ! સિંચો ઈ—હે વનિતા ! ને તમે
 રૂડેશું દુમ (ભીમને પ્રતિજ્ઞા સંભારી આપી શૂર ઉત્પન્ન કરાવવારૂપી વૃક્ષ)
 નિપાણુ [નિપજાવ્યું] છે તેને સિંચો. અર્થાત્ હવે ભીમના કોથની વૃદ્ધિ,
 પૂરેપૂરી કરીને ધરેલી પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ કરાવો. [મનહર જં. ૬.]

નકેં નાપું અમો જાણી, પ્રતિજ્ઞા બૂલાવું જાણી,
હવું એવું નથ મારા, તો ઝાલવીતી માળા ને. ૧૧૯
જેતા કોષિ મને મારો, જેતા કોષિ લોહી જળો,
એતો કોષિ લાવો અંગ, એ કુશાસન ઉપરે;
તો પછી રૂધિરપાન, થઇ આવો લોહી વાન,
આ તો વિધિ વંશકરો, (જે) વંશ સૌત જઇ જરે;
મારો વાંક માત્ર એક, (જે) પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણ કીધ,
અંગરાગ લાવ્યો નહિ, તો હરો હરો સ્વકરે;
બૂલ્યાં ત્યારે ભણ્યાં અમો, એસો તમે દમું અમો,
વલ્લભ વલ્લભા સમો, જોઈ વદે નહિ ડરે. ૧૨૦

૧૧૯ મૂળે ઇ—મૂળમાં તે સતીજ મોટી બુદ્ધિની હતી અને વળી તેમાં
કૃષ્ણ સખી (કૃષ્ણમિત્ર)ની ગતિ (બુદ્ધિવૈભવ)નો વધારો થયો એટલે પ-
છી ઉણમ (ઓછાપણ)ની મતિ (બુદ્ધિ-વિચાર)તો કેવી હોય !—એટલે
પછી શું બાકી રહ્યું ? સુણિયે ઇ—બાળા (દ્રૌપદી) જે બોલ બોલી તે
સાંભળો. સાધો ઇ—દુશ્મીન (શત્રુ)નો દાવ સાધો—શત્રુને દાવમાં આણી
મારો. નકેં ઇ—હું તમોએ કરેલી પ્રતિજ્ઞા જાણીને તમને તે યાદ ન કરાવું,
અને એવી રીતે જાણી જોઈને તમને નરકે નાપું શું ? અર્થાત્ મેં તો તમને
પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ કરાવીને મારો ધર્મ બળવ્યો છે. માટે તમારે મારા ઉપર ન
કોપતાં પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ કરવી જોઈએ એ ધ્વનિ છે. અથવા, હું તમારી પ્રતિજ્ઞા
જાણીજોઈને બૂલાવીશ અને તેજ રીતે નકેં પણ નાખીશ, એવું જે હવું તો,
હે મારા નાથ ! (પ્રથમથીજ) હાથમાં માળા ઝાલવી હતી !

૧૨૦ જેતા—જેટલા. જળો—બાળો. એતો—એટલો. તો ઇ—તો પછી
રૂધિરપાન (કરીને) લોહીવાન (લોહીવાળા) થઇને આવો—આવોજ. પણ
આ વિધિ તો (શત્રુને મારવાને બદલે મનેજ મારવાને તૈયાર થયા છે. તે)
વંશકરો (વાંસનો) છે, કે જે વંશસૌત જઇને જરે (બળે) છે. (વાંસ
અંદર અંદર મસાઇને નાશ પામે છે તેવી આ રીત છે). મારો ઇ—મારો
વાંક માત્ર એકજ છે; તે એ કે મારે શરીરે અંગરાગ મેં લગાડ્યો નહિ અને

'જેઠાં આવો કિવા નાથ, દુઃશાસન લોહી સાથ,
 વધાવું હું જોડી હાથ, રે કાવું અંગરાગને;
 જગાવો જગાવો ક્રોધ, માની માની મારો બોધ,
 શોધ લિયો શત્રુકેરી, રે રચી રણ જગને;
 પે'લો એન મારી આવો, પછે મુને માર્યે ભાવો,
 ફાકટ ન આમ ફાવો, રે ભુસો પે'લા ડાઘને;
 નિં અબળા હું કોને, વંકુ સબળા હું કોને,
 બ અબળા પર જો, તોનિંકુ નિંકુ ભાગ્યને. ૧૨૧
 લીજે પાર્યકેરી સાથ, એકલે ન કામ થાય,
 વાંકું વાંકું બોલો નાથ, તે આવે કરું કામનું;
 અંગરાગકેરું ટાટ, સ્વામી ઉભું સજી ઠાઠ,
 આવતાં વધાવું નાથ, (આ)અંગ માનું ન આમનું;
 બોપાળિયો પોળિયો જો, ગદા રાંખ લાવ્યો તેવો,
 લીજે નાથ લીજે નાથ, ધન્યકૃત્ય ઉદામનું;
 કપીશ્વર વલ્લભ શા, ફક્કડ અક્કડ હોઈ,
 કથે સહુ કપટ એ, હશે સુંદરશ્યામનું! ૧૨૨

તેમ કરીને તમારી પ્રતિષ્ઠા મેં પ્રમાણ કરી (માન્ય રાખી); હવે તે તમારે-
 જ પ્રમાણ ન રાખવી હોય તો તમે સ્વકરે (પોતાને હાથે) તેને હરો હરો
 (તોડો). બેસો ઈન્—તમે બેસી રહો અને અમેો દમ્ (હું શત્રુને મારી
 આવું), એવું હું બોલી તે પણ મારી બૂલ છે. વક્ષભા—દ્રૌપદી.
 સમો—વખત.

૧૨૧ શોધ લિયો—ખબર લ્યો—મારો. રણજગ-રણ રૂપી યજ્ઞ.
 માર્યે—મારવાથી, સબળા—(બીમનું સંબોધન). બળા ઈન્—જો તમે મજ
 અબળા પર બળા (બળવાન) થશો (અને બળવાન શત્રુ ઉપર બળ નહિ
 હાખવશો—એ બાગ્ય). તો હું મારાં ભાગ્યને નિંકુ છું !

૧૨૨ અંગરાગ ઈન્—તમે દુઃશાસનને મારીને આવશો ત્યારે

ભીમભાષણ.

ગદા શંખ હાથ થાતાં, આનંદતો મન ભીમ,
સુણ્ય સતી કટાક્ષી તું, પ્રતિજ્ઞાકેરં પ્રમાણ;
મોઢી વાત લાગે તને, તે તો છોટી મારે મને,
મર્મખાણ મારીશ ન, થયું થયું હે અબળા !
શું કરું અબળા જાત, કરી દાખું શૂર ખ્યાત,
ભીમ પ્રિય ભણે લોક, બસ બસ મસ માણ;
તોય કૃષ્ણા સાંભળ તું, પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણ મારં,
હવે ખોલે નિશ્ચે મારં, વલ્લભા ! ગુણની ખાણ. ૧૨૩

મોઢી કરું પ્રતિજ્ઞા હું, કુઃશાસન જીવ લેવા,
દિન સત્તરની રાત, ન થાય કદી કામિનિ !
ઉતું ઉતું રૂધિર ને, પિજ પેલું અરિતણું,
ગાય આ છે ગાય આ છે, બૂલાવું તેહ ભામિનિ !
વન્ન વિણ કીધી તને, વન્ન વિણ હુણું એને,
ભીમ નામ તે તો ભાખ, કહું છું સત્ય સ્વામિનિ !

અંગરાગનું ટાટ (થાળ) આપને વધાવી લેવાને ઠાઠ સજીને સામું ઉભું
છે. અથવા ઠાઠ સાથે અંગરાગનો થાળ સજીને હું ઊભી રહીશ. આ.૬૦—
આ (તમારું) અંગ હું ચામતું નથી માનતી (અર્થાત્ દિવ્ય માનું છું).
૬૫૮ ઈ૦—સંધ્યામાં આવ્યા પછી અને ભીમને ઠાંડા પાડ્યા પછી પોળિયો
ગદા અને શંખ લાવ્યો, અને તે પૂર ક્રોધમાં હતો સારે ન લખ્યો, એ ૬૫૮.

૧૨૩ કટાક્ષી—કટાક્ષવાળી. હે અબળા !—મારા બળને ન જાણનારી હે
દ્રોપદી ! થયું થયું—બસ થયું—તારું ખોલવું બંધ કર. કરી ૬૦—તારા ઉપર
મારા શૂરની ખ્યાતિ શી દાખવું ! તને શું મારું ? ન મારવાનું બીજું કારણ:
ભીમ ૬૦—સોક તને ભીમની પ્રિય (પ્રિયા) ગણે છે. મારે બસ બસ, મસ
માણ—મહું કહું એમ અતુભવ કર—જાણ. વલ્લભા ૬૦—હે ગુણની ખાણ
વલ્લભા !

એમ કહી ઉભો થયો, મત શું મયદે મોટો,
હાથી ગદા હાથ જાણે, ઝબકી શુંય દામિની. ૬૨૪
સમુદ્રનું સારૂં ફેન, ફુનીઆનું યશપાત્ર,
ઐરાવત અદ્રિપતિતણા રખે આલ્યો કર;
એવો શંખ લેછે ભાખ્યો, મુણા મુણા સતીસ્થામ !
શંખનાદ કર્યા પૂઠે, ભાખ્યું તે તો મન ધર;
એમ ખોલી શંખ વાય, પારાવાર પ્રલય શું,
ધૂધૂધૂ કરે જાણે નાશવા સૃષ્ટિ જરેજર;
શકે હોય અંતમેધકેરી મોટી ગર્જના એ,
વલ્લભ કૂંકિયો શંખ, જોએ એથી કેતો ડર. ૬૨૫
શંખકેરી ગર્જનાથી, આકાશના ગ્રહ તૂટ્યા,
ગાભણીના ગાભ છૂટ્યા, વેરી વા'લા થયો કાંપ;

૧૨૪ ગાય ઇન્-ધૂતમાં હારીને વન જતી વેળાએ દુઃશાસને દ્રોપદીને
ગાય, ગાય, કહીને અપમાન કર્યું હતું તે. વસ્ત્રવિણુ હણું-વસ્ત્રવિનાનો કરીને
મારૂં. સ્વામિનિ !-એ ! મત-માતેલો. મયદે-હાથી. દામિની-વીજળી.

૧૨૫ ભીમના શંખનાં ઉપમાન કહેછે: સમુદ્રનું ઇન્-સમુદ્રનું સારૂં
('મેલ વગરનું') ફેન (શીણ), ફુનીઆના યશનું પાત્ર ('યશ'નો વર્ણુ શ્વેત
કલ્પેલો છે માટે), અદ્રિપતિતણા (પર્વતોની પાંખો કાપનાર ઈંદ્રનો) ઐરાવ-
ત (એ નામનો શ્વેત હાથી), એ સર્વને રખે કર (હાથ)માં આલ્યા હોય
તેવો શંખ ભીમે હાથમાં લઇને તે ભાખ્યો-ખોલ્યો. સતી સ્થામ-હે સતી સ્ત્રી !
પારાવાર પ્રલય ઇન્-જાણે જરેજર (તમામ) સૃષ્ટિને નાશવા (નાશ
કરવા)ને પ્રલયકાળનો પારાવાર (સમુદ્ર) 'ધૂધૂધૂ' શબ્દ કરે છે કે શું ?-
ઉત્પ્રક્ષા. અંતમેધકેરી-પ્રલયકાળના મેધની. જોએ ઇન્-વલ્લભ કવિ કહે છે
કે મેં એ ઉત્પ્રેક્ષાવડે શંખનાદથી ઉપજેલો ભય વર્ણવી બતાવ્યો છે; હવે
એથી બીજો કેટલો વધારે ભય જોઇએ ? અથવા, કવિ કહે છે કે, શંખગર્જ-
ના તો વર્ણવી; હવે જોઇએ કે એથી કેટલો ડર ફેલાયો છે ?-હવે તેથી
ઉપજેલો ડરનું વર્ણન કરીશું.

હાથી ઘોડા ઉઠો પાડા, પડી પડી ગયા આડા,
 નિદ્રા મહાનિદ્રા પામ્યા, સતા બૂતા થયા ખાંપ;
 જગતા તે જાંઘી ગયા, સુર અસુર ખેડુદ્ધ,
 કાય મૂઆ ઉભા થાય, સા'ય ખરે અસુ દાંપ;
 વલ્લભ અમારો વીર, વાય વાય શંખ વાય,
 આસાન તો જાય જાય, કપટી અપટી શું ચાંપ. ૧૨૬

કર્ણમૂળ ફૂટી ગયાં, ગર્જનાથી એવાં થયાં,
 પ્રાણધર પ્રાણી માત્ર, મુણો મુણો મળ્યા સખ;
 કૃષ્ણ કૃષ્ણા છળવું શું, ભૂલી ઉભાં ચૂપા ચૂપ,
 ચિત્ર લખ્યું જગ જેમ, તેમ સખી સખી તખ;
 ગર્જના ઉપર ઘણી, તર્જના કરતો અરિ,

૧૨૬ વેરી વા'લા-શત્રુઓને અને મિત્રોને સહુને. નિદ્રા ઇ-—જેઓ
 સતા બૂતા (સતાનું અનુકરણ વાચક) હતા તેઓ નિદ્રા પામ્યા અને જેઓ
 જાંઘતા હતા તેઓ મહાનિદ્રા (ઘોર જાંઘ-મૂછા) પામ્યા અને ખાંપ થયા
 (ખૂંપી ગયા-ચોટી ગયા-જડ રૂપ થઈ ગયા) ! જગતા ઇ-—જેઓ જગતા
 હતા તેઓ જાંઘી ગયા-શંખના શબ્દથી જેભાન થઈ ગયા. સુર-દેવ. અસુર-
 -દૈત્ય. કાય ઇ-ભામની શંખ ગર્જનાથી કાય મૂઆ (મરી ગયેલા દેહો)
 જભા થાય છે, જાણે કે તેઓ ખરેખાર ફરીને પાછો અસુ (પ્રાણ) સા'ય-
 અહણ કરે છે કે શું ? વાય-વગાડે. આસાન-હોરા-શુદ્ધિ. કપટી ઇ-
 કપટી (કપટ કરીને ભીમને શર ચઢાવનાર-કૃષ્ણ કે કૃષ્ણા) તો જાણે ચાંપ
 અપટી (દખાવી) ન હોય તેમ સજડ થઈ ગયાં ! આપણે તો આવું થશે
 એમ ધાર્યું ન હોતું અને ભીમ તો હાકી ઉઠેલા ! એવા વિસ્મયસ્થાપિથી આ
 કવિતમાં વર્ણેલા અલોકિકના શંખનાદ રૂપ આત્મવનથી, તેથી થતાં અતકર્ય.
 કાય રૂપ ઉદ્દીપનથી, તેમાં વર્ણેલાં મૂછા, જડતા, વગેરે અનુભાવથી, અને
 'વલ્લભ અમારો વીર' ઇત્યાદિથી વ્યંજિત થતા હર્ષ વગેરે વ્યભિચારી ભાવથી
 ઓતાઓનો વિસ્મય સ્થાપિભાવ અદ્ભુત રસ રૂપે દર્શિત થાય છે.

એક સાંસ એક પો'ર, વગાડિયો શંખ કબ;
અમો એવો મુણ્યો નથી, ચાર કે'તા બન્યું કથી,
ચિત્ત ચોઠી ચોઠી મુણ્યો, કહીએ બન્યું સાહબ ! ૧૨૭

શંખ વાઈ બૂમ મારી, મુણ્ય મુણ્ય હે કરાણી,
આથમે ને સૂર્ય કાલ, દુઃશાસન લેવા પ્રાણ;
સૂરજને રજ કરી, લોઠાવું પૃથ્વીની માંય,
નિશિપતિ થાય કદા, નિધિ નાખું થાય જાણ;
ન્યદ્રથ મારવાને, દિનકેરી રાત કીધી,
વળી દિન કરી માર્યો, કૃષ્ણ ચક્ર તાણ તાણ;
એમાંનું અમો ન ધારું, નિશ્ચે નાર કાલ મારું,
સાંચક એક સાચક, બીજી ગદા માણુ માણુ. ૧૨૮

૧૨૭ પ્રાણધર પ્રાણી માત્ર-જીવવાળાં સઘળાં પ્રાણીઓ. સખ-બધા.
સખી-અંગરાગ લાવનારી અને બીજી સખીઓ. તખ-ત્યારે. ગર્જના ઈ૦—
ગર્જના કર્યા પછી વળી તે ચરિ [શત્રુ]ની તર્જના [તિરસ્કાર] પણ કરતો
હતો. દુર્યોધનનો દૂત તેને કહે છે કે, એક સાંસ [એકે શ્વાસે એક પોહોર
લગી કોઈએ શંખ કબ (ક્યારે) વગાડ્યો છે? અર્થાત્ એ કાર્ય ન થવા
જેવું આશ્ચર્યકારક છે. (વિસ્મય સ્થાયિની વ્યંજના). ચાર-દૂત.
કે'તા ઇ૦—જે બન્યું હતું તે કથીને [વર્ણવીને] કહેતા. સાહબ! (સાહે-
બ)—હે દુર્યોધન મહારાજ! આ કવિતમાં પણ ' કર્ણમુગ કૂટી ગયાં ' વગેરે
વાક્યથી શંખનાદના ગુણોના મહિમાનું કથન કરીને દુર્યોધનના વિસ્મયનું
ઉદ્દિપન કર્યું છે તથા શંખનાદ સાંભળનાર કૃષ્ણ, કૃષ્ણ. સખી, વગેરેના
સ્તંભ રૂપ અનુભાવ વર્ણવ્યા છે, માટે અંકુશ ૧૨૮ પ્રતીત થાય છે.

૧૨૮ વાઈ-વગાડીને. કરાવી-અઢાર આક્ષાહિણીના નાશ કરાવવાના
હેતુરૂપ વિકાળ યોગિણી જેવી દ્રૌપદી. આથમે ઇ૦—જે દુઃશાસનના પ્રાણ લેવા
કાળ (કાળે) સૂર્ય આથમે તો અથવા, કાલ (થતા સવારે) જે દુઃશાસનના
પ્રાણ લેવા (પેહેલાં) સૂર્ય આથમે તો, તે સૂરજને રજ (બૂકો) કરીને પૃથ્વી-
ની માંહે લોટાવું! (એટલે આથમેજ નહિ). જે નિશિપતિ (ચંદ્ર) થાય.

સા'યક ને થાય કોઈ, પે'લો માઈ' તેન જોઈ,
એકલો અડગ અડું, સત્યા સત્ય અમો વડું;
પુરંદર ધુરંધર, આવે મોટા મુનિવર,
લીપણુ ને લીખ આવો, નકી નાર નહિ ખડું;
વ્યર્થ જાય પ્રતિજ્ઞા ને, સાત પેઢી પૂર્વજને,
તાણીતાણી નર્ક નાખું, ને અમો ખુદણું ખડું;
હત્યાઓને બોઈ' અમો, જૂઠા બોલા ચૂકું સમો;
વલ્લભેશ્વરનો વીર, કેતા મદ માંય મડું. ૧૨૯

ટાટ ઠાડખંધ ઝાલ, જાંજિંજું ને રાત ભાળ,
કૃષ્ણ મન મા'લ મા'લ, કળ કળ ટાળ ટાળ;
આવ્યો કાળ ને કરાળ, ભીમ લીપણા વિકાળ,
નો'ય નારી કો મરાળ, આ છે મોટેરો ધરાળ;
શાંતા ! શાંત રે' વિશાળ, તબલું પાણું રીસાળ,
ખોલું આનંદની શાળ, વેણ નાય આ મિષાળ;

(૬૭), અને તેનું મને જાણ થાય તો, તેને નિધિ (સમુદ્ર)માં નાખું (એટ-
લે ઉદયજ ન પામે). કૃષ્ણ ઈન્-કૃષ્ણ ચક્ર તાણ તાણ કરીને. સાયક-ખાણ.
માણ માણ-અમથી અમથી-સેહેજ ઉપયોગની, અથવા અનુભવ અનુભવ.

૧૨૯ મારે એમાં દોષની મદદ પણ નથી જોઈતી તે વિશે કહે છે.
સા'યક ૪૦-૨૫૯ છે. સા'યક-મદદગાર. અડગ-ન ડગું એવો થઈને. સત્યા
-દ્રોપદી । પુરંદર-ઈંદ્ર. ધુરંધર-મુખ્ય-ગોટો. લીપણુ-ળીલામણો. ખુદણું
ખડું-પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ ન થાય એમ અમથી-ખાલી દોડ દોડ કરે તો ? બીજા
સમ ખાણ છે: હત્યાઓને ૪૦-ને અમો સમો (વખત અથવા પ્રતિજ્ઞા) ચૂકું
અને જૂઠા બોલા થાઈ તો અમો હત્યાઓને બોઈ'-અમને બ્રહ્મહત્યા વગેરે
હત્યાઓનું પાપ લાગે. વલ્લભેશ્વરનો વીર (વલ્લભે મંથના નાયક રૂપે વર્ણવેલો
વીર ભીમ) કહે છે કે હવે કેતા (કેટલા) મદમાં મડું (મત થાઈ) !

એમ ભાખી પ્રિય બાળ, આલ્યો જગવતો આળ,
અગ્નિ હોમી શકે રાળ, વલ્લભ વખાણે માલ. ૧૩૦

તંબુ બા'ર લંબુ આવ્યો, શંખનાદ ભંખ ભાવ્યો,
મારો ન ઉધારો લાવ્યો, વાયો શંખ ધન શુંચ;
વેણુકેરે કે'ણુ ફાવ્યો, એવો કોઈ કેવો કા'વ્યો,
વાહ કે'તે રાહ ભાવ્યો, ભીમ ધન્ય ભીમ તુંચ;
તાતી તાંત માતી તાવ્યો, કોણુ માત આણુ ધાવ્યો,
ભીમ બળસીમ આવ્યો, બળી બળી બળી હુંચ;
નવ કે'તો ન'વરાવ્યો, દવ કે'તો દવરાવ્યો,
સવ કે'તો સવરાવ્યો, ભીમ નામ ના તણુચ. ૧૩૧

૧૩૦ ભીમ રણમાં જવાની તૈયારી કરીને પોતે કરેલી પ્રતિજ્ઞાઓની દ્રૌપદીને ખાત્રી કરી આપે છે: ૮૮૮ ઇ—હે દ્રૌપદી, તું મને વધ્ધવી લેવાને ૮૮૮ [પૂજની યાળ] ઠાઠખ આલ. હું હવે જાઉં છું, અને મેં કહ્યું હતું કે હમણાજ જાઉં છું માટે જે રાત પણુ છે. મા'લ—ખુશી થા. નોંધ ઇ—હે નારી! આ (હું—ભીમ) કોઈ મરાળ [હંસ] નથી, પણ આ તો મોટો ધરાળ (આગેવાન, અથવા ધરો—ખાડો) છે. શાંતા ઇ—હે શાંતા! (દ્રૌપદી) તું વિશાળ (અતિધણી) શાંત રહે; હું તારૂં રીસાળપણું તજાવું છું—પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ કરીને તને રીસાયલી મનાવું છું! ખોલું ઇ—હું આનંદની શાળ (શાળા) ખોલું—ઉઘાડું છું; હું જે આ વેણુ ખોલું છું તે મિપાળ (મિષ—ખાહાનારપ) નથી, પણ ખરાંજ છે. પ્રિય બાળ—પ્રિય બાળા (દ્રૌપદી) ને. જગવતો—પ્રકટાવતો. માલ—હીર—પાણી—તેજ. કાંઇ માલ છે તો તેને વલ્લભ વખાણે છે, અથવા વલ્લભ પોતાના માલને (કાવ્યના નાયકરૂપ માલને) વખાણે છે.

૧૩૧ લંબુ—ભીમ. ભંખ—ખોલતો. અર્થાત્ શંખનો નાદ કરતો. મારો ઇ—ભીમ મારો મારો એમજ ખોલતો હતો, 'મારો' નો કાંઈ ઉધારો પણ નહોતો લાવ્યો—રોકડોજ હતો. વાયો ઇ—શું જાણે ધન—મેઘ હોય તેમ તેણે શંખ વાયો (શંખ વગાડ્યો). વેણુ ઇ—જે કોઈ ભીમને જોઈને એમ

વાગી રણંગણ હાક, ચઢી પૃથ્વી સર્વ આક,
ભીમ જય જુહમાટ, લોહી પીવા કુશાસન;
વારને લગાવે ભાત, ભ્રાતને લગાવે ભાત,
ખરે મોટો એ ઉચ્ચાટ, નીશ કરે જો શાસન;
હારે ઈંદ્ર યુદ્ધયકી, ભીમ હાર્ય કરી વકી,
અજો ચંદ્ર સૂર્ય ઘાટ, ચોગી માંડિયો આસન;
ચાય એવું કદી ભલ્લ, હારે નહિ ભીમ મલ્લ,
કુશાસન ડાટી ડાટ, કરે એ નિશો અશન.

૧૩૨

કહે કે હે ભીમ તને ધન્ય છે ધન્ય છે । વાહ છે । તેને એમ કહે તે રાહ-સ્તો
(રીત) ભાવ્યો. અર્થાત્ એ પોતાનાં વખાણની રીત ભીમને પસંદ પડતી.
અને જે તેને એમ કહે કે “એવો તે કોઈ કેવો કાવ્યો-કહેવાય છે. અર્થાત્
એવો-ભીમના જેવો કોઈ છે ?” તે મનુષ્ય તેને પોતાના એવા વેણના કે’ણ
(કષ્ણ) થી કાવ્યો-કાવતો આવ્યો-પસંદ પડ્યો । તાતી ઇ૦—ઓણ
(હમણા) માતને કાવ્યો (કાવેલો) એવો કાણ છે કે માતી (માતેલી-
બળવાન) અને તાતી-તેજદાર તાંત (ધનુષ્યની પણછ) થી તાવ્યો-તવાય-
લો-કસાયલો હોય ? અર્થાત્ ધનુષ્ય લેઈને મારા સામે ધાય એવો કાણ છે ?
કેમકે બળસીમ (બળની સીમારૂપ) હું ભીમ આવ્યો છું. બળી-બળવાન.
નવ ઇ૦—જે હું કોઈને મારવા જતો હોઈ અને મને કોઈ નવ (નહિ, નહિ)
એમ કહીને વારે તો તેને ન’વરાવ્યો (લોહીથી નહવરાવી નાખ્યો) એમ
જાણવું. જે કોઈ મને દવ (દબ-છૂપો રહે) કહે તો તેને દવરાવ્યો (દૌરાવ્યો-
દોડાવ્યો-નસાડ્યો) એમ જાણવું. અને સવ (સૈવ-સમ) કહે તો તેને સવરા-
વ્યો- (સમરાવ્યો-પાંશરો કર્યો) એમ જાણવું. એ બધું હું કરું અને એવી
રીતે મારું નામ જે ભીમ કહેવાય છે તેને તજું નહિ.

૧૩૨ વારને ઇ૦—જે વારવા આવે તેને (અથવા મદદગારને) લે-
ભીમ ભાત લગાવતો હતો; પોતાના બાઈઓને પણ તે ભાત (ભાત ભ્રાતૃથી)
લગાવતો હતો, જે એને કોઈ વારવા જાય તો તેને એ નીશો (નિશ) શાસન
પ્રશિક્ષા કરે એજ ઉચ્ચાટ ખરેખર મોટો હતો. ભીમ ઇ૦—પણ ભીમની દારૂ

કાઈ ગુપ્ત રૂપ વાત, કરતા કરણુ જ્યાત,
મહાકાળી વિકરાળી, રૂપ લઈ ઉભો કર્ણ;
ધરોત્કચ મહિષ જો, લક્ષ્યો પેલો ભલ ભજો,
બીજો મહિષો મારી જો, ગાજશે રૂડેરી ધર્ણ;
કુયોધન દાવ ચૂકે, હાથ આવ્યો ભીમ મૂકે,
અશ્વત્થામા વીસર્યો શું, એક રાતકેરે ઝાલ્યું;
આવ્યું આવ્યું હાથ આવ્યું, મુખ માગી માગી ભાવ્યું,
યુદ્ધ જાણજો તળવ્યું, ભીમકેરું કરી મર્ણ. ૧૩૩

થાય એવી વડી તો કરી (શાની) રાખવી ? ચળે ધન—કદાચ ચંદ્ર અને સૂર્ય ધાડથી (તેમના દરવાતા માર્ગમાંથી) ચળે અને માંડેલા આસનથી યોગી ચળે અથવા ચંદ્ર અને સૂર્ય નાડીઓ દ્વારા વાયુને રોકનાર તથા છે- ઉનાર યોગી આરાત માંડીને બેઠો હોય ત્યાંથી તે ચળે, એવું કહી શકે થાય પણ મલ્લ ભીમ હારે નહિ. કેમકે એ તો દુશ્મીનનો ડાઘવાળી તેને ડાડીને તેમનું નિશ્ચય અશન કરે (ખાઈ જાય) એવો છે.

૧૩૩ ભીમને રાત્રે એકલો હતો જોઈ રેનામાંના લોકોનાં મત દર્શન દ્વારા કર્ણ શત્રુનું પરાક્રમ કપન કરી ભીમનું સાહસ વર્ણવે છે: કોઈ ધન—કોઈ લોકો ગુપ્ત રૂપ વાત કરીને કરણુતી (કર્ણની) જ્યાત (કીર્તિ) કરતા હતા. એવી રીતે કે ભીમ જાય છે તો ખરો પણ આગળ કર્ણ વિકરાળી (વિકાળ) મહાકાળી રૂપ લઈને ઉભો છે મહાકાળી તો પારાને ખાય છે, ભીમને તેમાં શી દરકત છે ? એવી શંકા દૂર કરતાં કહે છે: ધરોત્કચ ધન—એ કર્ણરૂપ મહાકાળીએ પેહેલો તો ધરોત્કચ રૂપી મહિષ (પાપ) ને લક્ષ્યો છે, હવે ભલે બીજો મહિષો (માડો) જો કલિકાને ભજો, તેને મારીને પણ એ ધર્ણ (પુત્રી) ઉપર રૂડેરી (ભલી રીતે) ગાજશે. અથવા રૂડી ધર્ણ પિયે તે ગાજશે. અશ્વત્થામા ઈન્-શું પોતાના બાપને પાંડવોએ માર્યા છે અને તે પછી એકજ રાત રૂપી ઝરણુ વહી ગયું છે—એકજ રાત ઝરી ગઈ છે—વીતી ગઈ છે, તો તે શું ભૂલી ગયો છે કે ભીમને છોડશે ? આવ્યું આવ્યું ધન— જ્યારે ભીમ રૂપી ભક્ષ હાથ આવ્યું છે, અને શત્રુઓને નોંઠે મારીને ભાવ્યું—ભાવતું હોય તે લેવાનું છે, ત્યારે ભીમનું મરણ કરીને પાંડવોને યુદ્ધ તળવશે એમ જાણજો.

કાક હિત ધારી જાય, વારવાને દીર્ઘકાય,
મર્ણુ તેનું નિશે થાય, ભીમ વિકાળ ભાથીથી;
મધક શું મહિષને, રોકી શકે કવિ કથો,
ખાળે સમુ સિંહને શું, છતે શું કીડી હાથીથી?
તેમ મરે વારનાર, નીરનો તળવનાર,
વેણુકેરો પાળનાર, છે શૂર સારમાથીથી;
વલ્લભ રિઝાવનાર, વીરતા ભજવનાર,
કવનો કવાવનાર, જેહ કાસજો કાથીથી.

૧૩૪

અર્જુન શા ઊભા એમ, ઇચ્છતા ન જેહ દોમ,
યુધિષ્ઠિર ધાધ આવ્યા, કૃષ્ણા કૃષ્ણકેરી પાસ;
અહો અહો યદુરાજ, કીજે ગોષ્ઠ સર્વ ત્યાજ,
ભીમ એકલોજ જાય, વારો વારો એહ ત્રાસ;
છિન્ન જોઈ કર્ણ ઉભો, નિશ્ચે ભીમ જાય દુલ્યો,
હણે હરી! દણે સર્પ, ભીમ જમપુર વાસ,
બરદિયા બર્દ તારું, હરદિયા હર્દ હારું,
ગરદિયા ગર્દ તેં તો, શૂર પૂર કાજ દાસ.

૧૩૫

૧૩૪ દીર્ઘકાય-ભીમને. મધક-મચ્છર. સમુ-સસલું. નીર-પાણી-બળ. વેણુ ૪૦-સાર (બળ) ના માથી (મથન કરનારા)-અર્થાત્ બળિયાને હરાવનારા શત્રુઓથીપણ ભીમ શૂર છે અને વેણુનો પાળનાર છે. વલ્લભ ૪૦-વળી તે વલ્લભને રિઝાવનાર (તેને પસંદ એવા વીરરસ કાવ્યનો વિષય આપનારો હોવાથી), વીરતા (વીરપણું) નો ભજવનાર-શ્રોતાઓમાં વીરત્વ આણનાર, અને કાથી (કાય-બળવાળા) નાં કાસજો કાઢવાવડે જેહ કવનો કવાવનાર-કવિતાઓ રચાવનાર છે.

૧૩૫ એમ-નિરૂપાય થઈને. દોમ-કલ્યાણ-હિત. ભીમ રાત્રીએ એકલો શત્રુની સામે જાય તેમાં હિત નથી એમ જે ઇચ્છતા હતા. કૃષ્ણા કૃષ્ણ-દ્રાપદી અને કૃષ્ણ. અહો ૪૦-યુધિષ્ઠિર આવીને કૃષ્ણને કહે છે કે, અહો અહો યદુરાજ-કૃષ્ણ! હમણા સર્વ ગોષ્ઠ-વાતોચીતોને ત્યાજ કીજે-

કૃષ્ણ કષે સાંત થાવ, વારી લાવું અમો વળે,
 ભરાયો છે મહાબળે, મૂળે નામ ધરો ભીમ;
 કઠણ છે કાળ રાજ, તોય કરું તુજ કાળ,
 આખો જાણો ભીમ આંહિ, તજ સરવશા નીમ;
 એમ સાંત કરી રાય, જય જદુરાય જ્યાંય,
 નાઠો ભીમ જય ત્યાંય, બળકેરી કરી સીમ;
 દાવાનળ મહાનળ, લાગ્યો ઘણે ઘણે બળ,
 પુઝાય તે પાવશથી, ભલે પડે થીમ થીમ. ૧૩૬

કરવી જોઈએ; કેમકે ભીમ એકલોજ યુદ્ધ કરવાને જાય છે તેથી અમને ત્રાસ ઉપજ્યો છે. તે ત્રાસ તમે વારો (અટકાવો). છિદ્ર ઇન્-કર્ણુ છિદ્ર જોઈને (લાગ તપાસીને કે આપણી ખામી જોઈ) ઊભો છે, માટે ભીમ નિશ્ચય દુબ્યો જશે-અર્થાત્ હાર ખાઈને માર્યો જશે. હે હરિ ! જેમ સર્વ દેખે તેમ એ (કર્ણુ) એને હણે (મારે) અને ભીમને જમપુરનો વાસ પ્રાપ્ત થશે ! અને જો એમ થશે તો હે બરદિયા ! (ભક્તવત્સળ બિરદવાળા !) તારું બદ્ (ભક્તવત્સળપણાની નામના), અને હે હરદિયા (હાર્દ-પ્રેમવાળા) તારું હર્દ (હાર્દ-સૌહાર્દ-પ્રેમ) તું હારું છું-તું હારી જાય છે ! તેમજ હે શૂરપૂર (શૂરાપૂરા અથવા પૂર્ણ શૂરા) ! તારા દાસના કાળ (સત્તુ જયશ્ચ કર્મ) ને તો તે ગર્દ (ધૂળમાં) ગરદિયા (ગરદી નાખ્યું-ડાટી નાખ્યું) એમજ થશે !

૧૩૬ વારી લાવું-એને યુદ્ધમાટે જતો અટકાવીને પાછો વાળી આવ્યું. વળે-વળ જોઈને-યુક્તિથી. ભરાયો છે ઇન્-એ મૂળે તો ભીમ નામને ધરો-ધરનારો છે અને વળી મહાબળે ભરાયો છે-યુક્ત થયો છે. કઠણ ઇન્-હે રાજ ! એને વાળી લાવવાનું કામ કઠણ છે તોય હું તે તારેકાળે કરું (કરીશ). હવે સરવશા (સર્વશઃ) નીમ તજને ભીમ અહીં આવ્યો, એમ જાણી સીમ-સીમા-હદ. કવિ દૃષ્ટાંત કહે છે: દાવાનળ ઇન્-દાવાનળનો મહાનળ (મોટો અગ્નિ) ધણા ધણા બળે કરીને લાગ્યો હોય, પણ તે પાવશ પાવશ ઉપજી-વરસાદથી પુઝાય છે, પછી તે ભલેને થીમ થીમ (ટીપું ટીપું) પડતો હોય તોય શું થયું ! પુઝાયજ.

માત્ર એક વેણુથકી, ઉભો રહ્યો ભીમ ભટ્ટ,
અમો નાશી આવ્યા અહિં, કેવા સમાચાર ચાર;
કર્ણ કથે કશી વાત, કૃષ્ણે કર્ણ માંહિ કથી,
નવનીત મૂકી આવ્યા, લાવ્યા લાવ્યા વાર વાર;
દુર્યોધન અમુઝાય, દુઃશાસન તો ધૂંચાય,
યાર ચૂક્યા ચતુરાઈ, આજ અવિધાર ધાર;
એવે એક કૃત આવી, યોદ્ધો વાત મન ભાવી,
વલ્લભનો વીર વાળી, કૃષ્ણ જય સાર સાર. ૧૩૭

અન્ય ચાર સમાચાર કથન.

સર્વ ગુર્વક્ષર.

માનો મારી મોટી ગાથા, બીજી જાણો કોટી કાથા,
શૂરાકેરી સાચી શાખા, તેવી મારી સાચી ભાખા;
વાણી માણું મોટી જાણો, ચીરી ચૂરી દાણે દાણો,
કાઢો ઘાણી તેલી તાખા, જૂઠો જાણે પ્રાણી પાખા;
ભીમાર્જુનાવનાશી એ, તાલામેલીથી નાશીએ,
રૂઢો રાખ્યો દાખી દાખા, મેલી મોટી જોટી કાખા;

૧૩૭ દ્વિત દુર્યોધનને કહે છે કે, કૃષ્ણના માત્ર એકજ વેણુથકી (વચન-
થી) ભીમ ભટ્ટ ઊભો રહ્યો, અને અમો ચાર (દૂત) નાશીને અહીં સમાચાર
કહેવા આવ્યા. કર્ણ ઇન્-કર્ણ તેમને કથે (કહેછે) કે કૃષ્ણે ભીમને કર્ણ
માંહી (કાનમાં) કશી (શી) વાત કથી ? તમે નવનીત (માંખણ—
સાખણના જેવા સારજૂત સમાચારને) મૂકીને આવ્યા અને વાર વાર (તત્વ
વગરનું) પાણી પાણી લાવ્યા. અવિધાર-નિશ્ચય. ધાર-ધાર્ય. વલ્લભનો
ઇન્-કૃષ્ણ વલ્લભના વીરને (વલ્લભે જેને મંથનો વીર નાયક કહ્યો છે તે
ભીમને) કૃષ્ણ વાળી જય છે, એ સાર સાર જાતમી હું કહું છું.

દાસોદાસોચ્છાસોચ્છાસો, કા'નાથી તો ત્રાસો ત્રાસો,
નાસો નાસો નીધી નાખ્યા, ખાખી વીખી ખાંતે ખાખા. ૧૩૮

૧૩૮ અન્ય-ખીજે. ચાર-હૂત. એવામાં ખીજે હૂત આવીને તેને કહે છે. માનો ઇ—મારી મોટી ગાથા માનો-હું જે સમાચાર કહું તેને મોટા માનો, અને ખીજ કાઠિ વાતોને કાથા (કાથાકમલા) જાણો. શૂરા ઇ—જેમ શૂરા પુરોહીની શાખા (સાખ્ય) સાચી હોય છે તેમ મારી ભાખા (ભાષા-વાણી)-ને પણ સાચી જાણો. વાણી ઇ—હું મોટી વાણીને માણું છું—બાણી અગત્યની વાત મારી પાસે છે એમ જાણો અને તે વાતને હું ચીરીને (અંદરનું રહસ્ય તમે દેખો માટે) તથા ચૂરીને—ભૂકો કરીને (તમારે ગળે ઝટ ઉતરે માટે) તેમજ દાણે દાણો-છૂટી કરીને (તમે જલદી વિવેક કરી શકો માટે) કરીને આપીશ. અથવા તમે દાણે દાણો તારવીને જીવો. અર્થાત્ કાષ્ટ પ્રાણીની પક્ષ રાખનારો જો મને પ્રાણી પાખા (પક્ષે ?) જૂકો જાણો તો મને તેલીની બાણીમાં તાખા (તક્ષણ કરીને—ઢોલીને ?) પીલી નાખો. અને મારો ચીરી ચૂરીને દાણે દાણો કરી નાખજો, બીમ ઇ—બીમ અર્જુન અને અવિનાશી (કૃષ્ણ) એ—એમની તાલમેલીથી નાશીએ—એમણે કરેલી તાલમેલ જાણીને અમે નાદા ગાવ્યા છીએ. રહ્યો ઇ—બીમ-ને રહ્યો-રહ્યો જાણીને તેને દાખા-દાખલા દાખીને-કહીને રાખ્યો-ચુદ્ધ કરવા આવતો અટકાવ્યો. કેવા દાખલા આપ્યા લે વિષે કહે છે: મેલી ઇ—મોટી મોટી ખોટી કાખા (કક્ષા-તકરાર કરતાં વાદીનો પક્ષ તોડવાને આણેલી અડચણ) મેલીને. આટલું કહ્યા પછી હૂત કહે છે કે અમોએ અમારા મન સાથે કહ્યું કે હે દાસો! દાસો! હવે શ્વાસોચ્છાસો લેઈને—હાંશી જતા સુધી પણ નાસો. અથવા, દાસો દાસો-દાસ કે ઉદાસ (તટસ્થ-તિરાહિત) હો તથાપિ શ્વાસોચ્છાસો (અર્થાત્ કાણે કાણે) કા'નાથી (કાહાનાથી—કૃષ્ણથી) તો ત્રાસો ત્રાસો—અતિ ત્રાસ આણો, અને હવે આપણે અહીંથી નાસો; કેમકે જો ન નાદા તો જરૂર આપણને પણ નિધિ (સમુદ્ર)માં નાખ્યા એમ જાણો, અને તેથી ખાખાવીખી થઈને ખાંતે (હાંસથી—જાણી જોઈને) ખાખા (ખાખ—બરમ) કરી નાખશે. આ હંદમાં સઘળા અક્ષર ગુરૂ છે. દરેક વિશમમાં સોળ સોળ માત્રા ને અતે પ્રાસ છે તેથી ચરણાકુળની અથવા આઠ આઠ ગુરૂ અક્ષરને અતે પ્રાસ છે તેથી વિદ્યુન્માલા હંદની રીતે પણ સારી રીતે વાંચી શકાય છે.

સર્વલક્ષ્મીરૂ.

કપટ ચપટ ચરૂ, ઝપટ ઝપટ ભરૂ,
 કૃષ્ણ મન કુડ મતિ, ગહન દહન ગતિ;
 ફટ ફટ ફટનજ, કટ કટ કથનજ,
 મન ભર ભર અતિ, જટિલ જરૂર જતિ;
 ખટપટ ખટક ન, ઘટ વધ ગપટ ન,
 ધન ધન જદુપતિ, તન મન મુદ્ધમાત;
 દપટ દપટ દડિ, નફટ નફટ નાડ,
 કપિમણિ મહમતિ, કથુ કથુ રતિ રતિ.
 કર્ણ કથે અતિ કથ્યું, વારિ મેલ હવે મથ્યું,
 ઝટપટ ભાખ્ય ભાઈ, કૃષ્ણ વાર્યો ભીમ કેમ;
 વરાણુન ગાઢું ગાઢું, જવા દે તું આકું તેકું,
 વાર્યો કથી વિધિ ભીમ, નીમધારી રહ્યો ક્ષેમ;

૧૩૯

૧૩૯ તે દૂત હજી વિશેષ હકીકત કહે છે. કપટ ઈ-કૃષ્ણ કપટના ચપટ કરી નાખે એવો ચરનો ઝપટ ઝપટ (ઝટ ઝટ) અર્થાત્ સધગો ભરૂ (ભરના-ર) છે, તેનું મન કુડ (કુડું) છે, તેની મતિ ગહન (અકળિત) છે અને તેની ગતિ દહન (અગ્નિરૂપ-ખાળી નાખે એવી) છે. ફટ ઇ-તે શત્રુઓને ફટ ફટ ફટન (ફાડી નાખે એવો) છે, અને કથન માત્રથી તે કટ કટ (કટકા) કરી નાખે એવો છે, જેનું મન સંસારમાં અતિ ભરપૂર ભરેલું છે અથવા જેના મનમાં સંસાર ભરાયો છે અને તેમ છતાં પણ જે જરૂર જટિલ જતિ જેવો છે. ખટપટ ઇ-તેને ખટપટની ખટક નથી; ઘટવધનું ગપટન (ગપટા-વીનાખવા)માં કુશળ છે. અર્થાત્ વધે ઘટે તેને ખરાબ કરે એવો છે. એ જદુપતિને ધન્ય છે ! તે નિરંતર તનમાં અને મનમાં આનંદ યુક્ત મતિવાળો છે. દપટ ઇ-દપટ દપટ (દડાડ દડાડ) દડીને (દોડીને) તે નફટ નફટને નડીને (કાર્ય સાધે છે). મોટી બુદ્ધિવાળો કવિનો મણિ વક્ષભ કહે છે કે કૃષ્ણ-નું પરાક્રમ હું રતિ રતિ (લગાર લગાર) કહું છું.

એતી જોયે મારે વાત, કે'જે અન્યવાર ખ્યાત,
 ઉગર્યો ઉગર્યો ભીમ, કૃષ્ણને કપટ વે'મ;
 કંઈ પૂરો કૃષ્ણને હું, ભાખ્ય ભાખ્ય વે'લો તુંય,
 વલ્લભેશ્વર હું કર્ણ, ભણે એ શું જમ તેમ. ૧૪૦

કુર્યોધન બોલ્યો મૂઠ ! કથી નાખ્ય વાત ગૂઢ,
 કપટ ગરડારૂઢ, કેઈ કથ ચાર ! આજ;
 કુશાસન તેમ હુઓ; શકુનિ મામો ન જુઓ,
 ચાર ભાષે સર્વ જુઓ, કૃષ્ણનું અલપ કાજ;
 દોડી દોડી ભીમ જાય, જદુપતિ આગે ધાય,
 ભીમ ભણે આવો સા'ય ? કથે નાય નાય રાજ;
 ભણે ભીમ કેમ દોડો, છોકરવાદી ન છોડો,
 ભાખ્યો કાઢું આજ ખોડો, વલ્લભ વીરનો તાજ. ૧૪૧

૧૪૦ દૂત જલદી મુદાનો સમાચાર કહેતો નથી તેથી અધીરો થઈ કર્ણ કહે છે કે, એ તો તેં અતિ (ઘણું) કથ્યું (કહ્યું); હવે વારિ (પાણી) ને મથ્યું (મથવાનું) મેલ (પડ્યું મૂક). કૃષ્ણ ધ૦—કૃષ્ણે ભીમને કેમ (કેવી રીતે કે શામાટે) વાર્યો ? (અટકાવ્યો) ? ગાઢું ગાઢું—ખારીક—મોટું—લાંબું. નીમધારી ધ૦—તે નીમધારી શી રીતે ક્ષેમ (કુશળ) રહ્યો ? એતી ધ૦—મારે તો એતી (એટલી) વાત જોઈએ છીએ, તારે ખ્યાત (સવિસ્તર હકીકત) કહેવી હોય તો અન્યવાર (બીજી વખતે) કહેજે. પણ કૃષ્ણના કપટથી વેહેમ લાવીને ભીમ ઉગર્યો ઉગર્યો (નિશ્ચય ઉગરી ગયો) અથવા કૃષ્ણના કપટથીજ ભીમ ઉગર્યો એમ મને વેહેમ છે.

૧૪૧ ગરડારૂઢ—ગરડપર સ્વારી કરનારા—કૃષ્ણ. તેમ હુઓ—તેવીજ રીતે અધીરો થયે. ન જુઓ—શકુનિ પણ તેમનાથી જૂદો નહોતો. અર્થાત્ તે પણ તેમની પેઢેજ અધીરો થયો. અલપ(અલપ) —લગાર નેટલું. દોડી દોડી ધ૦—ભીમ દોડી દોડીને જાય છે અને જદુપતિ (કૃષ્ણ) તેની આગળ દોડે છે. તે જોઈને ભીમ ભણે છે (કહે છે) કે તમે સા'ય (મદદ કરવાને) આવો છો ? તેના ઉત્તરમાં કૃષ્ણ કથે છે કે હું રાજ ! નાય નાય (ના ના). ત્યારે ભીમ ૦

કૃષ્ણ દાડી દાડી ભાષે, વીરતા ખોટી શી રાષે,
 સૂતા હણે વેરી તેથી, છતી જશ જગ જય ?
 વટ વૃક્ષ સૂતા કાગ, ઘૂડ જઈ કરે ભાગ,
 તેવી વીરતાનો જગ, ગણી ગાનથકી ગાય ?
 કહીશ તું જગાડું હું, તે પણ છે ઘૂડ ન્યાય,
 જગા કરી કાગા મારે, કીરતી શું સા'ય થાય ?
 એતું કે'વું માટે દાડું, વીરતા નહિ વખોડું;
 દુઃશાસન સાથ જોડું, રૂઢિર તું ખાય ખાય. ૧૪૨
 ભીમ ભણે જદુરાય, કીરતી શું કડી થાય,
 રાતે છતું અરિને હું, જશ મારો જય જય;
 છે એમ તો કેમ કહું, ભાષો નમ ખરો ક્ષેમ,

ભણે છે કે દોડો છો કેમ ? વલ્લભ કવિના વીરનો તાજ (મુકુટ) ભીમ ભાખ્યો
 (બોલ્યો) કે જે તમે છોકરવાદી (નાદાનપણ—મારે સહાય ન લેવી એમ
 નિયમ છતાં મને સહાય આપવા આવીને મારી કીર્તિતું તેજ ધટાડવા રૂપ
 બાળક બુદ્ધિ) છોડતા નથી તો આજ તમારો પણ ખોડો કાડું છું !—તમને
 પણ મારી નાખું છું.

૧૪૨ વીરતા—વીરપણું. છતી ઇન્—સૂતેલા વેરીને હણીને તેમને છત-
 વાથી જગમાંથી જશ જય (નાશ પામે છે). અથવા તેથી શું જગમાં જશ
 છતી જશે કે ? દૃષ્ટાંત આપે છે, વટ ઇન્—વટ (વડ) વૃક્ષ ઉપર રાત્રે કા-
 ગડા સૂતા (ઊંઘતા) હોય તે વખતે ઘૂડ જઈને તેના ભાગ કરે (તેમને મા-
 રી નાખે) તેવી વીરતાનો જગ (જગન-યજ્ઞ—અર્થાત્ મહાપરાક્રમ) ગણી-
 ને તેને ગાનથકી (ગાનકરીને—વખાણીને) કયો શૂર ગાય ? અર્થાત્ દોષજન ન
 ગાય. કીરતી ઇન્—એમ કરવાથી પણ કીર્તિ શું સા'ય (સહાય) થાય છે કે ?
 —એમ કરવાથી શું કીર્તિ મળે છે કે ? એતું ઇન્—તને એતું (એટલું) કહેવું
 છે માટે હું દોડું છું; કાંઈ તારી વીરતાને વખોડતો નથી; હું તો તને દુઃશાસન-
 ની સાથે જોડું—જોડી આપીશ—બેગો કરીશ કે જેથી તેનું રૂઢિર તું ખાય ખા-
 ન—પીએજ.

કરકું શું હરિ મારે, જો એ નહિ સા'ય સા'ય;
 કૃષ્ણ કથે માને મારું, તો તો વાણી હું ઉચારું,
 થાયછે આ તો અંધારું, જશ જન્મો ખાય ખાય;
 ભીમ ઊભો ઝટ રહ્યો, જોઈશેજી બોધ કહ્યો,
 કષ્ટ અમ માટ સહ્યો, ભાષો ભાષો ન્યાય ન્યાય. ૧૪૩

કૃષ્ણ કહે પાછા વળો, મારી સાથ તજી કળો',
 તો તો વેણ મારાં કળો, જશ જન્મે જગમાંય;
 અરપર કથું નહિ, રિતું નવ કડું કહી,
 સત્ય કે'વું મારે સહિ, મારું થાય તારું કાંય;
 ભીમ ભણે અનુન શી, સા'ય નવ મારે જોય,
 એકલો રૂધિર પીડાં, દષ્ટે કર્ણ કુષ્ટ જ્યાંય;

૧૪૩ કૃષ્ણનું કથન સાંભળીને ભોળા દીલનો ભીમ રોકાયો તે વિષે વક્ષ્ય કહે છે: ભીમ ઈ—ભીમ કહે છે કે હે જહુરાય! જો હું અરિને રાતે જીતું તો શું મારી કીર્તિ ફૂડી થાય અને મારો જશ જન્ય જાય!—જરૂર નાશ પામે? જો એમ છે તો હું કેમ કરું તે વિષે ખરો ક્ષેમ (કલ્યાણરૂપ) જે નેમ (નિયમ) હોય તે ભાષો. હે હરિ! મારે શું કરવું તે કહો. ભીમના મનમાં જાણે એમ હોય કે કૃષ્ણ મને છેતરીને રખેને મદદ કરી જશે અને તેથી મેં એકલે જશ મેળવ્યો એવી મારી કીર્તિ જતી રહેશે, તેથી તે કહે છે કે, મારે સા'ય (મદદ) તો જોઈએજ નહિ: થાય છે ઈ—આ (રાત્રે અરિને હણવારૂપ કર્મ) તો અંધારું થાય છે (કર્મકારવ્યું ધૂળ મળે છે—જોઈએ તેથી ઉત્કટું બને છે) અને જે તમારો જશ વિશ્વમાં જન્મ્યો છે તેને ખાય ખાય—અર્થાત્ નાશ કરે છે! આ સાંભળીને ભીમ ઝટ ઊભો રહ્યો, અને બોલ્યો કે, હવે તો જે બોધ તમારે મને કહેવો હોય તે કહો જોઈશેજી—કૃપા કરી કહેવો જોઈએ; તમે અમારેમાટે કષ્ટ સહ્યો (સહ્યું) છે, (હિંદીમાં નાન્યતર જાતિનો શબ્દ નથી માટે તેનું અનુકરણ કરતાં પ્રાસનેમાટે 'કષ્ટ'નો કવિએ નરજાતિનો પ્રયોગ કર્યો છે) માટે જે ન્યાય ન્યાય (ખરુંખરું) હોય તે ભાષો ભાષો (ઉત્તરવળે કહો).

કૃષ્ણ કથે તેમ કહું, કો'તો દારામતી વળું,
પણ જશ તારો જાય, સાંખું નહિ હું ત્યાંય. ૧૪૪

ભીમ કે' ન એમ પ્રભુ, એકલો હું કુષ્ટ કુલું,
જશ પામું જગમાંય, આ બાહુ વિશાળથીજ;
માગું મારું એતું હરિ, આપ કો'તો પાછો વળું,
જશ થાય જુગખીચ, ચાલું એવી ભાળથીજ;
ઊભા રહો મારું નહિ, મંદ હસી બોલ્યો સહી,
કૃષ્ણ કથે મારે શું ? ગજ હરે મરાળથીજ;
એમ ભાખી પાસ ગયા, ભીમ ભય પામી રહ્યા,
૩૫ જોઇ કૃષ્ણકેરું, ચૂક્યો એ કરારથીજ. ૧૪૫

૧૪૪ કૃષ્ણ ઇ૦—કૃષ્ણ કહે છે કે કો' (કલહ) તજીને જો તમે મા-
રી સાથે પાછા વળો તો તો તમે મારાં વેણ કળો (સમજ શકો), અને તમારો
જશ જગતમાં જમે. અર્થાત્ પાછા વળો તોજ હું તમને ઉપાય બતાવું. હું તમને
અરપર (બીજું ત્રીજું) કાંઈ કથું નહિ અને તમને કુડું (જૂઠું) કહીને રીઝું
(ખુશ થાઉં) નહિ, મારે તો તને સત્ય કહેવું એજ સહી છે કે જેથી તારું
કાંય (કાંઈ) સારું થાય ! વળી ભીમને વિચાર આવે છે કે રખેને મારા
ઉપર મેહેરબાન થશે તો મને સહાય કરી દેવાનું દરાવશે તેથી તે કહે છે કે,
અર્જુનશી (અર્જુનના જેવી—જયદ્રથને હણવાની પ્રતિજ્ઞા પાર પાડવામાં
તેને તમોએ આપી હતી તેવી) સહાય મારે જોઈતી નથી. દારામતી—દારકા
વળું—જાઉં.

૧૪૫ માગું—માગવાનું. એતું—એટલું. જુગખીચ—જગતમાં. ચાલું
ઈ૦—એવી ભાળ તમે બતાવો—એવો ઉપાય તમો બતાવો તો તે પ્રમાણે
ચાલું. કૃષ્ણ આમ કહેતાં કહેતાં આગળ ચાલે છે તે જોઈને ભીમે જણ્યું
કે એ મારા બળથી બીજું છે મારે તે બોલ્યોઃ ઊભા ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. ગજ
ઈ૦—હાથી શું મરાળ (ઘોડા) થી હરે છે ? અર્થાત્ તું ઘોડા જેવો છે
તો હું હાથી જેવો છું. ૩૫—વિશ્વરૂપ ભારતના યુદ્ધના આરંભમાં એ ૩૫
કૃષ્ણે અર્જુનને દેખાડ્યું હતું, જેમાં અનેક બાહુ, પેટ, માથાં, વગેરે વાળું

કૃષ્ણ સાથ ગયો ભીમ, બીકણશો બની ઢીમ,
જડીબૂટી મંત્રી નીમ, મૂકી બળસીમ સાથ;
તમો કો' તે કરે કૃષ્ણ, તજ બેઠો સર્વ તૃણ,
ઉઠાવતો નહિ પ્રથ, ગયો સાથ ઝાલી હાથ;
એટલે હું આંહી આવ્યો, એતી વાત સાથ લાવ્યો,
પરોઠ ભણે સજવ્યો, વે'લાં વળી કથી ગાય;
ચોધ ભલે દ્રોણ ભીષ્મ, કૃષ્ણજ્ઞશો કોણ શ્રીષ્મ,
લહે નહિ તોય વિષ્મ, વલ્લભ સહુને માથ. ૧૪૬

પ્રભાતવર્ણન.

મંદ મંદ પાંચુ વાય, મંદ મંદ તેજ થાય,
કંદ કંદ કમળના, વૃંદ વૃંદ હાલિયાજ;
છંદ છંદ છેલ ગાય, ચંદ ચંદ ચાંચુ ચાંય,

૩૫ તેના જોવામાં આવ્યું હતું. (જુઓ ગીતા). કરાર-સરત. 'તમે જાના રહો, તમને નહિ માર' એ કરારથી ચૂકી ગયો! અર્થાત્ હું એમને શું મારવાનો હતો, એ તો સાક્ષાત્ વિશ્વનિયંતા છે! એવો તેને વિચાર થયો.

૧૪૬ બીકણશો ઈન્-તે ઢીમ (મોટો જોરાવર) છતાં પણ બીકણ સરખો બનીને કૃષ્ણની સાથે (પાસે) ગયો. એટલે કૃષ્ણ તે બળસીમ (બળની સીમા ૩૫-ભીમ) ની સાથે જડીબૂટી મંત્રી-કાંઈ છાની વાત એને સમજાવી તેથી તે નીમ મૂકીને બોલ્યો કે હું કૃષ્ણ તમો જે કહો તે કર; એવી રીતે સર્વ પ્રકારની તૃણ (ઇચ્છાઓને) તે તજ બેઠો. પરોઠ ઈન્-એટલામાં ભણે પરોઠ ભજવ્યો-સારું સવાર થયું તેથી વે'લાં (વેહેલાં-ઉતાવળે) વળી (આ તરફ પાછા ફરીને) તમને ગાય (વાત) કથી. વલ્લભ કહે છે કે દ્રોણ અને ભીષ્મ એ યોધ હતા તો ભલે હતા, પણ કૃષ્ણના સરખો કોણ શ્રીષ્મ (ગરમ-પ્રતાપી) છે? તમે કહેશો કે કૃષ્ણ તો યુદ્ધ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, માટે એ શ્રીષ્મ હોઈને પણ શું કરનારો છે? તેના જવાબમાં કહે છે કે, એ લહે નહિ તોપણ (તેની રાજનીતિના બળથી) તે વિષ્મ-વિષમ છે અને સહુને માથે છે!

ફંદ ફંદ ફેકટ જે, ખંદ ખંદ ખાલિયાજ;
ગંદ ગંદ પાણી થાય, રંદ રંદ ભૂંગ ના'ય,
જંદ જંદ જાગી જાય, ચંદ ચંદ ઢાળિયાજ;
ખંદ ખંદ બંદીજન, દંદ દંદ ધારી મન,
વંદ વંદ કવીશ્વર, છંદ છંદ ઢાળિયાજ.

૧૪૭

ઉલ્ક ઉડી અપાર, સૂરજથી ત્રાસી સાર,
નાસતા કાયર તેમ, શૂરજ સામું ભાળતાં;

૧૪૭ કવિ કમપ્રાપ્ત પ્રભાતનું વર્ણન કરે છે: મંદ ઈં-વાયુ મંદ મંદ (ધીમે ધીમે) વાય છે અને સૂર્યનું તેજ પણુ મંદ મંદ (ધીમે ધીમે) થાય છે (પ્રગટે છે). અથવા ચંદ્ર વગેરેનું તેજ મંદ મંદ (ઓછું ઓછું) થાય છે. મંદ મંદ વાયુથી અને ધીમે ધીમે પ્રસરતા સૂર્યના તેજથી કમળ ખીલવા લાગ્યાં તે વિષે કહે છે: કંદ કંદ ઈં-કમળના કંદે કંદે જે તેનાં વૃંદ વૃંદ (જથ્થા) હતાં તે હાલવા લાગ્યાં. છંદ ઈં-છેલ લોકો છંદ છંદ (પ્રભાતિ વગેરે) ગાય છે; અને ચંદ (ચંદ્રમા)નું ચંદ (ચંદ્રિકા-તેજ) ચાંપું ચાંપ-જાણે ચંપાવાને ઇચ્છે છે-ઓછું થાય છે. ફંદ ઈં-ફેકટના (મિથ્યા-લુચ્ચાઓના) ફંદ ફંદ (ફાંદાઓ-રાત્રીનાં દુષ્કર્મો) ખંદ ખંદ (રસ્તે રસ્તે) ખાલિયાજ (ખાળ્યા-અટકાવ્યા). સૂર્યપ્રકાશ થવાથી દુષ્કર્મોઓનાં દુષ્કર્મો અટકી પડ્યાં એ ભાવ છે. ગંદ ઈં-પ્રાતઃકાળમાં મનુષ્યના પ્રવેશથી પાણી ગંદ ચંદ (મલિન) થાય છે, અને ભૂંગ (ભમરા) રંદ રંદ (મકરંદ-પુષ્પ-મધુ) માં ના'ય છે—આજોટે છે-સવારમાં પુષ્પો ખીલવાથી તેમ તેઓ કરી શકે છે. જંદ ઈં-જંદ (જંત-જીવ-પ્રાણી) જાગ્યાં અને સ્ત્રીઓએ પ્રાતઃકાળમાં ચંદ ચંદ (ચંદન) ઢાળિયાંજ. રાત્રે શરીરે ઓપડેલું ચંદન સવારે દંતધાવનને સ્નાન કરતાં જતું રહે છે. બંદ બંદ ઈં-દંદ દંદ (દંડ દંડ-એ બે જોડે થઈને) મન ધારીને બંદીજને બંદ બંદ (બંદગી કરી કરીને) વંદ વંદ (વંદન કમ્પના) છંદ છંદ ઢાળિયા-છંદ ગાવા માંડ્યા, એમ કવીશ્વર કહે છે. અથવા આગણોએ દંદ દંદ-દંદ દંદ-એવડી વાત મન ધારીને પ્રશંસા કરવા માંડી.

આદાસીસી ચઢ્યે જેમ, મૃગપતિ ઇચ્છે સ્ત્રેમ,
કુરૂપતિ હુઆ તેમ, આનંદકંદ જળતાં;
સૂરજથી ચીખડી શું, આંધળી થઇને ખેડી,
પતિવ્રતા પેડી તેમ, સરવ સુખ ટાળતાં;
વટે જઇ લટી પડી, વાગોલ નીચું નિહાળી,
અસિ તેવી જીધે મથ્ય, શૂરને ખંધ ન્યાળતાં.

૧૪૮

ગજ સિંહ દુઃખચકી, તેવા શંખ શૂર વાય,
ચીકારવ હાથો જેવા, કાયરના કહી કહી;
પછાડી પછાડી પાદ, ઘર ઘર ઘોટ કરે,

૧૪૮ પુદ્ગલીર અને પ્રભાતનું વર્ણન: ઉલૂક ૪૦—પ્રભાતમાં જેમ સૂરજથી સાર (સારી રીતે—અતિ) ત્રાસ પામીને અપાર ઉલૂક (ઘૂડ) નાસતા—નાસે છે તેમ શૂરજ (શૂરવીરની) સામું ભાળતાં કાયર પણ નાસવા લાગ્યા (પ્રભાત થતાં રાત્રીએ ફરનાર ઘૂડ પક્ષી ઝાડ વગેરેની બખોલોમાં ભરાઇ બેસે છે એ પ્રસિદ્ધ છે). જેમ ચઢતે દહાડે આદાસીસી ચઢવાથી મૃગપતિ—સિંહ સ્ત્રેમ ઇચ્છે છે—તેની વેદનામાંથી મુક્ત થઇને પોતાનું કુશળ ચાહે છે તેમ, કુરૂપતિ (દુર્યોધન) પણ પોતાના આનંદના કંદને જળતાં તેમ (તેવો) હુઆ (થયો). અર્થાત્ તે પણ આ પુદ્ગ પ્રસંગે રૂપી આદાસીસીની વેદનામાંથી મુક્ત થઇને કુશળ ઇચ્છવા લાગ્યો. (જેમ જેમ દિવસ ચઢતો જાય છે તેમ તેમ સિંહ અને વાઘને આદાસીસી ચઢે છે અને તેની વેદનાથી તે પડી રહે છે, તથા તે વખતે—તેની પાસે થઈને શિકાર જાય પણ બહુવાર તેને બોલાવતો નથી એ પ્રસિદ્ધ છે). સૂરજ ૪૦—જેમ સૂરજથી (તેના તેજથી) ચીખડી આંધળી થઇને (બખોલમાં) ખેડી હોય તેમ પોતાના સ્વામીને રણ-ભૂમિમાં જતા જોઇને સર્વે સુખ તથા પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના નિવાસમાં સંતોષ પેડી. જેમ પ્રભાત થતાં વાગોલ નીચું જોઇને (જીધે માથે) વટે (વડમાં—વડની ઘણીઓમાં) લટી પડી (લટકી પડી છે) તેમ શૂરને ખંધ (ખભે) ન્યાળતાં (જોતાં) તેવી (તેજ પ્રમાણે) અસિ (તરવાર) જીધે મથ્ય (જીધે માથે) લટકી પડેલી જણાય છે !

સેનાપતિ સાથ લેઈ, ઉચરતા જહિ જહિ;
તેજ ક્ષીણ તરણિથી, પારાવારપુત્રનું શું,
ગાંધારીજ સર્વ જેમ, થાય જાંખા રહી રહી;
અપારા બિચારા તારા, નાશ પામ્યા જોત જોતે,
ભીમની પ્રતિજ્ઞાથી, એવું સેન જહીં તહીં. ૧૪૯

પોયણી બીડાઇ જોઈ, સૂર્ય સનમુખ થાતાં,
દુઃશાસન નારી તેમ, સંકોચાઈ જતી જતી;
કમળની આસપાસ, ભૂંગી ભણ ભણ કરે,
દૂષ્ટો જોઈ નાથ ખુશી, તેમ કૃષ્ણા થતી થતી;
કુંજ કુંજ પુંજ પુંજ, ભૂંગ ખુલખુલ ગુંજ,
તેવી વાહવા ઉચારે, પાર્થપક્ષી અતિ અતિ;
શીતળ ને મંદ વાય, સુગંધિક આવે જાય,
વલ્લભ કવિત ગાય, મન ધારી મતિ મતિ. ૧૫૦

૧૪૯ પ્રાતઃકાળમાં રણભૂમિનો દેખાવ વર્ણવતાં વલ્લભ કહે છે: ગર્જ
ઈ૦—ચટતે પોહોરે આદાસીસીના દુઃખથી જેમ સિંહ ગર્જે છે—બૂમો પાડે છે
તેમ શૂરાઓ પણ સવારમાં શંખ વગાડે છે। જેમ પ્રાતઃકાળમાં હાથી કહિ,
કહિ, એવા અવાજથી ચીકારવ કરે છે તેમ કહી કહી (કહીં કહીં—કોઈ
કોઈ ઠેકાણે) કાયરની તેવી બૂમો સંભળાય છે। પ્રાતઃકાળમાં ઘોટ (ઘોડા)
પગ પછાડી પછાડીને ઘર ઘર (હણહણાટ) કરે છે તેમ સેનાપતિ પણ
પોતાના સાથને (સૈન્યને) સાથે લેઈને જહિ જહિ (મારો મારો) એમ
ઉચ્ચાર કરે છે। પ્રાતઃકાળમાં તરણિ (સૂર્યથી) જેમ પારાવારપુત્ર (સમુદ્ર-
પુત્ર—ચંદ્ર)નું તેજ ક્ષીણ થાય તેમ રહી રહીને (ધીમે ધીમે) સર્વે ગાંધારીજ
(ગાંધારીના પુત્રો—કૌરવો) ક્ષીણ થયા. પ્રાતઃકાળમાં જેમ બિચારા (દીન
જેવા થઈ ગયેલા) અપારા (અપાર) તારાઓ જોત જોતે નાશ પામ્યા છે,
અથવા પ્રાતઃકાળના પ્રકાશથી બિચારા અપાર તારાઓની જ્યોત (કાંતિ)
જોતે (જોતામાં) નાશ પામી છે, તેમ ભીમની પ્રતિજ્ઞાથી દુર્યોધનનું સેન
જહીં તહીં એવું (તેજહીન) દેખાય છે।

૧૫૦ પોયણી ઇ૦—જેમ સૂર્યને સનમુખ થતો જોઈને પોયણી બીડાઇ
જાય છે તેમ દુઃશાસનની નારી જતાં જતાં સંકોચાઈ અર્થાત્ ભીમે પોતાના
૧૫

ભલે રાત દિન થાય, નભ જેમ ના ચળાય,
 રૂપથી ન બદલાય, તેમ કર્ણ એક રૂપ;
 ચંદનની વાસ જેમ, રાત્રી દિન સરખી રે',
 કાપે કોઈ અધિકતા, તેમ કર્ણ છે અનુપ;
 રાત પડો દિન થાઓ, સુવર્ણ પીળાશ મૂકે,
 વેળા કવેળાજ તાવો, દરે મધ્યદિન ધૂપ;
 તેવા વીરકેરો કવિ, રાત્રી દિન ભેદ ભૂઝી,
 કવિતા કરત કર્ણ, જેહ કવિ શિર ખૂંપ.

૧૫૧

સ્વામીનો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે જાણીને તે અતિશય ગ્લાનિ પામી છે. દ્રૌપદી પોતાના સ્વામીને પ્રતિજ્ઞા પાર પાડવાને યુધ્ધમાં ચઢતો જોઈ આનંદ પામે છે તે વિષે કહે છે: કમળ ઇ૦— રાત્રે કમળ બંધ થવાથી ભમરો તેમાં પૂરાયલો હોવાથી તેની સ્ત્રી ભૂંગીઓ (ભમરીઓ) 'ભણુભણુ' એવો ધ્વનિ કરે છે, તે જાણે સવાર થતાં કમળ ખીલવાથી તેમાંથી પોતાના નાથ (ભમરા)ને છૂટો થયેલો જોઈને ખુશી થાય છે. અને એજ રીતે ભીમને યુધ્ધ કરવા છૂટેલો જોઈને કૃષ્ણ (દ્રૌપદી) પણ ખુશી થાય છે. કુન્જ ઇ૦— સવારમાં દરેક કુન્જમાં અને પુન્જ (પુષ્પના જથ્થામાં) ભૂંગ (ભમરા) અને ખુલખુલ પક્ષીના ગુંજારવ થાય છે, તેજ પ્રમાણે પાર્થ (પૃથા-કુતિના પુત્ર-પાંડવ)ના પક્ષનાં મનુષ્યો અતિ અતિ વાહવા ઉચારે છે-વખાણુ કરે છે. શીતળ ઇ૦—પ્રાતઃકાળમાં શીતળ, મંદ અને સુગંધવાળો વાય (પવન) આવે છે અને જાય છે, અને વક્ષ્મ કવિ મનમાં મતિ (બુદ્ધિ) ધારીને કવિતા ગાય છે- અર્થાત્ વલ્લભ એ પ્રમાણે પ્રાતઃકાળનું વર્ણન કરે છે.

૧૫૧ હવે બ્યૂહ રચનાનો પ્રસંગ કહેવામાટે સત્તરમા દિવસના દુર્યોધન પક્ષીય સેનાપતિ કર્ણ વીરનું વર્ણન કરે છે: ભલે ઇ૦—ભલે રાત થાય કે દિન થાય તથાપિ નભ (આકાશ) જેમ ચળાય નહિ (ચળાયમાન થતું નથી-રૂપ બદલતું નથી-સદા એક સરખું રહે છે) તેમ કર્ણ વીર પણ રાત્રી દિવસ એક રૂપવાળોજ રહે છે-શત્રુની પ્રતિજ્ઞાથી તેના મનને કાંઈ ઉદ્વેગ થતો નથી, તથા દુર્યોધન, દુઃશાસન, વગેરેની પેઠે ભય પામતો નથી. એક-

કર્ણકૃતવ્યૂહરચના.

ગઈ સિંહપેર કર્ણ, સાવધાન સર્વ કર્યા,
પિયે શું રૂઢિર ધીર, દુઃશાસન રાખું હુંય;
રચું વ્યૂહ ગજનામા, તેની શુંડ સ્થાન અમો,
ઉભું દુઃશાસન સાથ, ડરો સર્વ શુંય શુંય;
અશ્વત્થામા કૃપાચાર્ય, દાંત બે વડા આચાર્ય,
શકુનિ કૌરવ શત, ગંડસ્થળ એ રચ્ય;
ત્રીવા બીચ દુર્યોધન, ચાર પાય ચતુરંગ,—
સેન રહે પ્યાદાઓનું, આગે કથું મુણ તુંય.

૧૫૨

રૂપતાનું બીજું દૃષ્ટાંત આપે છે: ચંદનની ઈં—સ્પષ્ટ છે. કાપે ઈં—કાઠ
ચંદનને કાપે તો વળી તેની વાસમાં અધિકતા માલમ પડે છે તેમ કર્ણ બૂપ
પણુ તેવો છે. અર્થાત્ તે છે તો રાત્રદિન સરખો પરાક્રમી પણુ એને
કાઈ છેડે તો તે અધિક પરાક્રમ પ્રકાશે છે! ત્રીજું દૃષ્ટાંત: રાત ઇં—
સ્પષ્ટ છે. વેળા ઈં—સોનાને વેળા કવેળા (ગમે તે વખતે) તાવો તથાપિ
તે મધ્યદિન—મધ્યાહ્ન કાળ)ના ધૂપ (તડકા) જેવું પ્રકાશિત દેખાય છે!
તેવા ઇં—તેવા વીરનો કવિ જે કવિઓના શિરનો ખૂંપ (મુકટ) છે તે
વલ્લભ પણુ રાતદિવસનો બેદ બૂલીને કર્ણની કવિતા કરે છે.

૧૫૨ કર્ણે કરેલી વ્યૂહરચના (યુદ્ધ કરવામાટે જયને અનુકૂળ રચનામાં સંય-
ને ઉભું શખવાની વ્યવસ્થા) બતાવતાં કવિ કહે છે: ગઈ ઇં— કર્ણે સિંહની પેઠે
ગઈને સર્વને સાવધાન કર્યા અને પછી બોલ્યો કે, ધીર જોવો હું જ્યાં દુઃશા-
સનને રાખું છું (બચાવું છું) ત્યાં ભીમ રૂઢિર શું પિયે? શું પી શકે?
એમ અભિમાન કરીને તે કહે છે કે, હું ગજનામા (હાથી નામનો—હસ્તીવ્યૂહ
—હાથીના આકારમાં લશ્કરની ગોઠવણ) વ્યૂહ રચું છું અને તેની શુંડને
સ્થાને અમો (અમે પોતે) દુઃશાસન સહિત ઉભું (ઉભા રહીએ છીએ),
તમે સર્વે શુંય શુંય (શું) ડરો છો? હાથીના બે દાંત (દંતુશળ)ની જગાએ
અશ્વત્થામા અને કૃપાચાર્ય નામે વડા (મોટા) આચાર્ય ઉભા રહે. ('વડા' એ
દાંતાનું પણુ વિશેષણ થઈ શકે). શકુનિ અને શત (સો) કૌરવ એ ગંડસ્થળની

નિવાતકવચ પૂચ્છ, ઘંટસ્થાન ગજસેન,
 એવો વ્યૂહ રચી રોણું, ભીમ ભાળતાંની વાંત;
 વેલો આવી વઢે હુથી, પેલો રહે સર્વથી એ,
 હાથી અંગ સ્થૂળ તેથી, સિંહ શું તોડે ન દાંત !
 કૃષ્ણાર્જુન ઘટી એક, આચાર્ય જે વારી રાખે,
 દુઃશાસન હાથ ભીમ, મરાણું તો ખરો દાંત;
 સર્વ વાહ વાહ કથે, ધન્ય ધન્ય કર્ણ શૂર,
 એક નવ ડોલે કૃપ, સાર લહે જે વેદાંત. ૧૫૩

જગોએ રણુ (હાજર) રહેશે. શ્રીવા-ગરદન. ચાર પાય ઇ-ના ચાર પગને
 ટેકાણે ચાર અંગવાળી સેના સહિત પાદમ્યોતું સેન રહે હવે બાકાંના વ્યૂ,
 કેમ કરવો તે કહુંછુ તે તું સાંભળ.

૧૫૩ નિવાતકવચ નામે દેલો તેના પૂચ્છ (પૂછડાના) સ્થાનમા
 રહે, અને હાથીના ઘંટની જગોએ ગજ (હાથી)નું સેન રહે. એવો વ્યૂહ
 રચીને ભાળતાંની વાંત (જેતાંમાંજ) ભીમને રોણું. ભીમ કેમ રોળાશે તેનું
 કારણ કર્ણ કહે છે: વેલો ઇ-ભીમ વેહેલો આવીને હુથી (મારી સાથે)
 વઢે (વઢશે) કેમકે યુદ્ધમાં એ સર્વથી પેહેલો (આગળ) રહે છે. તમે કહે-
 શો કે એ મોટા શરીરવાળો છે માટે એને શી રીતે હરાવશો ? તો હાથી ઇ-
 હાથી અંગ સ્થૂળ (મોટો) છે તેથી સિંહ શું તેના દાંત તોડે નહિ ? અર્થાત્
 સિંહ જેવો હું હાથી જેવા ભીમનો પરાજય કરીશ. ભીમનો તો તમે પરાજય
 કરશો પણ કૃષ્ણ અને અર્જુન જેવા યોદ્ધા તેનું રક્ષણ કરશે ત્યાં તમારું શું
 ચાલશે ? એ શંકા નિવૃત્ત થવા તે કહે છે કે, જે આચાર્યો (કૃપાચાર્ય અને
 અશ્વત્થામા) કૃષ્ણ અને અર્જુનને એક ઘટી (ઘડી) વારી (અટકાવી) રાખે
 -રાખશે. અને એવી રીતે કરીને દુઃશાસનને હાથે હું ભીમને મરાણું તો મને
 ખરો દાંત (દમનશીલ-ડાહ્યા) જાણુજો. કર્ણનું આ કથન સાંભળીને શૂરા
 કર્ણને ધન્ય છે ધન્ય છે, એમ સર્વે તેની વાહવાહ કહેવા લાગ્યા, પણ વેદાંતના
 સારને જાણનાર (અર્થાત્ દીર્ઘદર્શી) કૃપાચાર્ય માત્ર ડોલ્યા નહિ-તેમણે
 કર્ણનાં વખાણ કર્યાં નહિં.

દુર્યોધને પૂછ્યું નમી, ઋષીશ્વર ! વાત ગમી,
મન ગયું દીસે ભમી, કથો કશી વશી કમી;
કર્ણ કથે જાણે જમી, મતિ રાય તેથી વમી,
અમો આજ દાખું દમી, અરિ જય દુ:ખ ખમી;
વાત મારવી ન ધમી, સેન ઉભી સર્વ જમી,
ચતુરંગી ગણો ચમી, શૂરતા વૃદ્ધની શમી;
વીરતાતું નીર ગમી, ગયું ધારો મન તમી,
વિચાર જે મારો ધમી, ગમી નહિ વાત નમી.

૧૫૪

અશ્વત્થામા આંખ ફાટી, દેશે શું કોધમાં દાટી,
ખાલ્યો વાણી ખાટી ધાટી, માતુલને નિંદે કર્ણ;
ખડ્ગથી વિડાડું એને, જમી જાણે કથે કેને,

૧૫૪ કૃપાચાર્યે કર્ણની રચનાનાં વખાણુ કર્યાં નહિ તેથી દુર્યોધન શકિત થઇ પૂછેછે : દુર્યોધન ઇ૦—દુર્યોધને કૃપાચાર્યને નમીને પૂછ્યું કે હે ઋષીશ્વર ! તમને આ વાત ગમી કે નહીં ? તમારું મન જાણે ભમી ગયું હોય તેમ દીસે છે, માટે કાંઇ કમી વશી હોય—કાંઈ અપૂર્ણતા રહેલી હોય તો તે કથો (કહો). તે સાંભળીને કૃપાચાર્યની અવગણના કરીને કર્ણે કહેછે કે, હે રાય ! એ તો (બ્રાહ્મણ) તેથી જમી જાણે, અને તેથી એમની બુદ્ધિ વમી—બહાર કાઢી નાખી છે. અર્થાત્ લાડુ જમનાર બ્રાહ્મણમાં તે યુદ્ધ રચનાની બુદ્ધિ કયાંથી હોય ! પણ અમો આજ દમીને (દમ બીડીને—હિમ્મતથી) કહું છું કે આજ અરિ (શત્રુઓ) દુ:ખ ખમીને જય (પાછા જશે) ! આપણી ચમી (ચમૂ—સેના) જે ચતુરંગી (હાથી, ઘોડા, રથ. પાયદળ, એવા ચાર અંગ-વાળી) છે તે સર્વ સેના જમીને (જમાવ થઇને જબાઈ) માટે વાતને ધમી મારવી નહિ—પૂછાપૂછ કરીને વાત વનેડી નાખવી નહીં. અને કૃપાચાર્ય તો વૃદ્ધ થયા છે માટે તૈમની તો શૂરતા (શૂરાપણુ) શમી ગઈ છે—નાશ પામી છે, તેમની વીરતા (વીરપણુ) તું નીર (પાણી) ગમી ગયું છે એમ તમી (તમે) મનમાં ધારો. અને એવી રીતે મારો કરેલો વિચાર જે તમે ધમી મારો—ઉરાડી દો તો નમી વાત (નમતું મૂકવાની વાત) મને ગમે નહિ—પસંદ નથી.

હાથ હરિતાણા ભૂલ્યો, આખર તો નીચ વર્ણ;
કથી ખડ્ગ બા'ર કાઢી, મારવાને ચીસ પાડી,
કૃપે આવી રાખ્યો વારી, રાય આદિ આવ્યા શર્ણ;
સૂતપૂત કયે અલ્યા ! બાપ માયે ચૂપ રહ્યો,
હરિ હાથ દીઠા અમો, (કે) તારે બાપે સુણ્યા કર્ણ. ૧૫૫

ઝાળ તેથી ફૂણી લાગી, મારવાને દાડે ભાગી,
વારે રાય દુર્યોધન, અશ્વત્થામા કર્ણ બેય;
ધન્ય ધન્ય મિત્ર મારા, અરિને હસાવો ઉભી,
બુઝો બુઝો ભીમ ગાળે, પીઠ એ રૂધિર કે'ય;
નમી ઋષિને મનાવે, જેમ તેમ તો જમાવે,
કૃપાચાર્ય કયો તમે, ગજવ્યૂહ નિંદા શેય;
કૃપાચાર્ય કયે ભાઈ, પ્રથમ જવું કુલાઈ,
કીર્તિ તેથી તો ફુલાઈ, જય નીશ નવ રે'ય. ૧૫૬

૧૫૫. અશ્વત્થામા ઇન્-પોતાના મામાને કર્ણ નિંદે છે તે બેઠને અ-
શ્વત્થામાની આંખ ફાટી-તેને ક્રોધ બિપ્પો અને તે બાણે હમણા કર્ણને
ક્રોધમાં દાટી દેશે શું? એવા રૂપમાં આવીને ખાટી ધાટી (કઠોર શેલી)થી
બાણી બોલ્યો કે, મારા માતુલ (મામા-કૃપાચાર્ય)ને કર્ણ શું નિંદે છે!!
હરિ-અર્જુન. નીચ વર્ણ-સૂતગત (કર્ણ સૂતપુત્ર હતો માટે). ચીસ-બૂમ.
રાય-દુર્યોધન. બાપ ઇન્-તારા બાપ (દ્રોણ)ને અર્જુને માયો સારે તો તું
ચૂપ રહ્યો-જાનો માનો બેશી રહ્યો; માટે હરિ (અર્જુન)ના હાથ (અર્થાત્ પરા-
ક્રમ) તે અમોએ દીઠા કે તારે બાપે કર્ણ (કાને) સુણ્યા (સાંભળ્યા)? અર્થાત્
અમે તો કાને સાંભળ્યા છે પણ તારે બાપે તો તે અનુભવ્યા છે! ધ્વનિ એ છે
કે કું તો માત્ર દુર્યોધનના હિતમાટે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો છું પણ તારે તો
બાપનું વેર લેવું એ પ! અર્થ સાધવાનો છે માટે મારી સાથે વીદ કરવો
પડ્યો મૂકીને શત્રુ સાથેજ દિગુણ આબેશથી યુદ્ધ કર.

૧૫૬ ફૂણી-અમણી. ભાગી-દોડીને. બેય-બેઠને. બભી-બભા રહીને.
ઋષિ-કૃપાચાર્ય. જમાવે ઇન્-જેમ તેમ કરીને બન્નેની જમાવટ-સંધ કરી-

મોટી વાત દુઃશાસન, કેરા રૂઢિરનું પાન,
ભીમ ભડ કરું કથે, તેને આગે રાખે કર્ણ;
રૂઢે ન અમારે મને, અરિ પે'લો રૂઢે વ્યૂહ,
નીતિયકી બા'ર જાય, રીજું સુણી એવું કર્ણ ?
સતપૂત કથે મુનિ ! શલ્ય સારથિ છે મારો,
રથી કર્ણ નામ ધરો, તેહ ડરે ભીમ પર્ણ;
વ્યૂહ રૂઢે ફરે નહિ, દુઃશાસન મરે નહિ,
શૂરવીર ડરે નહિ, કદાચિત થાય માણું. ૧૫૭

કૃષ્ણકૃતવ્યૂહરચના.

ભુજંગપ્રયાતં.

ભુજંગં પ્રયાતં તશી ગતિ કૃષ્ણં,
રયં વ્યૂહ પંચાનના નામ વૃષ્ણં;
ઉભા એક હોઠે કિરીટી સદૃષ્ણં,

વેછે. પછી કૃપાચાર્યને દુર્બોધન પૂછે છે કે, કૃપાચાર્ય ઇન્દ્ર-સ્પષ્ટ છે. દુર્બોધ
જાય-ફૂલી જાય-નાશ પામે. નીશે-નિશ્ચય.

૧૫૭ કર્ણની વ્યૂહ રચના પસંદ ન કરવાનું કારણ કૃપાચાર્ય કહે છે:
મોટી ઇન્દ્ર-દુઃશાસનના રૂઢિરનું પાન કરું એવી મોટી વાત ભીમ ભડ (ભટ-
-યોધ) કહે છે, તે તેને (દુઃશાસનને) જ કર્ણ આગળ રાખે છે, તે અમારે
મને (મનમાં) રૂઢે નથી; વળી તે અરિ (શત્રુ)ના પેહેલો પોતાની સેના-
નો વ્યૂહ રૂઢે છે અને એમ નીતિ (યુદ્ધનીતિ)યકી તે બા'ર જાય છે—
(શત્રુનો વ્યૂહ જોયા પછી તેને આશ્રિત કરે એવો પોતાની સેનાનો વ્યૂહ રચ-
વો, એવું નીતિ શાસ્ત્રના કથન ઉપર તે લક્ષ્ય આપતો નથી, તે તેણે કાને
સાંભળીને શું હું રીજું ? (ખુશી થાજી) ? સતપૂત-સત જાતિના મનુષ્યનો પુત્ર
-કર્ણ. મુનિ !—હે કૃપાચાર્ય. રથી ઇન્દ્ર-કર્ણનું નામ રથી છે તે તમે (મનમાં)
ધરો, એવો રથી કર્ણ શું ભીમ રૂપી પર્ણ (પાંદડાથી) ડરે !

ભલું શું ખૂરં શું તજી તેહ મત્રં.

૧૫૮

મહાશૂર સથ્યં અનાદિ અખંડં,

અરિમર્દનં અંગ ધારં અદંડં;

ગુરૂ દ્રોણ પાસે સુયુદ્ધં અખંડં,

શિષ્યો સર્વ સેવી મહામત્ત ખંડં.

૧૫૯

તદાપિ નહીં ઉચ્ચરં મુખ વાણીં,

કરે જેહ કામં મહા ચક્રપાણિં;

૧૫૮ હવે કૃષ્ણે કહેલી વ્યૂહરચના કહે છે: ભુજંગં ઇન્દ્ર-
ગ (સર્પ) નું પ્રયાતં (ગમન) છે તેવી કૃષ્ણની ગતિ (ગતિ) છે. અર્થાત્
સાપ જેમ વાંકો ચાલે છે તેમ કૃષ્ણની રાજનીતિ પણ વાંકી છે. તેથી
(કર્ણનો હસ્તિવ્યૂહ જોઈને) તેણે પંચાનના (સિંહ) નામના વ્યૂહ રચ્યં (ર-
ચવાની) તૃણ્યં (ઇચ્છા) કરી. અર્થાત્ હાથીને જેમ સિંહ જીતે છે તેમ
સિંહવ્યૂહ હસ્તિવ્યૂહનો પણ પરાજય કરી શકશે, એવા વિચારથી પંચાનન-
વ્યૂહ રચ્યો. તે સિંહના એક હોડે સદૃણ્ય (સુદર્શન-સારા દેખાવવાળો-
સુંદર) ફિરીટી (અર્જુન) બિભા. કર્ણનો વ્યૂહ જોઈને જેમ દુર્યોધન તેના
સારા માંડાપણાની શંકા કરતો હતો તેમ અર્જુન કાંઈ શંકા કરતો હતો કે
કેમ ? તે વિષે કહે છે: ભલું ઇન્દ્ર-ભલું શું અને ખૂરં શું તે સખંધી પ્રશ્ન
(પ્રશ્નને) તજીનેજ તે કૃષ્ણના કલા પ્રમાણે બિભો હતો.

૧૫૯ કોઈ કહેશે કે તે યુદ્ધનીતિ નહિ ભણ્યો હોય, તો તેમ નથી:
મહા ઇન્દ્ર-તે મહાશૂરનો સથ્યં (સાથી), અનાદિ (આદિ રહિત-સદાકાળ)
અખંડ (ખંડિત નહિ થયેલો)-કોઈ વખત પરાજય નહિ પામેલો, અ-
રિમર્દનં (શત્રુઓનું મર્દન કરનાર-દુશ્મનને ચોળી નાખનાર) એવા અંગ
(દેહને) ધારં (ધારણ કરનાર), અને અદંડં (અદંડ) કોઈપણ દંડી શકાય
નહિ એવો છે. વળી તે દ્રોણ ગુરૂ પાસે અખંડં (ખંડ વિનાનું-તોફાન કે
અધર્મ રહિત) સર્વ (સઘળા પ્રકારનું) અને મહામત્તખંડં (મોટા મદો-મત
શત્રુઓને ખંડન કરનાર) સુયુદ્ધં (સારું-ધર્મયુદ્ધ) તેમને સેવીને શિષ્યો
હતા.

૩એ વાત કોઇ કરે કૃષ્ણ દાણી,
ન ૩એ તદાપિ ભલી ખૂરી માણી.

૧૬૦

ભલે દિન થાતાં સુતારા લગતાં,
ભુલે ચંદ્ર સાથે ન રે'વું ભગતાં;
ભલે જો અન્નપાળ કૂપે સગતાં,
અન્ન તેહની પૂડ ક્યારે તગતાં.

૧૬૧

૧૬૦. અર્જુન એવો યુદ્ધકળામાં પ્રવીણ તથા શૂરો હતો ત્યારે તો કૃષ્ણનું કરેલું પોતાને ૩યતું હશે માટે નહિ એવાતો હોય, તો તેમ નથી: તદાપિ ઈન્—તદાપિ (તથાપિ) ગદાગ્રપાણિ (મોઢું ચઢે નેના હાથમાં છે એવા કૃષ્ણ) જેહ (જે) કામ કરે, તે વિષે સુખથી વાણી (વાણી) ઉચ્ચરે નહિ (બિચારતો નહોતો); દાણી (એક વખત ગોકુળમાં ઘણું લેનાર) કૃષ્ણ કોઈ વાત કરે તે તેને ૩એ અથવા ન ૩એ તદાપિ (તથાપિ) તે ભલી કે ખૂરી નેવી હોય તેવી માણી—માણીને—સ્વીકારીને. (પૂર્વાર્ધ સાથે અન્વય).

૧૬૧ કૃષ્ણને અર્જુન કેવા વિચારથી અનુસરતો હતો તેનાં બે દૃષ્ટાંત આપે છે: ભલે ઈન્—ભલે દિન થાય, અને સુતારા (સારા તારાઓ લગવાનું કામ) તેજ રહિત ગઈ ગય (તથાપિ ચંદ્ર જે રિત્તે ચરત ન પામતો હોય તો તેની સાથે રહેનારા તારા પણ શું ચંદ્ર સાથે રહેવું ભૂલે છે? નથીજ ભૂલતા, કેમકે તે ગદ્રને ભગનારા છે. અથવા દિન થતાં, અને દિવસના તેજથી સુતારા લગતાં (તેજહીન થતાં) તથા જ (ગદાગ્ર-ખીજ તારાઓ) ભગતાં (આથમી જતાં) પણ તેઓ શું ચંદ્ર સાથે રહેવું ભૂલે છે? તેજપ્રભાણે ગમે તેવું દુઃખ, અપમાન, સુખ, સન્માન, જય કે પરાજય પ્રાપ્ત થાય તથાપિ અર્જુન કૃષ્ણનું અનુસરવાનું ભૂલેજ નહિ, એ તાત્પર્ય છે. ખીજું દૃષ્ટાંત: ભલે જો ઈન્—અન્નપાળ (ખડકો પાળનાર— ભરવાડ) ભલે કૂપે (કૂવામાં) સગતાં (પડતાં)—ખડકોનો ગોવાળ કૂવામાં પડે તો અન્ન (ખડકો) તેહની પૂડ ક્યારે તગતાં (તગતાં— તગે છે?)—ખડકો તેની પૂડક્યારે તગે છે? અર્થાત્ તેઓ પણ સાફ માઠું વિચારી વિના કૂવામાં પડે છે!

ભલે સિંહ મોટો તથાપિ ઉછ્યો,
 ઉઠાવે હુકમ્મં નહીં મત્ત ફ્યો;
 વદાશું વિલાસી હરિ નિર્બલ્યો,
 કદી ના કદી ના કદી નાશ ઘેયો.

૧૬૨

તથાપિ ભયો તે ભરોસેં ભલેરોં,
 ઉઠાડે ઉઠે ખેસ કે'તાં બલેરોં;
 જશો પાળકો હોય શાણો સલેરોં,
 મુકત્તી ચહે તેથી પ્રાણી પલેરોં.

૧૬૩

તશા વિશ્વવશ્શં કિરીટી હવેલાં,
 ઉભા સિંહ ઓઠે શૂરાંરિ સવેલાં;
 બિજે હોડ છે સાત્યકિ તો ઉભેલાં,
 ઉભા રાક્ષી ડામે નકુલં નમેલાં.

૧૬૪

૧૬૨ અર્જુન બળવાન છતાં તે કૃષ્ણની આજ્ઞા માને છે એ વાત કેમ માની શકાય ? એ શંકા મટાડવાને દૃષ્ટાંત આપે છે : ભલે ઈં-સિંહ ભલે મોટો હોય તથાપિ જોણે તેને ઉછેયો (ઉછેયો) હોય તેનો હુકમ્મં (હુકમ) ઉઠાવેછે-તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે છે અને મત્ત ફ્યો નહિ (મત્ત ફેરવતો નથી). વદા ઈં-માટે વિલાસી (વિલાસવાળો) હરિ (સિંહ) નિર્બલ્યો (બળ વિનાનો થયો છે) શુ ? અર્થાત્ કદી ના ઈં-કદી નાશ ઘેયો હોય તો પણ તે હુકમ ઉઠાવે છે તેથી તેને કદી પણ નિર્બળ કહેશો નહિ.

૧૬૩ તથાપિ ઈં-સિંહ એવો બળવાન છે તથાપિ ભલેરોં (ભલી રીતે) ભરોસાથી ભલેલો હોય છે; અને તેથી જશો (જેવો) શાણો અને સલેરોં [સાલસ-અથવા સલીલ-લીલા (યુક્તિ પ્રયુક્તિ) વાળો ?] તે પ્રાણીનો પાળકો (પાળનાર) હોય, તે પ્રમાણે તે તેને જાણે તો જાહે અને ખેસ કહે તો બલેરોં (ખેસે ?) એ પ્રમાણે પલેરોં (પાળેલો ? અથવા પલળેલો ભીંભયલો ?) પ્રાણી તેથી (તે ધણી પાસેથી) મુકત્તી (મુક્તિ) ચહે છે.

૧૬૪ તશા ઈં-તશા (તેવા) વિશ્વવશ્શં (વિશ્વાસુ) હવેલાં (હવે-લા-થયેલા). શૂરાંરિ (શૂરાઓના શત્રુ) કિરીટી (અર્જુન) સવેલાં (સવે-

બીજા દંત. ડામે સુસે'દેવ સાર્થી,
ઉભા ભાલમાં ધૃષ્ટદુમ્નં સુહાર્થી;
ત્રીવા બીચ યુધિષ્ઠિરં સર્વમાર્થી,
સુપંચાળ ઉભા ચતુષ્પાદ ભાર્થી.

૧૬૫

ઉભી ઉદરે સેન પ્રતિવિધ્ય આદિ,
ભલા પંચપુત્રં રૂડા યુદ્ધનાદીં;
મહાવક્ત્ર પૂચ્છં તહીં ભીમ ભાદીં,
અશાં અંગ કર્તાશ્ચ આદિ અનાદિં.

૧૬૬

ચતુરંગ સેના વશી અંગ સર્વ,
તદા ભીમ આવ્યો અસુરારિ પર્વ;

ખા-વખતસર) સિંહના ઓઠે (ઓઠની જગાએ) ઉભા. ઉભેલાં-ઉભેલા. રા-
ક્ષી-(સિંહનો)-દ્રાડીખાનારો દાંત. નકુલ. -નકુલ. નમેલાં-નમેલા-અર્થાત્ ઝખુ-
મી રહેલા.

૧૫૬ સુસે'દેવ-સારો સહદેવ. સાર્થી-સાથી (નકુળનો). ભાલમાં-સિં-
હના કપાળને સ્થાને. ધૃષ્ટદુમ્નં-ધૃષ્ટદુમ્ન. સુહાર્થી (સુહાર્થી)-અળવાન હાર્થી
જેવો. ત્રીવાખીચ-ગળાની મધ્યે-સિંહના ડોકાને સ્થાને. યુધિષ્ઠિરં
-યુધિષ્ઠિર. સર્વમાર્થી-સર્વને માથે-અગ્રેસર એવો યુધિષ્ઠિર અથવા સર્વમાર્થી
-યુદ્ધમાં સર્વતું મથન કરનાર-સર્વને ત્રાસ પમાડનાર. સુપંચાળ ઈં-અને
સિંહના ચતુષ્પાદ (ચાર પગને ઠોકાણે) ભાર્થી (ભાર્થી)-ભાષાવાળા-વીર
એવા સુપંચાળ-પંચાળ દેશના સારા યોધાઓ ઉભા રહ્યા.

૧૬૬ ઉભી ઈં-સિંહના ઉદર સ્થાનમાં પ્રતિવિધ્યઆદિ (પ્રતિવિ-
ધ્ય, શ્રુતસેન, શ્રુતકીર્તિ, શતાનીક, શ્રુતકર્મા, એવા દ્રૌપદીના પાંચ પુત્ર વગેરે).
સેન (સેના) ઉભી. યુદ્ધનાદીં (યુદ્ધના નાદ-લતવાળા). મહા ઇં-સિંહના
મહાવક્ત્ર (મોટા વાંકાં) પુચ્છં (પુચ્છ-પૂછડા)ની જગાે બ્યાં હતી તહીં
(ત્યાં) ભાદીં (ભાર્થી ?) ભીમની યોજના કરી. અશાં ઈં-પંચાનન વ્યૂહ-
નાં અશાં (એવાં) અંગ આદિ અનાદિ (પુરાતનકાળથી) કર્તાશ્ચ (કરતા
આવ્યા છે). અથવા આદિ અનાદિરૂપ કૃષ્ણે પંચાનન વ્યૂહનાં એવાં અંગ કર્યાં.

પુછું રાજ મુનિં રચ્યો વ્યૂહ હવે,

તદા ભીમ ક્યાં તો ગયો'તો સર્ગવે.

૧૬૭

મુનિં રાજ પ્રતિં ઉચારં વિચારં,

મહાદેવ પૂજા પઠાયો સવારં;

કરી સ્તુતિ આવંત રૂદ્રં અપારં,

રચ્યો વ્યૂહ તેવે શ્રીકૃષ્ણં સસારં.

૧૬૮

મહાદેવ પ્રસન્ન હોય કથ્યા શું,

મુનીંદ્રં વદો ભીમ ત્યાંહિ મથ્યા શું;

ગયો શિવદેરે કથું હું કથા શું,

કથું તાજ જો છું કર્વાંદ્રં જથા શું.

૧૬૯

૧૬૭ ચતુરંગ ઇન્-ત્સારે ચતુરંગ (હાથી, રથ, ઘોડા, પામદળ, એવા ચાર અંગવાળી) સેના મિલેના સર્વ (સર્વ) અંગના સ્થાનમાં બસી તદા પર્વ (તે તક ઉપર) અસુરારિ (દૈત્યોનો નાશ કરનાર) ભીમ આવ્યો અ-થવા, તદા અસુરારિ ભીમ પર્વ (યદ્દરૂપી પર્વમાં આવ્યો) પુછું ઇન્-ત્સારે રાજ (જનમેજય) મુનિં (મુનિ-મુનિને) પુછું-પ્રછપું કે હવે (શત્રુઓને હરાવનારો) વ્યૂહ રચ્યો તદા (હાલે) સર્ગવે (સર્ગ-ગર્વવાળો) ભીમ તો ક્યાં ગયો'તો-ગયો હતો ? (કે વ્યૂહ રચાઇ રહ્યા પછી આવ્યો ?)

૧૬૮ મુનિં ઇન્-તે સાંભળાને મુનિં (મુનિએ) રાજ પ્રતિં (રાજ પ્રતિ) વિચારં (પોતાનો વિચાર) ઉચારં (બોલ્યો) . અર્થાત્ કથું કે, કૃષ્ણે તેને સવારં (સવારમાં) મહાદેવની પૂજા કરવાને પઠાયો (મોકલ્યો) હતો. કરી ઇન્-તે રૂદ્રં (રૂદ્ર-મહાદેવની) અપારં (અપાર-ઘણી) સ્તુતિ કરીને આવંત (આવતો હતો) તેવે (તેટલી વારમાં) શ્રી કૃષ્ણ (શ્રીકૃષ્ણ) સસારં (સારવાળો અથવા સારો) વ્યૂહ રચ્યો (રચી દીધો) .

૧૬૯ તે સાંભળીને રાજ કરીને મુનિને પૂછે છે: મહાદેવ ઇન્-હેમુનીંદ્રં (મુનીંદ્ર) મહાદેવ પ્રસન્ન (પ્રસન્ન) હોઈ (યદને) શું કથ્યા (બોલ્યા) તથા ત્યાંહિ (ત્યાં) ભીમશું મથ્યા (ભીમે શું મથન કર્યું) તે વદો. તેના ઉત્તર માં મુનિ કહે છે: ગયો ઇન્-હું તને કથા શું કથું (કહું) ? તે શિવદેરે

શંકરસ્તુત્યષ્ટક.

શિખરિણી વૃત્ત

અહો બંબં બોલા, સુર અસુર સોલા વરતણાં,
અહો બંબં બોલા, ત્રિપુર હર તોલા ધર ઘણાં;
અહો બંબં બોલા, જટિલ શિર મોલા સરપણાં,
અહો બંબં બોલા, ત્રિશૂળધર ધોલા સરજણાં.

૧

ગયો. એમ કહ્યા પછી વલ્લભ કહે છે કે, જો કે હું કવી* (કવિશ્વરોનો)
તાજ (મુકુટ) છું—કવિઓનો શિરોમણિ છું તો પણ જ્યાં શું (યથા શક્તિ)
તે કથા કથું છું. મતલબ કે એ વાત બાંબ તો વર્ણવીજ શકે નહિ ! પણ
હું તો વલ્લભ કવીશ્વરનો ઇશ્વર છું માટેજ તે કહી શકું છું ! !

૧ શંકરસ્તુત્યષ્ટક-શંકરની સ્તુતિના આઠ શ્લોક. અહો બંબં બોળા
બંબં શબ્દ બેલીને ગાલ વગાડવાથી રાજ થાઓ એવા બોળા હે મહાદેવ !
સુર (દેવ), અને અસુર (દૈત્યો)ને તમે વરતણાં (વરતણા-વરદાનના)
સોલા (સોલલા-મેહેલા) છો. તમે દેવ દૈત્યનો ભેદ ન રાખતાં જટ વરદાન
આપો એવા છો. હે બંબં બોળા મહાદેવ ! તમે ત્રિપુરહર (ત્રિપુરાસુર
નામના દૈત્યનાં ત્રણ નગરનો નાશ કરનારા) છો. તથા તમે ધર ઘણાં (ગ્રહ-
ગણા-ગ્રહોના સમુદાયને) તોલા (તોળ્યા-નિરાધાર રાખ્યા છે) ! તમારી
સત્તાથી આકાશમાં અનેક ગ્રહો નિરાધાર રહ્યા છે. અથવા,—તમે ઘણાં ધર
(દેહાદિક સ્થાન) તોલા (તોળ્યાં—સ્વસત્તાથી રાખ્યાં) છે. હે બંબં બોળા
મહાદેવ ! તમે શિર (માથે) જટિલ (જટાવાળા) છો અને તમારા મોલા
(મૌલિ-મુકુટ)માં સરપણાં (સાપ) છે. અહો બંબં બોળા મહાદેવ !
તમે ત્રિશૂળના ધારણ કરનાર, ધોળા (ગૌર કાંતિવાળા) અને સરજણાં
(સરજનહાર) છો. આ શ્લોકમાં કવિએ એવી રચના કરી છે કે તેને
અમુક જગોએથી આરંભીને બોલતાં એક નવા વૃત્તનો શ્લોક ઉપજે તથા
તેનો અર્થ પણ શિવ સ્તુતિ પરત્વેજ થાય. એવી રીતે આ છંદમાંથી અનેક
જૂદા જૂદા શ્લોક બની શકશે માટે એને ચિત્રકાવ્ય જાણનારા અનેક ધેનુગુણ-
બંધ ચિત્રકાવ્ય કહે છે. નમુનામાટે એમાંથી ઉપજેલા કેટલાક શ્લોક અહીં લખી
ખતાવ્યા છે:—

અહો બંબં શીવં, રૂઢિર વર પીવં કર મયાં,
 અહો બંબં શીવં, જગતિ પર જીવં હર હયાં;
 અહો બંબં શીવં, ભગતિ ભર ભીવં હર ભયાં,
 અહો બંબં શીવં, શિલોમુખ સુ દીવં ધર દયાં.

૨

ભોલા સુરઅસુર, સોલા વરતાણાં અહો બંબં,
 ભોલા ત્રિપુરહર, તોલા ધર ઘણાં અહો બંબં;
 ભોલા જટિલ શિર, ભોલા સરપણાં અહો બંબં,
 ભોલા ત્રિશૂળધર, ઘોલા સરજાણાં, અહો બંબં.

૧

સોલા વરતાણાં, અહો બંબં ભોલા ત્રિપુરહર,
 તોલા ધર ઘણાં, અહો બંબં ભોલા જટિલશિર;
 ભોલા સરપણાં, અહો બંબં ભોલા ત્રિશૂળધર,
 ઘોલા સરજાણાં, અહો બંબં ભોલા સુરઅસુર.

૨

બંબં ભોલા, સુરઅસુર અહો, સોલા વરતાણાં,
 બંબં ભોલા, ત્રિપુરહર અહો, તોલા ધર ઘણાં;
 બંબં ભોલા, જટિલશિર અહો, ભોલા સરપણાં,
 બંબં ભોલા, ત્રિશૂળધર અહો, ઘોલા સરજાણાં.

૩

એ પ્રમાણે પ્રાસવાળાં પદોમાંથી એક એક છોડીને અને એક ગ્રહણ કરીને વાંચતાં અનેક છંદો જણાય છે ! આવીજ રચના આ પછીના બીજા પણ શ્લોકોમાં છે.

૨ અહો ઈ-બંબં શમ્ભવી રીઝનારા અહો શિવ ! હું દુઃશાસનનું વર (સાર) રૂઢિર પીવં (પીડ) એવી મયાં (મયા-કૃપા) કર; જગતિ ઇ-જગતિ (જગતમાં) પર (શત્રુ)ના જીવં (જીવની) હયાં (શુદ્ધિ) હર. અથવા, જગતી (પૃથ્વી) પર જીવેને અને હયા-ઘોડાઓને (શત્રુના) હર. ભગતિ ઈ-તું મારે વિષે ભગતિ-ભક્તિ ભર. તારી ભક્તિ આપ, અને ભીવં (ભી-મના) મયાં (ભયને) હર. (હિંદી, મરાઠી, વગેરેમાં મ નો વ બોલાય છે. જેમ

અહો બંબંકારી, વિનતિ ધર મારી કરણમાં,
અહો બંબંકારી, નવ ધર ઉધારી શરણમાં;
અહો બંબંકારી, ભરમ મમ ભારી ભરણમાં,
અહો બંબંકારી, અસુર અરિ ધારી ધરણમાં. ૩

અહો બંબં બોલા, સહુ નવ અજોલા વરણમાં,
અહો બંબં બોલા, અકથન અતોલા તરણમાં;
અહો બંબં બોલા, પશુપત અમોલા ધરણમાં,
અહો બંબં બોલા, અહિધર અડોલા મરણમાં. ૪

ગામ, નામ-ગાંવ, નાંવ, વગેરે.) શિલીમુખ ઇ૦-તું મારા ઉપર દયાં (દયા) ધર અને સુ (સારા) શિલીમુખ (બાણ)ને દીવં (દે-આપ) કે જેથી હું શત્રુને મારીને મારી પ્રતિજ્ઞા પાળી શકું; અથવા સુ દીવં સારો દીવ્ય શિલા-મુખ. એમ પણ અર્થ થાય.

૩ બંબંકારી-બંબં એવો શબ્દ બોલનાર મહાદેવ. નવ ઇ૦-મને શરણમાં રાખવાને ઉધારીને ધર નહિ-ઉધારો રાખીશ નહિ-અર્થાત્ હમણાજ શરણ આપ. ભરમ ઇ૦-મારો ભરણમાં (જનસમુદાયમાં) મારી (મારે) ભરમ છે. સહુ એમ જાણે છે કે ભીમ મોટો બળવાન છે માટે તેણે કરેલી પ્રતિજ્ઞા તે પૂરી કરશેજ, માટે તે તું નભાવી લે. શી રીતે પ્રતિજ્ઞા નભાવી લેજો ? તો, અસુર ઇ૦- મારા અસુર રૂપ અરિઓને ધરણમાં-પૃથ્વીમાં ધારીને-મૃત્યુ પમાડીને.

૪ બંબં બોલા-બંબં એવો શબ્દ બોલનાર મહાદેવ. સહુ ઇ૦-હું વરણમાં (મારી ક્ષત્રિય જાતિમાં) અજોલા નવ સહુ-અધરતાલ ન રહું-વિડંબના ન વેહું, એમ કર. અકથન ઇ૦-હું જે અકથન (જેનું) વર્ણન ન થઈ શકે એવો) અને અતોલા (જેની તુલના ન થઈ શકે એવો અથવા જેની બરોબરી કોઈ કરી શકે નહિ એવો) છું તે તરણમાં (તરણાના તોલ-માં) ને થાઉં તેમ કર. (અધ્યાહાર-પેહેલા ચરણનો અનુવાદ). પશુપત-હે પશુપતિ નામ ધારણ કરનારા શિવ! ધરણમાં (ધરણિમાં) પૃથ્વીમાં. અ-મોલા-અમૂલ્ય. અહિધર-સર્પને ધારણ કરનારા. અડોલા મરણમાં-મરણને વિષે નહિ ડોલનારા-મરણ રહિત-મૃત્યુજય મહાદેવ !

અહો બંબં દેવા, દનુજ વર દેવા ઝુકિ રહં,
 અહો બંબં દેવા, મનુજ મર મેવા હુકિ રહં;
 અહો બંબં દેવા, વનુજ વર વે'વા રૂકિ રહં,
 અહો બંબં દેવા, અનુજ અર એવા ઝુકિ રહં. ૫

અહો બંબં બાપા, પરહર અમાપા પણ પાણાં,
 અહો બંબં બાપા, મખ અનપન્નપા જણ જણાં;
 અહો બંબં બાપા, મનસિજ સશાપા શણ શણાં,
 અહો બંબં બાપા, ગુણનિધિ ગણાપા ગણ ગણાં. ૬

૫ બંબં દેવા-બંબં શબ્દ બોલનાર દેવ-મહાદેવ. દનુજ ઇ-હે મહા દેવ ! તારા આગળ દનુજવર (શ્રેષ્ઠ દૈત્યો) અને દેવો ઝુકી રહં-નમી રહેછે. મનુજ ઇ-મર (મરણ ધર્મવાળાં) મનુજ (મનુષ્યો) તારા મેવા (પ્રસાદ-કૃપા)ને માટે હુકિ રહં (હુકી રહે છે). વનુજ ઇ-વનુજ (વનજ-વનમાં રહેનારા મુનિઓ વગેરે) તારી પાસેથી વર (વરદાન)ને વેહેવાને અર્થાત્ પામવાને રૂકિ રહં (રોકાઈ રહે છે)-તારૂં તપ કરવામાં રોકાઈ રહે છે. અનુજ ઇ-મારા અનુજ (નાનાભાઈ-અર્જુન)નો અર (અરિ-જય-દ્રવ્ય) તારી પાસેથી વરદાન પામીને પણ ઝુકિ રહં (ચૂકી રહ્યાં) છે, અને તેજ પ્રમાણે એવા (મારા અનુજના અરિ જેવા-દુઃશાસન વગેરે પણ ચૂકી રહં-ચૂકી રહો).

૬ બંબં બાપા-બંબં શબ્દ બોલનાર બાપા-મહાદેવ. પરહર ઇ-હે અમાપા ! (માપ રહિત દેવ) ! તું પર (શત્રુઓને) હર (નાશ કર), અને મારૂં પણ (નિયમ-દુઃશાસન વધ ૩૫) પણાં (પળાવ ?) અહો બંબં બાપા ! જણ (જન-માણસ) અનપન્નપા (અનપાન્નપ-શ્વાસોન્મીસરૂપી જન) રૂપી મખ (યજ્ઞ) કરનારને તને જણા (જણાવે છે)-અર્થાત્ અનપાન્નપ એજ તારો યજ્ઞ છે એમ લોકમાં વિદિત છે. અથવા જણ જણાં-માણસ માણસોનો-સર્વ માણસોનો અનપાન્નપ એજ તારો યજ્ઞ છે. મનસિજ ઇ-હે મનસિજ (કામ)ને સશાપા (શાપયુક્ત કરનાર) !-કામને બાળી ચૂકનાર ! શણશણા-મારી વિનતિ સાંભળ, સાંભળ. ગુણનિધિ ઇ-હે ગુણના નિધિ

અહો બંબં ભીમા, રૂઢિર પિબનીમા મમ ધરં,
અહો બંબં ભીમા, સહસ સતસીમા સમ સરં;
અહો બંબં ભીમા, સ્તવત નર ભીમા ભમ ભરં,
અહો બંબં ભીમા, વરદ વરવીમા નમ નરં.

૭

અહો બંબં ગ્રીવા, વલ્લભ જન જીવા જગતમાં,
અહો બંબં ગ્રીવા, સુકવિ મણિ દીવાજ ગતમાં;
અહો બંબં ગ્રીવા, ન મન બિચ બીવા જગ તમાં,
અહો બંબં ગ્રીવા, શરણુ શર શીવા જગત માં.

૮

(બંડાર) ! તથા હે ગણુપા (ગણોતું રક્ષણુ કરનાર) ! ગણુગણુ—મને તારા ગણુ જેવો ગણુ (ગણુ). અર્થાત્ મને પોતાનો દાસ બાણીને કૃપા કર. અથવા, ગણુ ગણુ—ધણુ ગણુનો તું ગણુપા (રક્ષણુ કરનાર) છે.

૭ બંબં ભીમા—બંબં શબ્દ બોલનાર ભીમેશ્વર મહાદેવ ! રૂઢિર ઈં—મમ (મારો) રૂઢિર પિબનીમા (રૂઢિર પાન કરવાનો નિયમ) ધરં (ધારણુ કરાવો—રાખો). અર્થાત્ મારો ટેક રાખો. સહસ ઇં—તું મને સહસ (સહસ્ર) ગુણિત શત (સો)—અર્થાત્ લક્ષની સીમા (અવધિ) સમ સરં (શર—બાણુ) આપ. અર્થાત્ એવો એક બાણુ આપ કે જે લાખ બાણુ જેવો થાય અથવા જેમાંથી લાખ બાણુ પ્રકટે. સ્તવત ઈં—આ ભીમા (ભીમ) નામે નર ભમભરં (પોતાના ભમ—બ્રમનો ભાર રહેવાનેમાટે) સ્તવત—તારી સ્તુતિ કરે છે. અર્થાત્ મારો જે બળ વિષે લોકમાં બ્રમ છે તે જતો ન રહે તેમ કર. વરદ ઇં—હે વરદ ! (વરદાન આપનારા !). હે વર વીમા—વરદાનના વીમા રૂપ ! નર (ભીમ) તને (નમ) નમસ્કાર કરે છે !

૮ બંબં ગ્રીવા—બંબં શબ્દ સુકત જેની ગ્રીવા (ગણુ) છે એવા હે મહાદેવ ! વલ્લભ ઈં—જગતમાં જે મારા વલ્લભ—વલ્લભ જન (વાહાલા જન) છે તે જીવા (જીવાડો)—તેમનો યુદ્ધમાં સંહાર ન થાઓ. કેમકે તેઓ સુકવિ (સારા નિપુણ) અને ગતિમાં મણિ જેવા તથા દીવા જેવા છે. બીજે અર્થે—અંધકાર કવિ વલ્લભ એજ જગતમાં જીવા (જીવ્યા) એમ બાણુવું. કેમકે તે ગતમાં (ગતિમાં—યુદ્ધિના વેગમાં) સુકવિ (સારા કવિ) રૂપ મણિના દીવાજ છે. કવિઓ પોતાના સુકાવ્યવડે અમર રહે છે તેમ વલ્લભ કવિ પણ સુકવિ છે માટે તે

છંદ ચાલતો

કરીને સ્તુતિ મેળવી મન માગ્યું,
ગયો જ્યાં હતા કૃષ્ણ સંગ્રામ સાગ્યું;
નહીં વાત બીજી ઇકે લગ્ન લાગ્યું,
મરું કે હું મારું બિન્દુ સર્વ ત્યાગ્યું. ૧૭૦

વદે કૃષ્ણને ભીમ ભોજો રિઝાવ્યાં;
પુશીથી કહ્યું લોહી પીશોજ ફાવ્યાં;
જુઓ આ રહ્યો જાઉં છું જીવ લેવાં,
નિહાળે હરિ ! સ્વર્ગથી સર્વ દેવાં. ૧૭૧

કયો વ્યૂહ રચ્યો કયો કૃષ્ણ ભાઈ,
ખરી એકે ધારી તમે તો સગાઈ;
ભલો વ્યૂહ રચ્યો મુને માંહિ સજ્જો,
વહેલો પ્રભુ ભીમ લોહી નિમજ્જો. ૧૭૨

અમર રહેશે એ નિશ્ચય રૂપ કવિતું કથન છે. નમન ઈ૦—(ભીમ પક્ષે) હે મહાદેવ ! તમારી કૃપાથી મારા મનમાં બીહીવા રૂપ જગતની તમા (દરકાર) નથી—અર્થાત્ મને જગતમાં કોઈનો ભય કે દરકાર નથી, કેમકે જગતની માં (મા-માતા) શીવા-પાર્વતી દેવી મારા સર (શિર) તું શરણુ છે—અર્થાત્ મને શરણે રાખનારી છે. (કવિપક્ષે પણ એજ અર્થ લાગુ પડે છે).

૧૭૦ કરીને ઈ૦—પાછળ કહ્યા પ્રમાણે મહાદેવની સ્તુતિ કરીને તથા મન માગ્યું મનની ઇચ્છા પ્રમાણે (વરદાન) મેળવીને જ્યાં સંગ્રામ સાગ્યું (સંગ્રામની તૈયારીમાં) કૃષ્ણ હતા ત્યાં ગયો. ઇકે—એકમાંજ. લગ્ન—ધ્યાન.

૧૭૧ વદે ઈ૦—કૃષ્ણને ભીમ કહેછે કે મેં ભોજો (મહાદેવ) રીઝાવ્યાં—રીઝાવ્યા. (સર્વત્ર અત્ય અનુસ્વાર નિરર્થક યોજ્યું છે). તેમણે પુશીથી મને કહ્યું કે તમે ફાવ્યા (ફાવેલા) હોઈને લોહી પીશોજ—લોહી પીવામાં ફાવશો. અથવા ફાવતાં લોહી પીશો.

૧૭૨ ભીમ કૃષ્ણને વ્યૂહરચના વિષે પ્રશ્ન કરે છે: કયો ઈ૦—સ્પષ્ટ છે. ધારી—(સગાઈ). સજ્જો—સજ્જો—મારી પણ તેમાં યોજના કરો. વેહેલો

વદી એમ ભાથી ગદા લીધ હાથી,
 રદી એક માથી કુમારં સુસાર્થી;
 થયો ત્યાં રથારૂઢ આરૂઢ કાયાં,
 કુંકયો શંખ તે કો સુણે રાણીં જાયાં. ૧૭૩

જદા કર્ણ પાસે તદપી ડરે છે,
 ધર્યો હસ્ત આયુધ ભૂમિ ખરેછે;
 ધરી વાર વારે પુકારે સુશંખં,
 અરિ જીવ જાયે પડે પૃથ્વી પાંખં. ૧૭૪

થયો અંધનો પૂત મા'રાજ રાજં,
 વિએ આંધજો કાજ નિર્ખે સમાજં;

૪૦—કે જેથી હે પ્રભુ હું વેહેલો વેહેલો શત્રુના ભોહીમાં નિમજ્જને—નિમજ્જનુ—હૂણુ. અર્થાત્ જેથી હું દુઃશાનનું રૂઢિરપાન જલદી કરું !

૧૭૩ વદી ૪૦—ભીમ ભાથી એમ વદીને તેણે હાથી (હાથમાં) ગદા લીધી કે જે ગદાને માથી (માથે) એક રદી (એક દાંતવાળા—ગણપતિ) નું ચિન્હ છે અને તેની સાથે કુમારં (કાર્તિકેય) નું ચિન્હ છે. થયો ૪૦—જેની કાયા આરૂઢ (સર્વ તરફથી અતિ વધેલી—પુષ્ટ) છે એવો ભીમ પક્ષી રથારૂઢ થયો, અને તેણે શંખ કુંકયો તે કો રાણીજાયાં (રાજપુત્રા) સુણે (સાંભળી શકે) ? અર્થાત્ તેના શંખનો નાદ સાંભળીને સધળા રાજાઓ ભયભીત થઈ ગયા !

૧૭૪ ભીમના શંખનો નાદ સાંભળીને દુઃશાસનની શી ગતિ થઈ તે કહે છે: જદા ૪૦—જદા (યદપિ—જો કે) કર્ણ તેની પાસે છે તદપી (તદપિ—તોપણ) તે ડરે છે, અને તેણે જે આયુધ હસ્તમાં ધર્યો હતાં તે ભૂમી ઉપર ખરે છે—ખરી પડે છે—પડી જાય છે ! પાંખ—પાંખો. શત્રુની પાંખો પૃથ્વી ઉપર પડે છે !—તેમના હાથ પગ ગળી જાય છે ! પક્ષી જેમ પાંખો ખરી પડવાથી ઉડવાને અશક્ત થાય છે તે પૃથ્વીપર પડી જાય છે. તેમ શત્રુઓ પણ ભીમનો શંખનાદ સાંભળીને યુદ્ધ કરવાને અશક્ત થાય છે. અભેદતા-દ્રવ્ય રૂપક.

વળી શંખ વાજ્યો અસુરારિ બંકં,
થયા શિથિલા વિથિલા શત્રુ લંકં.

૧૭૫

વળી શંખ વાચી વદે કૃષ્ણ સથ્યં,
રહું ક્યાં ઉભો દાખિયે દાણી ! દથ્યં;
વદે કૃષ્ણ મુદ્રા ફિરાવી ઉભારી,
મને જ્યાં ગમે ત્યાં કોજે શૂર સ્વારી.

૧૮૬

અરે મૂઠ શું તું લજવે અમોને,
ગમે તે કરો મન રૂચે તમોને ;
જદા માન મોડો અમારું મદાંધાં,
પડો કૂપ કે સાહી ખેસો સુધંધાં.

૧૭૭

૧૭૫ થયો ઇન્-અંધ (ધૃતરાષ્ટ્ર) નો પૂત (પુત્ર)-દુર્યોધન મા'રાજ-
રાજ-મહારાજ ધિરાજ થયો અને વિએ (નેત્રે) આંધળો-આંધળા જેવો
તે સમાજ (સમાજ-સૈન્યનું) કાજ નિર્જે (જીએ છે). એક તો આંધળાનો
પુત્ર છે, તથા ભીમે જેને મારવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેને આગળ રાખે છે માટે
કવિએ તેને આંધળો કહ્યો છે. અસુરારિ બંક-રાક્ષસોનો નાશ કરનાર ભીમ
બંકાનો. બંકો-વાંકો-ટેડો. થયા ઇન્-તે સાંભળીને શત્રુઓના લંક (સાંધા)
શિથિલાવિથિલા (શિથળવિથળ) થઇ ગયા !

૧૭૬ વાચી-વગાડીને. સથ્ય-સાથે. દાણી !-હે કૃષ્ણ ! દથ્ય (દંધ્ય)-
હહીના. હે હહીનું દાણુ લેનાર કૃષ્ણ હું વ્યૂહમાં ક્યાં ઉભો રહું તે દાખીયે
(બતાવો). મુદ્રા ઇન્-મુખની મુદ્રા ફેરવીને અને ઉભારી (ચઢાવી)-
ને-મોહું ચઢાવી અને ફેરવીને. મને ઇન્-હે શૂર તને મને (મનમાં) જ્યાં
ગમે ત્યાં સ્વારી કર (તૈયાર થઇ ઉભો રહે).

૧૭૭ ભીમને વ્યૂહની પાછળ ઉભો રાખવાની જરૂર છતાં પણ તે માને
એવો નહિ હોવાથી તેને ગરજવાન કરવાને કૃષ્ણ બેદરકારી બતાવે છે: જદા
ઇન્-હે મદાંધાં! તમે જદા (જ્યારે) અમારું માન મોડો છો-માન ભંગ કરો
છો, સારે તમે કૂપ (ક્રૂપે) પડો કે સુધંધો (કોઈ સારો રાજગાર) સાહી
(પકડી) ખેસો ! મતલબ કે તમને ફાવે તે કરો ! અમારે શું !

અમો દારકામાં વળું આજ નીશીં,
ઉવેખો અમોને ખરો ન્યાય દીશીં;
વદી એમ દારકને હાક મારીં,
ખરેખાત જતા જડુનાથ ધારીં. ૧૭૮

તદા પાર્યં ઝાલે, યુધિષ્ઠિર વાળેં,
મહા ભાથી ભીમ્મ હરિ આલિ ખાળેં;
વદે ભીમ હે નાથ શું લાગ્યું ખોદું,
સદા આપનું તો દિસે મન મોદું. ૧૭૯

તમો કાજ મેં રાત્રિનું યુદ્ધ મેલ્યું,
તમો કાજ ખાતેથકી મૂક્યું ખેલ્યું;
તમો કાજ ઉભો અદપિ હરિ હું,
રિસાઓ તમે તો અમે શું કરીશું ! ૧૮૦

વદે કૃષ્ણ શા ઉપકારી અથાગાં,
તમારી ગરજને રિજ્યા રાય રાગાં;
ન વર્ણ્યા અમારા પુતો ભાઈ વર્ણ્યાં,
તમારા ઉપકાર જાયે ન વર્ણ્યાં. ૧૮૧

૧૭૮ દારકામાં વળું—દારકા તરફ જાઉં. નીશીં—નિશ્ચય. ઉવેખો ઇ—
શું તમે અમોને ઉવેખો (અમારી ઉપેક્ષા—અવગણના કરો) એ ખરો ન્યાય
દીશીં (દીસે છે) કે? દારક—કૃષ્ણનો સારથી. ખરેખાત ઇ—તે જોઈને
સહુએ ધારી (ધાર્યું) કે જડુનાથ ખરેખાત જતા (જાય છે) !

૧૭૯ પાર્યં—અગ્રુંત. ભીમ્મ—ભીમ. હરિ—હરિને.

૧૮૦ મેલ્યું—પડ્યું મૂક્યું. ખેલ્યું—ખેલ કરેલો તે અથવા ખેલવાનું.
અદપિ (અદાપિ)—હજી સુધી પણ.

૧૮૧ ભીમનાં વચન સાંભળીને કૃષ્ણ વક્રોક્તિમાં ખોલે છે: વદે ઇ—
કૃષ્ણ વદે છે કે અહો ! શા અથાગાં (અથાગ) ઉપકારી છો ! હે રાય ! અમે

તમે માનતા માહરં દુઃખ જોવાં !
તમેથી ધરે દૃષ્ટિ આ ચક્ષુ જોવાં !
તમેથી થયા રાજસૂયો અમારાં !
તમેથી જીવ્યા ! ઉપકારોજ મારાં !

૧૮૨

તમારીજ સા'યે અરિ જીતિયો હું !
હવે સા'ય જોયે ન હું રીજિયો તું !
ભલા ઉપકારી ! ભલા દાન દાતાં !
કરો સા'ય કષ્ટે હું માગું છ માતાં !

૧૮૩

વદી એમ રથે બિરાજી હિંડ્યા જ્યાં,
હરિ ભીમ યુધિષ્ઠિરાદિ ભિંડ્યા ત્યાં;
અહો ઉપકારી અશુ શુંય કીજે,
અસુ ધારતા હે હરિ આપ રીજે.

૧૮૪

જે રાગાં (રીસાઈએ છીએ) અને રિઝ્યા (રાજ થઈએ છીએ) તે અમારે તમારી ગરજે (ગરજ હોવાથી)જ. અર્થાત્ તમારી અમારે ગરજ છે માટે અમે રીસાયા છીએ તે મનાઈશું ! તાત્પર્ય કે મારે કાંઈ તમારી ગરજ નથી કે જોઈ હું રીસાયો છું તે તમારું વચન સાંભળીને રાજ થાઉં ! વળી બીજું વક વચન બોલે છે: ન ઇ—હે ભાઈ ! અમારા જે પુત્રો ન પૂર્યા (નહોતા પરજોલા) તે તમારાથીજ પૂર્યા (પરણ્યા) છે ! ઉપકાર-ઉપકાર.

૧૮૨ ભીમની હડીલાઈ તળવવાને તેને સ્પષ્ટ વચનોમાં મેહેણાં મારે છે: તમે ઇ— તમેજ મારં દુઃખ જોવાને માનતા (ધારતા), તથા તમેથી-જ આ ચક્ષુ (નેત્ર) જોવાને દૃષ્ટિ (દર્શન શક્તિ) ધરે છે ! અર્થાત્ તમારા વિના તો અમે આંધળા બીંત છીએ ! તમેથી જીવ્યા ઇ—અમે જીવ્યા તે પણ તમારાથીજ. એ તમારા મારા ઉપર ઉપકાર છે !

૧૮૩ હવે ઇ—તું રીજ્યો એટલે અહુ થયું ! મારે હવે તારી સહાય જોઈતી નથી ! કરો ઇ—કષ્ટ કાળે તમે મને સહાય કરજો; હે માતા ! (મદા-ન્મત) ! હું ઇ (એ) માગું છું !

૧૮૪ હરિ-અર્જુન. ભિંડ્યા-જઇ લાગ્યા. અશુ-એવું. શું-શું. અસુ-પ્રાણ. રીજે-રીજે.

વદે કૃષ્ણ જો ભીમ માને અમારૂં,
તદા તો વસું માન મોકું ન મારૂં;
વદે ભીમઆદિ સહુ સત્ય માનું,
તદા કૃષ્ણ કે' કાઠણું નાહિ બાનું. ૧૮૫

વચનં દિયે ભીમ ભોળા ભલેરાં,
વદે કૃષ્ણ જો જો થતા શૂર નેરાં;
ભણે ભીમ શું શૂર બે મુખ રાખેં,
ભલે જીવ જાય ન ખોટરેં દાખેં. ૧૮૬

તદા ત્યાં જહુનાથ બોલ્યા ખુખારીં,
ફરે ના રચ્યો વ્યૂહ મારો સુખારીં;
કથે ભીમ એમાં વડું શુંજ માગ્યું,
વદે કૃષ્ણ લોભી ન સૌ તેથી ત્યાગ્યું. ૧૮૭

અમો બ્યાં કહું ત્યાં રહે ચોધ ઉભાં,
અમો જો કહું તો અરિ જય દુલ્યાં;

૧૮૫ તદા ઈ—તદા (સારે) તો હું વસું (રહું), પણ મારું માન મોકું (ભંગ કરું) નહિ. અર્થાત્ હું જે કરું તે ભીમ ફરવે એથી મારા માનનો ભંગ થાય છે, તે જો ન બને તો હું અહીં રહું. તે સાંભળીને ભીમ આદિ સહુ પાંડવો કહે છે કે એ વાત અમો સત્ય માનું (માનીએ).

૧૮૬ વચનં ઇ—તે સાંભળીને ભોળા (ભોળા-કૃષ્ણનું) શું કર્તવ્ય છે તે સમજ્યા વિનાનો) ભીમ ભલેરાં (સારાં) વચનં દિયે (વચન આપે છે).-કૃષ્ણના કહેવા પ્રમાણે વર્તવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. નેરાં (અનેરા-ખીજ). કૃષ્ણ કહે છે કે જો જો શૂર પત્તઝાઈને બેવચની અશૂર થતા !

૧૮૭ સુખારી-શત્રુઓના સુખનો અરિ. અથવા પોતાના પક્ષને સુખકારી. વદે ઇ—કૃષ્ણ કહે છે કે અમે લોભી નથી તેથી ખીજું તો બધું ત્યાગ્યું-તજ દીધું છે, પણ માત્ર મારું માન જાળવવા ખાતર આટલું માથું છું.

અમો જ્યાં નિમું ત્યાં ઊભા રહેવું ભાર્થી,
અમો ને કહું તે કરો સર્પ સાર્થી. ૧૮૮

વદે ભીમ હા હા ધરં એજ શીશો,
તદા કૃષ્ણ કે ઉભ્ય પુચ્છે તું નીશો;
ભણે ભીમ એ શું સદા સન્મુખો હું,
અરે આજ શેણે થઈ ઉન્મુખો હું. ૧૮૯

કથે કર્ણ બીન્ધો, ગયો તેથી પૂઠો,
ન માનું અમો આપ જાઓજ રૂઠો;
વદે કૃષ્ણ તારં ગયું વેણુ, જાણું,
તદા સર્પ વારે ન જોયે રિસાણું. ૧૯૦

મનાવ્યા હરિ, ભીમ કોયે મનાવ્યાં,
સુચુક્તિ પ્રચુક્તિથી ભીમા ભમાવ્યાં;
ખરે શેર ઘાટ્યો વિના વાંક કેદે,
વણ્ણલં વખોડે નહિં વારં વેદે. ૧૯૧

૧૮૮ અરિ ઇં—હું જો કહું તોજ અરિ (શત્રુઓ) દુખ્યા જાય
(માર્યા જાય). અર્થાત્ મારા કહેવાથી શત્રુઓને મારવા. અથવા તેમની
સાથે લડવું.

૧૮૯ ઊભ્ય-ઊભો રહે. પુચ્છે-સિંહના પૂછણની જગોએ. નીશે-
નિશ્ચય. સન્મુખો-શત્રુની સામે ઊભો રહીને યુદ્ધ કરનાર. ઉન્મુખો-ઉલટું
મુખ કરીને (અર્થાત્ પાછળ) ઊભો રહેનારો.

૧૯૦ કથે ઇં—ભીમ કહે છે કે હું પાછળ ઊભો રહું તેથી કર્ણ એમ
કથે (કહે) કે ભીમ મારાથી બીહીન્ધો તેથી પૂઠો (પૂડે) ગયો માટે આપણું
એ કહેણુ તો હું ન માનું, આપ ચાહે તો રૂઠો (રીસાઈ) જાઓ. તે સાંભળી-
ને કૃષ્ણ વદે છે કે તારું વેણુ ગયું ! હવે હું જાણું (જાઉં) છું અથવા મારે
જાણું-જાણું. ત્યારે સવં કૃષ્ણને વારે છે કે તમારે રીસાણું ન જોયે (જોઈએ).

૧૯૧ કોઈએ હરિને મનાવ્યા અને કોઈએ ભીમને મનાવ્યા. ભીમા-ભી-
મને ખરે ઇં-કવિ કહે છે કે, ખરે ! વાંકવિના શેર (વાધ) ને કેદે (કેદમાં) •

સહુ સ્થામ માળે ચઢી યુદ્ધ ભાળે,
સુકૃળ્ણા નિહાળે પતિ દુ:ખ સાલે;
અરે મેં કુળજે વૃકો નાખી વા'લે,
કર્કુ શું મરાળે વિશાળે કરાળે.

૧૮૨

જહુનાથ દાખ્યા વિચારો ન રાખ્યા,
પતિ કષ્ટ પાખ્યા ભલા જ્ઞેત ભાખ્યા;
અરે દીનનાથ કીધાં કુડ કાથં,
પતિ દુ:ખ હાથં દીધાં મૂર્ખ માથં.

૧૮૩

ધાહ્યો, તે રીતને વલ્લભ (વલ્લભ કવિ) વખોડે છે અને તે તેને વાર (સાર - દીક) વેદે (જાણે) નહિ-તે તેને દીક કહેતો નથી.

૧૮૨ ભીમને યુદ્ધમાં છેલ્લો ઊભો રાખેલો જ્ઞેત દ્રૌપદીને પશ્ચાતાપ થયો તે વર્ણે છે: સહુ ઇન્-બધી સ્ત્રીઓ યુદ્ધ જોવાને યાધેલા વૃક્ષાદિ ઉપરના માળામાં ચઢીને યુદ્ધ ભાળે છે, તે વખતે સુકૃળ્ણા (સારી દ્રૌપદી) પણ તે નિહાળે છે અને તેને પોતાના પ્રતિનું દુ:ખ સાલે છે. તે ખાલી કે, અરે ! મરાળ (હંસ) જેવી ચાલ વાળીએ, વિશાળ નેત્ર વાળીએ, પણ કરાળ (વિ-કાળ) હૃદય વાળીએ મેં વા'લે (વાડાલપણુ બતાવીને) વૃકો (વૃકોદર)ને કુ-ળજે (નહારી જાળમાં-છેલા ઊભા રહેલા રૂપી ઘાંઘામાં) નાખીને શું કર્યું !-કેયું ખોટું કાગ કર્યું ! અથવા મરાળા વગેરે દારૂઓનાં નામ હાથ તો હે મરાળે ! હે વિશાળે ! હે કરાળે ! એમ તેમને સંબોધન કરીને કહે છે, એવા અર્થ કરેલો.

૧૮૩ જહુનાથ ઇન્-જે મેં જહુનાથે દાખ્યા (દાખેલા-જતાવેલા) વિચારો ન રાખ્યા (માન્ય ન કર્યા) હોત, તો મારા પતિને હું કષ્ટ પાખ્યા (કષ્ટ વિનાના) અને ભલા ભાખ્યા (બીજાઓએ સારા વખાણેલા) જ્ઞેત ! પણ અરે ! દીનનાથ (હે દીનનાથ !-ભગવાન) મેં કુડ કાથં (કપટ ભરેલાં કથ-ન) કીધાં (કહ્યાં), અને મેં મૂર્ખ (મૂર્ખાએ) પતિ માથં (પતિને માથે) હાથં (હાથે કરીને) દુ:ખ દીધાં !

દિપો ના કુપુચ્છે રૂંધ્યો ભૂંગ ગુચ્છે,
રહ્યાછો અરૂચે જદા નાહિ રૂચે;
કર્યું મેં નહારૂં હવે શું વિચારૂં,
દુઃખો દાખી મારૂં વૃથા ધ્યાન મારૂં. ૧૯૪

બજો સર્વ સારૂં ચિતે ચાહ્યું ચારૂં,
પિધું કષ્ટ પ્યારૂં હવે શું સમારૂં;
વદી એમ વામા રડે શાણી શામાં,
તજ્યા સૌ ઉધામા સજ્યા ના વિસામાં. ૧૯૫

ભજ્યા નાહિ કૃષ્ણું તજી સર્વ તૃષ્ણું,
વખોડે સુવૃષ્ણું ખુરા માંતી મશ્નું;

૧૯૪. વળી દ્રૌપદી ભીમને ઉદેશીને કહેછે: દીપો ધ્રુવ-તમે વ્યૂહના કુપુચ્છે (નહારા પૂંછડાના ભાગ ઉપર) દીપો ના (નથી શોભતા). જેમ ભૂંગ (ભમરા)ને ગુચ્છે (કમળના ગુચ્છમાં) રૂંધ્યો (રેડી દીપો) હોય તેમ જદા (જ્યારે-જો કે) રૂચે નાહિ (તમને એ સ્થળમાં ઊભા રહેવું રચતું નથી) તથાપિ તમે અરૂચે (ન રચતાં છતાં પણ) રહ્યા છો (ત્યાં ઊભા છો)! દુઃખો ધ્રુવ-મારા મનનાં દુઃખો એ પ્રમાણે દાખીને હવે હું ધારૂં છું કે મારૂં ધ્યાન વૃથા (મિથ્યા) છે. અર્થાત્ મારી જે નજર પોહોચી હતી-મને જે યોગ્ય અને સારૂં લાગતું હતું તે મિથ્યા હતું. અથવા દુઃખો જાણીને હું હવે મિથ્યા મનન કરું છું.

૧૯૫. બજો ધ્રુવ-જેને મેં ચિતે (મનમાં) ચારૂં (સુદર-સારૂં) ચાહ્યું (માન્યું) હતું તે સર્વ મારૂં સારૂં બજો (બજી જાયો)! મેં કષ્ટનેજ પ્યારૂં (વાહાલું) ગણીને પીધું છે, હવે હું શું સમારૂં!-જે વાત બની ગઈ તેમાં શો સુધારો કરી સકું. વદી ધ્રુવ-તે વામા (ઝી)-શાણી શામા (શ્યામા-દ્રૌપદી) એમ વદીને રડે છે તથા તેણે સૌ (પ્રકારના) ઉધામા (યત્ન) તજ્યા-પણ (તેથી) તેણે વિસામા સજ્યાના-તેના મનમાં વિઘ્નોતિ ઉપજી નહિ.

ન કોઇથી ખોલે ધરી દુઃખ ડોલે,
ડબૂચો ન ખોલે ભલો તોલ તોલે.

૧૯૧

તશો ભીમ મૂઠે પ્રિસે પાણિ મઠે,
હવે કર્ણુ રૂઠે ડરે શૂર જૂઠે;
મળ્યા સેન બીચે શરો દાંત સિંચે,
મરે શૂર મીચે નહીં નેત્ર મીચે.

૧૯૩

૧૯૧ બળ્યા ઈન્દ્ર-દ્રૌપદીએ કૃષ્ણ (કૃષ્ણને) બળ્યા નાહિ-તેણે મન-થી તેનો આદર ન કર્યો, અને સર્વ તૃણ (બધા પ્રકારની ઈચ્છાઓ) તણને તથા કૃષ્ણના પ્રશ્ન (પ્રશ્નને-વાતચિતમાં જે એક ખીળને પૂછવું કરવું તે) ખૂરા (ખૂરા) માનીને સુવૃણ-તે સારા વૃણને (વૃણ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા કૃષ્ણને) વખોડે-નિદે છે. ડબૂચો ઇન્દ્ર-પોતાના મનનો ડબૂચો તે ખોલતી નથી-મનમાંની વાત કોઈને કહેતી નથી, પણ ભલો તોલ તોળે છે-સારા ગંભીરપણામાં રહે છે.

૧૯૩ કવિ હવે ભીમની દશા વર્ણવે છે : તશો ઇન્દ્ર-તશો (તેવોજ-દ્રૌપદી-ના જેવોજ ખિન્ન થયેલો) ભીમ મૂઠે (બ્યૂહની પાછળ) રહીને મૂઠે (મૂઠીવતે) પાણિ (હાથ) પીસે છે-દબાવે છે-ક્રોધની ચેષ્ટા કરે છે ! હવે ઇન્દ્ર-હવે કર્ણુ રૂઠે (રીસે ભરાય) છે, કેમકે શૂર હોય તે શું જૂઠે કપટથી ડરે છે ? નથીજ ડરતા. નિરંતર ભીમ યુદ્ધમાં આગળ ઉભો રહેતો હતો પણ આજ બ્યારે દુઃશાસનનું રૂઢિરપાન કરવાની તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે ત્યારે તે છેલ્લો ઉભો રહ્યો છે તેથી એમાં કપટ છે એમ જાણીને પણ કર્ણુ ડરતો નથી એમ અભિપ્રાય છે. અથવા, શૂર હોય તે જૂઠા થવાથી ડરે છે-કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાર ન પડવાથી ડરે છે માટે હવે બ્યારે પરસ્પર સેના સામ સામે સજીને ઉભી રહી ત્યારે પોતાને ક્રોધ કરવાનો સમય વિચારી કર્ણુ રૂઠે છે. અથવા, કર્ણુ રૂઠે છે તેથી શૂર (ભીમ) જૂઠે (પ્રતિજ્ઞા ન પળાવારૂપ જૂઠથી) ડરે છે. મળ્યા ઇન્દ્ર-હવે સેનની બીચે (વચમાં-માંહે) જેઓ મળ્યા છે તે દાંત (ઇન્દ્રિય દમન શીળ-અર્થાત્ દૃઢ મનના શૂરા શત્રુઓ ઉપર શરો સીંચે છે-ખાણુ છોડે છે; શૂર હોય છે તે મીચે (મરણુ પ્રાપ્ત થયે) મરે ખરા પણ નેત્ર મીચે નહિ-તેઓ તો દ્રાવી આંખેજ મરે છે એ તેમના વીરત્વની નિશાની છે.

વદે કર્ણુ ભીમાં ધર્યા શાજ નીમાં,
શમ્યો ક્યાંહી સીમાં વળ્યા નાહિ વીમાં;
દુઃશાસન આ જો ઉભો તન તાજો,
દદામાં શું વાજો તજ પાર્ય માજો.

૧૯૮

વદી એવી વાણી ધર્યું તીર પાણિં,
કથે કોણ કા'ણી સુવાણી અજાણી;
દુશાસન કે'તો અરે મૂઢ એતો,
વહે ભાર વે'તો હલેતા હવે તો.

૧૯૯

૧૯૮ ભીમને વ્યૂહની પછવાડે રહેલો જોઈને કર્ણુ શું બોલ્યો તે વિષે કહે છે: વદે ઈ—કર્ણુ વદે છે કે હે ભીમા! તેં શા નીમાં (નિયમ) ધર્યા હતા! અને તું ક્યાંહી (અર્થાત્ કયી) સીમા (હદ)માં શમ્યો (શાંત થયો—ખળાઈ રહ્યો.) તારા વીમા વળ્યા નાહિ—તેં જે વીમો રાખ્યો હતો (દુઃશાસનનો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી) તે વળ્યો નહિ—ભરીપૂરી અપાયો નહિ. (દુઃશાસનનો વધ કયો નહિ). દુઃશાસન ઈ—આ દુઃશાસન તન (શરીરે) તાજો ઉભો છે તે તું જો; હે પાર્ય! (કુતી પુત્રો)! તમારી માજો (મર્યાદા) તજને તમે દદામો (નગારાં) શું વાજો (વગાડો) છો?

૧૯૯ વદી ઈ—કર્ણુ એવી વાણી વદીને પાણિ (હાથ)માં તીર ધર્યું (લીધું). કથિ કહે છે કે એ વખતના એના પરાક્રમની કાલાણી ટાણ કથે? સુવાણી (સારી વાણી—સરસ્વતી) તો અજાણી પડી! અથવા, તેમને (વીર પુરોને) સુવાણી (મીઠી વાણી) તો અજાણી—અર્થાત્ કડોર વચનજ તેઓ બોલતા હતા! દુઃશાસન ઈ—હવે દુઃશાસન પાંડવોને કહે છે કે, અરે મૂઢ! તમે એતો—સમજો (અને અમારે શરણુ થાઓ); કેમકે હે હલેતા! (નાદાન!) હવે (આ કર્ણુ આવ્યો ત્યારે) યુદ્ધનો ભાર તો જે વેહેતો હોય તેજ વહે; તમે તો નાદાનજ છો (એટલે વહી શકવાના નથી): અર્થાત્ તમારાથી શું પરાક્રમ થવાનું છે? પરાક્રમ થવાનું હોય તો ભીમ પ્રથમ મને મારવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને પછી છોકરવાદી કરી સેનની પાછળ સંતોષ પેસે! એ બ્યબ છે.

શું લોહી અમારું પીએ એવું ધાર્યું,
તદા હું વિચારું ગયો ક્યાં ભગારું;
મુખે એમ ભંખી ઝનૂનેજ ઝંખી,
ધનુ બાણ ધંખી ઉરાડયાં શું પંખી. ૨૦૦

શકુનિ ગુમાની વદે વ્યર્થ બાની,
જમે સારો વાની અભિમાની માની;
હરિને તિ નંદે સુરો સર્વ વદે,
દસાયો શું દંદે અજનનંદકંદે. ૨૦૧

કુરાળ કુરેનો તદા મૂકી માઝા,
સમાજ બિચે બોલતો શું અકાજ;

૨૦૦ શું ૬૦-વળી તે કહે છે કે, ભીમ શું અમારું લોહી પીએ એવું તેણે ધાર્યું છે? અને ધાર્યું છે તદ્દ (ત્યારે) તે ભગાર (નાશી જનારો) ક્યાં ગયો- કેમ પીવા આવતો નથી તે હું વિચારું છું. ભંખી-ભાખીને. ઝનૂને-ઝનૂનમાં આવીને-ઉશ્કેરાઈને. ઝંખી-ઝખના કરીને (શત્રુને મારવાની). ધનુ ૬૦-પં-છી તેણે ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચઢાવી તેને ધંખીને (ધણુકારો બોલાવીને) બાણ છોડવા માંડયાં-જાણે પંખી ના ઉરાડયાં હોય તેમ તે બાણ ઊડવા લાગ્યાં.

૨૦૧ હવે દુષ્ટ ચતુષ્પમાંના ત્રીજા વીર શકુનિનું વર્ણન કરેછે; શકુનિ ૬૦-ગુમાનવાળો શકુનિ, જે અભિમાની (મારા સમાન બીજને નથી એમ માનનારો) અને માની (પોતાના મનથી પોતાને મોટા માનનારો) છે તથા જે સારી વાની (પકવાત્ર વગેરે) જમે છે અર્થાત્ બેનને ઘેર રહીને રા-જધન ખાઈ પીને પુષ્ટ થયોછે, તે વ્યર્થ બાની બોલેછે-પરાક્રમ કરવાનું સા-મર્થ્ય ન છતાં તેવી વાણી બોલેછે. હરિને ૬૦-વળી તે જેમ અજ્ઞ (માયા-કપટ)થી મજાતા આનંદના કંદ જેવા કંદમાં શું (જાણે-જેમ) દસાયો હો-ય-જેમ પાસાના કપટ-દાવથી તે પાંડવોને જીતી ગયો હતો તેવીજમ્પરીતે અ-હીં પણ જીતી જઈશ એમ મનમાં ખુશી થતો હોય તેમ, સર્વ સુરો (દેવો) વંદે છે તે હરિને તિ (તે-શકુનિ) નંદે (નિંદે છે)।

ન જાણ્યું અમારું બળા બળ માણ્યું,
અજાણ્યું કથ્યા શું સનાણ્યું અજાણ્યું.

૨૦૨

ન હાથો દીઠા મૂઠ લૂજ્યોજા લાથો,
ન કાથો કમાયા થઈ વપર્ય ગાથો;
ભૂલ્યા છો ભલી ભાતથી રે દુલ્યાછો,
અમૂલ્યા હતા તે હવે તો મૂલ્યાછો.

૨૦૩

અકામા થયા કૃષ્ણની ઇચ્છી કામાં,
ન સામા થયા, શે કીધા'તા ઉધામાં;
નરામા થયા રે થયા મૂઠ રામાં,
દદામા દિયો શું બની મદં શામાં.

૨૦૪

૨૦૨ હવે દુર્યોધન બોલે છે: કુરાળ ઇન્-પછી કુરનો (નહારો રાજ-દુર્યોધ-
ન) માઝા મૂકીને સમાજ (સૈન્યના સમુદાય મધ્યે) અકાળ (અકાર્ય રૂપ-ન
ધટે તેવું) શું બોલતો-બોલે છે (તે કહીએ છીએ). તે બોલ્યો કે, અમારું
બળાબળ (બળવાનપણું કે નિર્બળતા) તમે માણ્યું છે-ઘણીવાર તમે
અમારા બળનો સ્વાદ ચાખેલો છે તથાપિ તમે શું ન જાણ્યું કે જેથી તમે
(દુઃશાસનનું) રૂધિર પીવા રૂપ) અજાણ્યું (અજાણતાં) કથ્યા-એ કામ કેટ-
લું વિકટ છે તે જાણ્યા વિના બોલી બેઠા! વારું તે અજાણ્યું કામ તમે
સનાણ્યું (સારી રીતે અજાભવી જોયું છે) શું? તમે જરેલી પ્રતિજ્ઞા વગર
વિચાર્યે કરી છે માટે તે પાર પડવાની નથી, એ ધ્વનિ છે.

૨૦૩ ન ઇન્-હે મૂઠ! તેં મારા હાથો દીઠા નથી, પણ તારો ભાથો
માત્ર લાજ્યો છે!-તેં યુદ્ધમાં પાછળ રહીને ભાથાને લજ્યો છે! અને તમે
પ્રતિજ્ઞા કરીને કાંઈ કાથો (કાથ-માલ) કમાયા નથી, પણ તમારી ગાથો
(ગાથા-વાત-પ્રતિજ્ઞા-વચન) વ્યર્થ થઈ છે! તમે ભલીભાતથી ભૂલ્યા છો
અને દુલ્યા (દુલ્યા) પણ છો, તથા પ્રથમ તમે જે અમૂલ્યા (મૂલ્ય રહિત) હ-
તા તે હવે મૂલ્યા (મૂલ્યવાળા) થઈ ગયા છે.

૨૦૪ અકામા ઇન્-તમે કૃષ્ણની કામા (ઇચ્છા)ને ઇચ્છીને અકામા ન-
કામા થયા છો. અર્થાત કૃષ્ણને અનુસરીને તમે નકામા થઈ ગયા છો. જે તમે

ન નામા થયા કુંતીએ જન્મી વામાં,
અ ગામા થયા શિથિલા સર્વ ગામાં;
વદે દુષ્ટચતુષ્ટ એવું મદેથી,
રદે હોડ દાંખી * દખાવી દદેથી.

૨૦૫

ઉચારે અનાચારં ના તે વિચારે,
ન ધારે સમાચાર કેવા સવારે;
ન હારે હરિ હાર કંઠે જિ ધારે,
ન ડ્યારે અશા શાર શારે અસારેં.

૨૦૬

સામા ન થયા-સન્મુખ આવીને યુદ્ધ કરવા ઊભા ન રહ્યા તો પ્રતિજ્ઞા કરવાના ઉધામા શે કીધા હતા? રે! તમે નરામા (રામ-બળ વગરના) થયા છો અને હે મૂઢ! રામા (સ્ત્રીરૂપ) થયા છો-અર્થાત્ બાયલા બની ગયા છો. તમે મદં (મટીને) શામા બની ગયાછો તેમ છતાં શું (મેં લેધને) દદામા દિયેલ છો-ચુદ્ધતાં નગારાં વગાડો છો?

૨૦૫ ન ઈ૦-તમે ન નામા થયાછો-તમારું નામ (કીર્તિ) નાશ પામ્યું છે અને કુંતીએ તમને (મદં નહિ પણ) વામા (સ્ત્રીઓ) જન્મી છે! તમે જે અગામા (કોઈને ગમ્ય નહિ એવા- કોઈ જેના સામે ચઢી શકે નહિ એવા) હતા તે શિથિલ બનીને સર્વગામા (સર્વ જેના સામે જઈ શકે એવા) થયા છો. દુષ્ટચતુષ્ટ-ચાર દુષ્ટાતું ટોળું-ચંગળ ચોકડી. મદેથી-મદેથી. રદે ઈ૦-રદે (દાંત ઉપર) હોડને દાખીને અને તેને દદેથી (બીજા દાંતવડે) દ-આવીને વદે છે. (ઉપલા ચરણ સાથે અન્વય).

૨૦૬ ઉચારે ઇ૦-એવી રીતે કર્ણ વગેરે ચાર દુષ્ટા અનાચાર (અધર્મચુ-ક્ત) વચનો ઉચારે છે પણ તે વિચારે ના-વિચાર કરતા નથી; તેમ બીજે દહાડે કેવા સમાચાર થવાના છે તે પણ ધારતા (વિચારતા) નથી. પણ કવિ કહે છે કે, ન હારે ઈ૦-જે પુરૂષો હરિ રૂપી હાર કંઠે ધારે છે તે હારતા નથી. અને લેખો ક્યારે પણ અસારે-સામે પુરૂષ સારો ન હોય તોપણ-અથવા અસારને જોધને અશા (આવા) શાર શારતા નથી-એવાં મર્મવેધક વચનો બોલતા નથી. અથવા, અસાર (તુચ્છ-હલકા) શાર શારતા નથી.

કવીશો કથે ત્યાં વદે શું રવીશો,
 પવીશો મથે જ્યાં બદે શું ન વિશો;
 ખવીશો જથે ક્યાં કદે શું રવીશો,
 હવીશો હથે યાં રદે શું જવીશો.

૨૦૭

૨૦૭ અર્જુનના આગળ કર્ણની તુચ્છતા બતાવનાં કવિ કહે છે કે, કવીશો છં- જ્યાં ન પોહાયે રવિ ત્યાં પોહાયે કવિ એનો અનુવાદ છે— જ્યાં કવીશો (કવીશ્વરો) કથે (વર્ણે છે) ત્યાં રવીશો (સૂર્ય સરખો) શું વદે ? (શું વર્ણન કરી શકે ?) કહેવનનો અર્થ તો એમ છે કે સૃષ્ટિના જે બ્રાહ્મમાં સૂર્યની ગતિ નથી તેનું પણ વર્ણન કવિ પોતાની કલ્પનાથી કરી શકે છે, તથાપિ અહીં વર્ણન રૂપ સમાન કાર્યમાં કવિ રવિની સરખાવટ વલ્લભે કરી જણાવ્ય છે. અથવા, કવીશો-કવિ સરખો અર્જુન જ્યાં બોલવા માટે ત્યાં રવિના સરખો (રવિપુત્ર હોવાથી) કર્ણ શું વદે ? (બોલી શકે ?) પવિ છં- જોના આગળ પવીશો (વર્ણ સરખો) કર્ણ પુરૂષ પણ મથે (છતવાને યત્ન કરતાં મથન કરવું પડે), ત્યાં વિશો (વિશ-ક્રમણના તંતુઓ) શું ન બદે ? અર્થાત્ જંગનાથી વજ્ર યાકી જાય એવા અર્જુન આગળ ક્રમણના સરખા નિર્બળ કર્ણના શા ભાર છે કે તે તાબે ન થાય ! ખવીશો છં-જ્યાં ખવિ (એ નામના પ્રેત) શો (સરખો) જથે (જગમે-ખાવા માટે) ત્યાં રવીશો (વસોણાના વાંસ સરખો) શું કદે ? (મારે ? કદ-મારવું). અથવા જ્યાં ખવીશો (ખાઈ જાય એવા ભૂત) જથે (મળ્યા હોય ત્યાં રવીશો (રત્ન-રડવું મ્વી રડતો)-રોતો માણસ હાય તે શું કદે ? શું નિકંદન કરે ? શી ધાડ મારે ? અર્થાત્ અર્જુન જેવા ખવીશ આગળ કર્ણ જેવા રવી (રોતો) શું કદન કરવાનો છે ? હવીશો છં-જ્યાં હવિશો (પાણીના પ્રવાહ જેવા. હવિશ-પાણી) હથે (હને-મારે) અર્થાત્ પાણીનો મારદો થાય અને નદીના તટ ખોદાઈ જાય ત્યાં જવી (ઘોડા કે ખીછ વેગવાન વસ્તુ) શો (સરખો) શું રદે (ખોદે) ? અર્થાત્ ખીજત બધા વેગવાના પદાર્થો કરતાં પાણીનો વેગ વૃક્ષોનાં મૂળ કાઢવામાં અને ભૂગિતે ખોદી નાખવામાં જેમ બળવાન છે તેમ કર્ણ કરતાં શત્રુઓનાં મૂળ કાઢવામાં અર્જુન બળવાન છે.

પાર્થ પ્રતિઉત્તર કથન તથા

સુયોધનસેનપરાજય.

• સર્વેયા.

અરજ્યુન કહે નવ મૂઢ બનો
મન ગૂઢ ડરો બકવા કરતાં,
શરજ્ઞેર સહો પછી ખોલ કહો
બહુ તોલ રહે શૂરતા સરતાં;
વદો એમ તોરો વડ વીર બની
હરિ ધીર ધરી ધનુતા ધરતાં,
શર એકથકી ધનુ કર્ણ વિખાં—
ડિત ધાર્ણ્ય બોલે રથી હા ! હરતાં.

૨૦૮

૨૦૮ વિષય કથન: પાર્થ ઇ૦—દુષ્ટચતુષ્ટયનાં વચન સાંભળી પાર્થે (અર્જુને) પ્રતિઉત્તર કહ્યા તે તથા સુયોધન (દુર્યોધનની) સેન (સેના)-નો પરાજય, એટલી હકીકત આ સર્વેયાઓમાં છે. સર્વેયા—દુઃમિલા ઇંદ. અરજ્યુન ઇ૦—અર્જુન કહે છે કે તમે મનમાં મૂઢ ન બનો અને બકવા કરતાં ગૂઢ (ગુપ્ત રીતે) ડરો—બકવા કરવાથી ગૂઢ ડર છે તેને જાણો. અથવા હે ધૂડ સરખા કે જે ધૂડો ! બકવા કરતાં ડરો. તમે મારા શર(બાણ)નું જ્ઞેર સહો (સહન કરો) પછી બહુ ખોલ કહો; કેમકે શૂરતા (શૂરપણું) સરતાં (પારપડતાં—સિદ્ધ થતાં) તોલ રહે—જે તમે શૂરપણું અતાવી વિજય પામશો તોજ તમારો તોલ રહેશે. વદી ઇ૦—એમ વદીને હારિ (અર્જુન) વડ (એક) વીર બનીને અને ધીર ધરીને તોરો અને ધનુતા (અર્થાત્ ધનુધારીપણું) ધરતાં એક શરશ્ચકી કર્ણનું ધનુ (ધનુષ્ય) વિખાંડિત કર્યું—કાપી નાખ્યું, અને બીજો શરે હા ! (અરે !) રથી (કર્ણને) ધણું (ધરણી-પૃથ્વી) ઉપર હરતાં (હરતા) મારી પાડ્યો. અર્થાત્ કર્ણનો રથ ભંગ કરીને તેને પૃથ્વી ઉપર પાડી નાખ્યો.

તૃતીયે શકુનિ રથ ભંગ કરી
ભભકારથી શંખ વગાડત હો,
ચતુરે ચતુરોજ દુશાસનનો
રથ સારથિ સાથ સુપાડત હો;
કરિગ્રીવ રહ્યો દુર્યોધન તે
દિન કીરટ કીરટ કા'ડત હો,
ગરજ ધનુ ગાંડિવને સરજ
હરિ દુષ્ટચતુષ્ઠય તાડત હો.

૨૦૯

મુનિ ખેતાણું પૂજન ના પોસયો
તહિં સાધિ શરો વિરથી કરતો,
વળી સેન તમામતાણી ચલના
વલના વર બાણ્યો સંહરતો;
ધરો શંખ પછે દ્વય મીત વળી
સ્વર એક કરી હરિ વિચરતો,
હરિ હાથો નરો ચિરતોજ ગતિ—
વત, તોય ન સૂત મુતો ડરતો.

૨૧૦

૨૦૯ તૃતીયે—ત્રીજો બાણ. ચતુરે—ચોથો બાણ. ચતુરોજ—ચતુર એવો અર્જુનજ. અથવા ચોથા દુઃશાસનનો રથ. કરિગ્રીવ—હાથીની ગ્રીવા (ડોક) ઉપર—અર્થાત્ હાથી ઉપર. અથવા વ્યૂહરચનાના હાથીની ગ્રીવાના સ્થાનમાં. કીરટ ઈં—કિરીટી (અર્જુન) તે દુર્યોધનનો કિરીટ (મુકુટ) કાડત (કાઢે છે) ! અર્થાત્ પાંચમે બાણે અર્જુન દુર્યોધનના માથાનો મુકુટ ઉડાવી દીધો ! ગરજ ધનુ—એવી રીતે હરિ (અર્જુન) ગરજને (ગર્જના કરીને) અને ગાંડિવ ધનુષ્ય-ને સરજને (તૈયાર કરીને—અથવા તે દ્વારા બાણ છોડીને) તે દુષ્ટચતુષ્ઠયને તાડત (તાંડન કરે છે—મારે છે).

૨૧૦ અર્જુન પ્રથમ દુષ્ટચતુષ્ઠયને તાડન કરીને પછી કૃપાચાર્ય તથા અશ્વત્થામાને તાડન કરે છે: મુનિ ઈં—તે બે મુનિ (કૃપાચાર્ય તથા અશ્વત્થા-

વિધિ જે અરજીન કરી ધરી કે-
શવ તે સૂતપૂત ભલી ભણિયો,
દીનતા નવ દાંત વશી મનમાં
કરી ના હરિ પારથ તો ગણિયો;
ઝટ સાવધ કર્યું થઈ કિરીટી-
પર બાણુ અમાપ મૂકે રણિયો,
શકુનિ દુરજોધન ત્યાંહી દુશા-
સન તીર ધરી વીરતા શણિયો.

૨૧૧

મા)તું પૂજન કરવું (બાણુ મારીને) તહિં (ત્યાં) વીસર્યો નહિ, પણ તે
મના પ્રતિ શરો (બાણુ) મારીને તેમને વિરથી કરતો (રથ વિનાના કરી
નાખતો). અર્થાત્ તેમના રથ ભાગી નાખ્યા. અર્જુન ધીરુ શું કરતો
હતો ? વળી ઈ૦—વળી તે તમામ સેનની ચલના વલના (ચલન વલન)
પર (ઉત્તમ) બાણુથી સંહરતો (નાશ કરતો). ધરી ઇ૦—પછે દ્વય બન્ને
મીત (મિત્ર-કૃષ્ણ અને અર્જુન) મળીને હાથમાં શંખ ધરીને તેનો એક
સ્વર કરીને હરિ (અર્જુન) વિચરતો (રણ ભૂમિમાં ફરતો—ફરવા લાગ્યો).
વળી તે હરિ ગતિવત (ગતિવાળા) હાથી અને નરોને ચિરતો (ચિર કરી
દેતો), તોય સૂતજીતો (સૂતપુત્ર-કર્ણ) ડરતો નહિ. અથવા હરી—નાશ કરી.

૨૧૧ વિધિ ઈ૦—કેશવ (વિષ્ણુ)ની સાલતા ધરીને અર્જુન જે વિ-
ધિ કરી તે વિધિને સૂતપૂત (સૂતપુત્ર-કર્ણ) ભલી રીતે ભણ્યો—તેનો પ્રતિકાર
કેમ કરવો તે તેણે સારી રીતે જાણ્યું. તે દાંત (દૃઢિય દમનશીલ-દૃઢ મનના
કર્ણ)ના મનમાં કશી દીનતા વશી નહિ, અને તેણે હરિ (કૃષ્ણ અને પારથ
(પાર્થ-અર્જુન)ને ગણ્યો નહિ! કિરીટી-અર્જુન. રણિયો(ઝણી)—કરજ ધી-
રનાર-લેણુદાર હોય તેવો અથવા રણીઓ-રણમાં યુદ્ધ કરનાર. શકુનિ ઇ૦—
શકુનિ વગેરેની પણ તીર ધરીને વીરતા શણી-સાંભળી. અર્થાત્ તીર બેઠને એ-
વું પરાક્રમ કર્યું કે તેથી તેમની વીરતા વખણાઈ—અથવા પ્રથમ તટસ્થ રહીને
કર્ણની વીરતા સાંભળી.

ધરમે શકુનિ તવ તો વરિયો
 રણ સાત્યકિ રાય ભણી નમિયો,
 સહદેવ દુશાસન સાથ વઢે
 અતિ પારથ કર્ણ સમો શમિયો;
 ગુરુપુત્રની સન્મુખ છે દ્રુપદા-
 ત્મજ છે નકુલો કૃપને ગમિયો,
 વિધિ એ વઢતા નવ કો નરતા
 નર છાવરતા વરતા વમિયો.

૨૧૨

નગ કો પનગો જળ કો બળ કો
 કરી વાયુતણાં શર સાંધત ત્યાં,
 વજરે ગરૂડે સર્પરિ વરશી
 વર સર્પથકી શર બાંધત ત્યાં;
 અગનિ હરનાં વિધિ દંદ્રતાણાં
 શર ભારતિનાં શર ભાંજત ત્યાં,
 ઉદકે ભસમે હરિ વૃત્રથકી
 હરો વલ્લભ તા શર ગાંજત ત્યાં.

૨૧૩

૨૧૨ કોણ કોની સાથે યુદ્ધ કરતા હતા તે કહે છે: ધરમે ઈ—
 ધરમે (યુધિષ્ઠિરે) તવ (તે સમયે-યુદ્ધ સમયે) રણ (સંગ્રામમાં) શકુનિને
 વરિયો (વર્યો)-પોતાની સાથે લડનાર તરિકે પસંદ કર્યો. રાય-દુર્યોધન. સમો
 શમિયો-બરોબરીઓ. અર્થાત્ કર્ણ સામે અર્જુન થયો. ગુરુપુત્ર (દ્રોણપુત્ર)
 -અશ્વત્થામા. દ્રુપદાત્મજ, દ્રુપદ રાજાનો આત્મજ-પુત્ર)-ધૃષ્ટદ્યુમ્ન. વિધિ
 ઈ—એ વિધિથી તે નર વઢતા હતા તેમાં કોઈ નરતા (નબળા) નહોતા,
 તેઓ એક બીજાની વરતા (ઉત્તમતા)ને છાવરતા (ઢાંકતા) હતા—એક
 બીજાના કૂરતાં સરસ થતા હતા. વમિયો-અગ્નિરૂપ યોદ્ધાઓ? (વમિ-
 અગ્નિ). અથવા બાધામાંથી બાણતું વમન થતું હતું તેને છાવરતા.

૨૧૩ અર્થ યુદ્ધ વર્ણુ છે: નગ ઈ—કોઈ શૂરા બળ કરીને નગ (પર્વ-
 તાલ), પનગો (પતંગાલ-સર્પનું બાણ), જળ (વશ્યાલ), અને વાયુ

વિધિ એ નિધિ તો ઉલટયો ભર-
તી બિચ, કો શઠ કો કૂંપનાં રૂપ છે,
જળખાણુ અખાણુ વિષે ડૂબતા
કંઈ પદ્ધિશનાં રૂપ તરૂંપ છે;
રથ નાવ ભંડાં ચક્રો વર શં-
ખજ કૌસ્તુભ ધૂપ અનુપમ છે,
રતનાકર છે લખમીપતિ છે
કવિ વલ્લભ વિધિ રૂપારૂપ છે.

૨૧૪

(પવનાસ્ત્ર)નાં શર (બાણ) સાંધત સાંધતા-શત્રુને અનુલક્ષીને છોડતા હતા;
શત્રુઓ તે શરને (બાણોને) અનુક્રમે વજરે (વઘ્નસ્ત્રથી), ગરૂડે (ગરૂડાસ્ત્ર-
થી), વર સમીરો વરસીને (ઘણો વાયુ છોડીને-પવનાસ્ત્ર મૂકીને), અને સર્પ-
ચક્રી (નાગાસ્ત્ર) મૂકીને તે શરને બાંધત (બાંધતા-અટકાવતાહતા). વળી શત્રુઓ-
નાં જો અગ્નિનાં (અગ્ન્યસ્ત્ર) હરનાં (પાશુપતાસ્ત્ર), વિધિનાં (બ્રહ્માસ્ત્ર),
અને ઈંદ્રનાં (ઈંદ્રાસ્ત્ર) અને ભારતીનાં (દેવ્યસ્ત્ર), એવાં શર ભાંજત (સૈન્યને
ભગાડતાં,) તો સામાવાળા તે ઐશ્વર્યને અનુક્રમે ઉદકે (મેઘાસ્ત્રથી), ભ-
સમે (ભસ્માસ્ત્રથી), હરિ (નારાયણાસ્ત્રથી), અને વૃત્રચક્રી (વૃત્રાસ્ત્રથી)
હરીને, વલ્લભ કહેછે કે, તા (તે) શરવડે તેઓ શત્રુને ગાંજતા હતા.

૨૧૪ વિધિ ધૃમ-એ વિધિએ નિધિ (સમુદ્ર) ઉલટયો અને તેની ભ-
રતીની વચ્ચે કોઇક શઠનાં અને કોઇક કૂંપ (વાહાણુના કૂવા)નાં રૂપ છે-
નિશાન એ શઠ અને રણસ્તંભ એ કૂવાનાં રૂપ છે. જળ ધૃમ-કંઈ પુરૂષો
અખાણુતાં આવી લાગેલા બાણરૂપી જળમાં અથવા જળખાણુ (વરણાસ્ત્ર)
માં ડૂબતા હતા-નાશ પામતા હતા. વળી યોધાઓનાં પદ્ધિશનામે ફરસીનાં
આકારનાં રૂપ તરૂંપ (તે આકારના) મત્સ્ય જેવાં છે. રથરૂપી તેમાં નાવ છે, રથનાં
ચક્ર તે સમુદ્રનાં ચક્ર રૂપ છે, વર (ઉત્તમ) શંખ તે સમુદ્રમાંના શંખરૂપ છે,
રાખાઓના મુકુટના કૌસ્તુભ મણિનો ધૂપ (પ્રકાશ) તેજ રતનાકરમાંથી
(સમુદ્રમાંથી) નીકળેલું કૌસ્તુભ રત્ન છે. વળી તે રણસમુદ્ર રતનાકર પણ છે
(કેમકે તેમાં અનેક નરરત્ન છે), તેમાં લખમીપતિ (નારાયણ) પણ છે કેમકે

મરજી વરતી વરતી ધીવરા-

રૂપ ના મરજીવ ન લે મુક્તા,

હરજી વરતી અરજીન બાણી

અવલોકી વદે તજવી રૂકતા;

ભરપૂર ચઢ્યું તવ સાંગરનું

રૂપ, પારથ નાગરતા ભુકતા,

શર પાંચથકી શકુની વિરથો

કરી ચાર થકી નૃપતા ચુકતા.

૨૧૫

નજરે સૂતપૂત નિહાળી રહ્યો-

જ દુશાસન ભૂમિ પડ્યો ડરતો,

લક્ષ્મીપતિ (કૃષ્ણ) ત્યાં છે; તણબ કવિ કહેછે કે રણ સંગ્રામનો વિધિ તે સમુ-
દ્રનીસા થે રૂપા રૂપ (બરોબર રૂપેરૂપ મળતું આવે એવો-દૂબેદૂબ) છે.

૨૧૫ મરજી છ૦—એ રણસમુદ્રમાં અર્જુનની વરતી (વૃત્તિ-ધમ્મ) ધીવરારૂપ-માછી સરખી (મોતી કાઢવા માટે) થઈ છે, કેમકે જે મરજીવ (મરજીવો) ન હોય તે મુક્તા (મોતી) લે નહિ. અર્થાત્ માછી જેવી વૃત્તિ કરીને મરજીવા સમુદ્રમાં પડે ત્યારે તે મોતી મેળવે છે, તેમ રણમાં પણ મરજીવો (જીવની દરકાર ન રાખનાર) થઈને પડે ત્યારે યશ કે પરિણામે મુક્તિ મળે છે. તે એવી મરજી વરતીને વરતી (વળતી) હરજી (કૃષ્ણ) અર્જુન બાણી અવલોકી (જોઈને) વદે છે કે હવે તારે રૂકતા (દીલ ચોરવાપણું) તજવી. અર્થાત્ કાંઈ કરસ ન રાખતાં તું પરાક્રમ કર. તવ (ત્યારે-પછી) સાંગરનું રૂપ ભરપૂર ચઢ્યું-રણ સંગ્રામ રૂપી સમુદ્ર ખરેખરો ઉછળવા લાગ્યો અને તેમાં પારથ (અર્જુન) એ નાગરતા (ચતુરતા) નો ભુકતા (ભોગવનાર) થયો. અર્થાત્ નાગરતા (નગર વાસીપણું) ભોગવનાર કોઈ શેઠ જેમ વેપાર માટે સમુદ્રમાં પ્રયાણ કરે છે તેમ આણુ મારવામાં નાગરતા (ચતુરાર્થનો) ભોગવનાર-ધારણ કરનાર અર્જુન પણ સંગ્રામ કરવા લાગ્યો. શો સંગ્રામ કયો? શર છ૦- પાંચ આણુવડે શકુનિને વિરથો (રથ વિનાનો) કરીને ચારથકી (ચાર આણુવડે) નૃપતા ચુકતા (દુર્યોધનનું રાજપણું ચુકાવી દીધું-તેનો મુકુટ પાડી નાખ્યો).

કરણે સુણિયો કરણો વડ હ-
થ વિના રથ તે મનમાં મરતો;
ચઢી તે ઘડી રીસ અપાર અવા-
રજ વાર હતું છતું તે કરતો,
રથ જ્યાંહી ઔજે વર આપી ઉભો
તવ સૂતતણો પૂત તો વરતો.

૨૧૬

પરતીગન તે કરતો સુણ પા-
રથ ના રથ ભંગ કદા કપદા,
રથી પારથ તું વર સારથિ કે-
શવ તોય ન આપ સદા સપદા;
ભગવું જગવું જુગતી રૂકતી
નહિ જો હરિ આજ અદા અપદા,
વદિ એમ વિધ્યા હરિ સારથિ રૂ-
પ નિ મારથિ માણ મદા મપદા.

૨૧૭

૨૧૬ અર્જુનનું શ્રીકૃષ્ણ પરાક્રમ કહેછે : નજરે ઇન્દ્ર-સૂતપૂત (કર્ણ) નજરે નિહાળી રહ્યો અને (તેના દેખતાંજ) દુઃશાસન ભૂમિ ઉપર પડ્યો પડ્યો (રથ ભંગ થયાથી) ડરતો હતો. વળી આપણે જે વડ હથ (મોટા હાથ-વાળો-મહાબાહુ-બળવાન કરણો) (કર્ણ) કરણે (કાને) સુણીએ છે તે પણ રથ વિના મનમાં મરતો-મરવા જેવો થયો (અર્થાત્ ગ્લાનિ પામતો હતો). ચઢી ઇન્દ્ર-કર્ણને તે ઘડીએ અપાર અને અવાર (ન અટકાવી શકાય એવી) રીસ ચઢી અને તેનામાં જે વાર (પાણી) હતું તે ની છતું (પ્રકટ) કરતો. વરતો-પસંદ કરતો. અર્થાત્ તેણે નવા રથને ગ્રહણ કર્યો.

૨૧૭ પરતીગન ઇન્દ્ર-તે (કર્ણ) પરતીગન પ્રતિજ્ઞા કરતો કે, હું પારથ (અર્જુન) તું સુણ; કદાપિ તારો રથ ભંગ ન થાય, કેમકે તે કપદા-કપ્રદા-ક (અગ્નિ) પ્રદ (આપેલો)-અગ્નિએ આપેલો છે; વળી તું (તારા સરખો) રથી છે અને કેશવ સરખા વર (ઉત્તમ)-સારથિ છે, તોય આપ સદા સપદા (સ્થિર

અરજ્યુન શરે કરીને શર તો—
 ડત બોલત શું બકતે વીરતા,
 ધરિયે શર કાર્મુક તો વીરતા
 વરના બીરતા બકવા શિરતા;
 વદી એમ વિહારત ને તોરે ધા—
 રત મારતયોધ સહી ભિરતા,
 વર સારથી શલ્ય ડગાવત પા—
 રથ(તોય)મારથી ના મૂકતો વીરતા.

૨૧૮

પમે ટકી રહેનાર) નથી!—મારા બાણોના પ્રહાર આગળ તમારાથી પમ ટકાવી
 બિભુ રહેવાશે નહિ! (આ વચન કર્યું ૨૩૦ મામધમાં સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે.)
 બગવુ ધ૦—'હું તમને રણમાંથી બગવું (બગાવું)' એ વાત તમને હું પ્રથમથી
 જગવું છું (જણાવી દેઉં છું), કાંઈ જુગતિ (કપટ વગેરેની) કરતો નથી
 કે રૂકતી પણ રાખતો નથી; હે હરિ (અર્જુન)! હું આજ તને અપદા
 (સ્થાન રહિત) કરી નાખું છું; મારી અદા (દુશ્મનાવટ અથવા બાણ મૂક-
 વાની છટા) ને. વદી ઈ૦—એમ વદીને હરિ, જે સારથી રૂપ થયો હતો તેને
 (કર્યું બાણથી) વીંધ્યો. મારથિ ધ૦—પછી કર્યું અર્જુનને કહ્યું કે, હે મહા-
 રથિ! તું હવે મદા (મદવડે) મપદા (મહાપદા—મોટી આપત્તિ)ને માણ-
 બોગવ. અર્થાત્ હમણા હું તને આપત્તિમાં નાખું છું.

૨૧૮ અરજ્યુન ધ૦—અર્જુન કર્યુંના શરને (બાણને) પોતાના શરવડે
 તોડે છે અને બોલે છે કે શું બકતે (બકતામાં—બકવા કરવામાં) જ વીરતા છે
 કે! જે શર (બાણ) અને કાર્મુક (ધનુષ્ય) ધરીએ તો જ (ઉત્તમ) વીરતા—
 વીરપણું છે; પણ બકવાદમાં શિરતા (સુખ્યતા)થી કાંઈ બીરતા (અબીરતા)
 જણાતી નથી! વદી ઈ૦—તે એમ વદીને જે તીર કર્યું ધારતો હતો તેને વિ-
 હારત (કાપી નાખે છે), અને તેના સામે બીરતા (બીર—પ્રતિદ્વંદીપણું) સહી
 ધારણ કરીને તેના યોધને મારે છે. અથવા જે યોધ અર્જુન સામે બીરતા—
 બીડતા—સામા થતા તેમને તે સહી (નિશ્ચય) મારત (મારે છે). વર ઈ૦—
 પારથ કર્યુંના વર (ઉત્તમ) સારથિ શલ્યને ડગાવત (ડગાવે છે—બાણ મારી

શર એકથી મુકટ કર્ણતણા
જવ પારથ પાડત યોધનનો,
તવ સતતણા સૂત કોધ વશો
થઇ મા'રથ ગાડત રોધનનો;
ધરો તીર કરે નયનો નચવી
વર મંત્ર ગ્રહો ગુરુ ઓધનનો,
કર કર્ણ સુધી કરણે ખિચિયો
તવ તંત્ર સહ્યો હરિ શોધનનો.

૨૧૯

શર જ્યાં સુસવાટ કરંત વઢૂ-
ટત ઘોઠ ભૂ બીચદખાવત ત્યાં,
ન નિશાન રહે ચૂકતું શર તો
સૂરપૂત સપૂત લખવત ત્યાં;
મુખમ્લાન થયું શર વ્યર્થ ગયું
જવ પારથ શંખ બળવત ત્યાં,
કવિનો કવિ વલ્લભ તો પૌરતા

તેને ગાભરો કરેછે) તથાપિ તે મહારથી કર્ણ ધીરતા મૂકતો (છોડતો)
નથી.

૨૧૯ યોધનનો-યોધાઓનો (કર્ણનો). સુતતણા સુત-કર્ણ. મા'રથ
૪૦-અને તે રોધનનો (રોધન રૂપ-પોતાને અટકાવ કરનાર) મહારથ(મહા-
રથી-અર્જુન)ને બાણવૃષ્ટિથી ગાડત (દાટી દેછે). મંત્ર ૪૦-ગુરુ ઓધનનો
મંત્ર-ગુરુ પાસેથી જેનું ઓધન મળેયું તે મંત્ર. કર ૪૦-કરણે તવ (ત્યારે-
પછી). કરવડે કર્ણ (કાન) સુધી ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચઢાવીને તેને ખિચિયો
(ખેંચ્યો), અથવા હાથને કાન સુધી ખેંચ્યો. અને હરિ (અર્જુન)ના શોધન
નો-અર્જુનની શોધ-ખપરં લેવાનો તંત્ર સહ્યો-પકડ્યો. અર્થાત્ તેવડે
અર્જુનને મારવાનો ઘાટ ગોઠવ્યો.

વર આજ અખંડ લગ્નવત યાં.

૨૨૦

જવ જવાળામુખી જશું જનવડ કા-

મુંક બીચથકી શર વ્યથું ગયું,

તવ ક્રોધ કરી સૂતનો સુત ભા-

ખત પારથ ! સારથપાણી ક'યું;

નવ બાણથકી મમ બાણ વિડા-

રિયું કૃષ્ણકળાથકી આંખું થયું,

કવનો કવતો કવિ જૂપતાણાં

નવ ભૂપ રસજા વસજા વંચું.

૨૨૧

૨૨૦ શર ઇ૦—જ્યાં સુસવાટ કરત (કરતું) શર કર્ણના ધનુષ્યમાંથી વછૂટત-વછૂટતું (કે કૃષ્ણ) તેના ઘોટ (ઘોડા) ને ભૂખીચ (પૃથ્વી ઉપર) દખાવત (દખાવી દેતા). ઘોડા નીચા નમી જવાથી રથ નીચો નમ્યો અને બાણ અર્જુનને ન વાગતાં નિશાન ચૂકી ચાલ્યું ગયું. સુરપૂત ઇ૦—સપૂત એવો સુર (ઇંદ્ર)નો પૂત (પુત્ર)—અર્જુન ત્યાં (સંગ્રામ ભૂમિમાં) કર્ણને લગ્નવત. સુખ ઇ૦—જનૂ (જ્યારે) કર્ણનું શર વ્યથું ગયું ત્યારે તેનું સુખ મ્હાન થયું (કરમાઇ ગયું) અને ત્યાં પારથ શખ બળવત—અર્જુને શખ વગાડ્યો. વીરતા ઇ૦—આજ યાં (અહીં) વદ્ધલ અખંડ વીરતા બળવે છે—વીરરસ બજવી ખતાવે છે.

૨૨૧ જવ ઇ૦—જવ (જ્યારે) જવાળામુખી જશું (જોયું) જે કાર્મુક (ધનુષ્ય) તેના બીચથકી (વચમાંથી છોડેલું) શર (બાણ) વ્યથું (અર્જુનને ન વાગતાં નકામું) ગયું તવ (ત્યારે) ક્રોધ કરીને સૂતનો સુત (કર્ણ) ભાખત કે હે પારથ ! એ તો સારથ (સારથિનું) પાણી (બળ) ક'યું (કહ્યું) છે. અર્થાત તારા પરાક્રમથી તું બચ્યો નથી પણ એ તો કૃષ્ણના બળથી તું બચી ગયો છે ! કવનો ઇ૦—કવિ ક્રોધ ભૂપનાં કવન કવતો હોય પણ જો તે ભૂપ રસજા ન હોય તો તે કવિનું કથન વસજા (વિસંગ—નિર્ણવ—અર્થાત માલ વગરનું) થઇને વહી જાય. તેમ તું તારાં વખાણ કરેછે પણ જો તું ખરો પરાક્રમીજ નથી તો તે વખાણ પણ નિરર્થક વહી જાયછે.

પણ ને મમ આ પણ મૂઢમતિ
વર ગૂઢ હું ગાહું રણે તુજને,
રણ ને બપ આ રણકાર કુશ—
ખ તું ભંખન દંખ દમે મુજને;
ગણકા કદો ને ગણ આવી ગણે
તુજ લે' ગ્રહ સૂજ ભલી મુજને,
ગણ પારથ માગણ જીવતણો
સ્વય દાત અમો દઉં એ રજને.

૨૨૨

વદો કાર્યક્રમાં શરને ચઢવી
મૂતમુત હરિવત નાદ કરે,
કદો ના સમર્થ શર તે મૂકિયું
તવ યોધ અખંડ અડગ ડરે;
સદો સો ઔષધીવત તાપ પડ્યો

૨૨૨ પણ ઈ—હે મૂઢ મતિવર ! (મૂઢ બુદ્ધિવાળાઓમાં ઉત્તમ—
અર્જુન !) પણ તું આ મમ (માફ) પણ (પ્રતિજ્ઞા) ને; હું તુજને રણ-
માં ગૂઢપણે ગાહું (દાટી દેઉં) ! તું આ રણ (યુદ્ધભૂમિ) ને, તારા
કુશંખ (નહારા શંખ) ને રણકારીશ નહિ. કેમકે તેના ભંખન (ભસવા
સરખા કઠોર અવાજ) નો દંખ મને દમે છે ! ગણકા છં—ને કદી ગણક
(ગણિત કરનારા—અર્થાત્ નેશીઓ) આવીને તુજ (તારા) ગણ (ગ્રહદશા
વગેરેના ગણ) ગણે તો તેઓ તારા ગ્રહ મુજ (સારાજ) છે એવી ભલી સૂઝને લહે
—જણે.—તેમને એવી સૂઝ પડે કે તારા ગ્રહ સારા છે માટે તું જીવ્યો ! અથવા
નેશીઓ તારા સારા ગ્રહ જણે અને મુજને (સારા માણસો પણ) એમજ
જણે. (એમ છતાં પણ) હે પારથ ! તું પોતાને સ્વય (પોતાના) જીવતણો
માગણ ગણ—મારી પાસે જીવતદાન માગે તો અમો દાત (દાતા) છીએ
માટે એ તારી રજ (રચિત—છત્તાને) દઉં (આપીએ).

તવ રે ઉલકા અતિ ત્યાંહિ ખરે,
 નદીના પતિ ભૂમિ ચળ્યાં વિચળ્યાં
 તવ સારથ પારથશુ ઉચરે.

૨૨૩

ભય છે પણ ના ભય તું મન લા-
 વીશ ને મમ આતુરતા ચલવું,
 ક્ષય છે પણ ને ક્ષયરોગ મટે તુ-
 જ નેગ અમો અતિશે જળવું;
 ક્રય છે પણ વિક્રય તેહ કંઈ
 હરિ છે હૈર ખાણુ તુને મળવું,
 દય છે પણ ઉદય ના અરિના
 લવ ને રથનું ફૂંદી ફરવું.

૨૨૪

૨૨૩ વદી ૪૦—એમ વદીને કાર્મુકમાં (ધનુષ્યમાં) શર (તીરને) ચઢવી (ચઢાવી) ને સૂતસૂત (કર્ણ) હરિવત (રિહની પેઠે) નાદ કરે (ગર્જના કરેછે). કદી ૪૦—તેણે જે શરને કોઈ વખત ના સમર્થ (સંભાર્યું ન હોતું)—ખરી આણીની વેળાએ ઉપયોગ કરવામાટે રાખી મૂક્યું હતું તે શર જ્યારે મૂકિયું (છોડ્યું) તવ અખંડ અને અડગ (ન ડગે એવા) યોધ પણ ડરે (ડરવા લાગ્યા), તે આણુથી યોધ કેમ ડરવા લાગ્યા તે કહેછે. સદી ૪૦—ગ્રીષ્મી (ઉનાળાની) સો સદી (સૈકા) વત—સો સૈકાં ઉનાળાનાં એકઠાં થવાથી તેનો જેવો તાપ પડતો હોય તેવો તાપ તવ (ત્યારે) પડ્યો. અને ૩! ત્યાં અતિ ઉલકા પણ ખરે—આકાશમાંથી બળતો અગ્નિ પૃથ્વીપર ખરવા લાગ્યો! નદી ૪૦—તે આણુના પ્રતાપથી નદીનો પતિ (સમુદ્ર) અને ભૂમિ (પૃથ્વી) એ ચળ્યાં વિચળ્યાં—ચળવિચળ થવા લાગ્યાં. (સમુદ્ર ખગભળી ઝાઝો અને પૃથ્વી ડામાડાળ થઈ). તવ (ત્યારે) સારથ (સારથિ)—કૃષ્ણ પારથશુ (અર્જુનની સાથે) ઉચરે છે. કૃષ્ણ અર્જુનને શું કહેછે, તે પછીના શ્લોકમાં કહેશે. સંબંધાતિશયોક્તિ અલંકાર.

૨૨૪ ભય ૪૦—કૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું કે કર્ણના મૂકેલા આ આણુથી ભય છે, પણ તું મનમાં ભય લાવીશ નહિ, અને હું તને ભયમાંથી બચાવવા-

વિધિ એ સુહૃદા નિરમે કરી કે-
 શવ કૂદડીમાં રથ ફેરવતા,
 વિધિ શંકરશુ વચ્ચા હરિથી
 તવ આણતાણી કરી મેરવતા;
 નિધિને નિરખી પુઃ તસ્કર લે
 અતિ ખાલો ભમે તિમ હેરવતા,
 નિધિમાં ન જડે રજ તે વિધિ કે-
 શવ આણ અમાપ તિ ફેરવતા.

૨૨૫

ને જે ચાતુરતા ચલતું છું તે તું જો. એ આણ એ ક્ષયરૂપ છે પણ તેથી ઉપજેલો તારો ક્ષયરોગ (ક્ષયરૂપી રોગ) મટે છે તે તું જો; કેમકે એ જોગ (સંધિ) અમે અતિશે જળતું (જળવી લેઈએ છીએ). ક્ય ઇ—
 એ આણ છે તો ક્ય (ખરીદી) રૂપ—જેમ ખરીદ કરેલો માલ ખરીદનારે રાખવો પડે છે તેમ એ આણ જણ તને અનુલક્ષીને મૂકેલું હોવાથી તને આવીને વળગશેજ, પણ હું વિક્રય (વેચાણ) કરી દેઉં છું—તેને આરોપાર કાઢું છું, તેથી તે આણ તને આવીને મળતું એ અતિ દૂર છે—તને આણ વાગવાની વાત વેગળી છે. કાઠ ધારશે કે હરિ દયાળુ છે માટે કર્ણને આટલો ચાલ તો નિષ્કળ નહિ થવા દે, તો સાંભળ: દય ઇ—મારા મનમાં દય (દયા) છે પણ અરિ (શત્રુનો) લવ (લગાર) જેટલો ઉદય હું થવા દેઈશ નહિ તેની સાખિતીમાટે કહેછે: જો ઇ—તારાં રથનું કૂદડી ફરવું તું જો. વિરોધાભાસ.

૨૨૫ વિધિ ઇ—એ વિધિથી સુહૃદા (સુહૃદ—મિત્ર—અર્જુનને) નિરમે (ભય રહિત) કરીને કેશવ (કૃષ્ણ) રથને કૂદડીમાં (ગોળ કુંડાળામાં) ફેરવતા (ફેરવવા લાગ્યા). વિધિ—બ્રહ્મા. વચ્ચા—ચાચા—ચૂકયા. કરી—શી ? મેરવતા—મેર જેવી મોટાઈ. અર્થાત આણની મોટાઈ તે શા હિસાબમાં છે ? આણને શી રીતે ફેરવતા હતા તે વિષે કહે છે: નિધિને ઇ—જેમ નિધિ (દ્રવ્ય ભંડાર) ને નિરખીને તસ્કર તેની અતિ પુઃ લે (પાછળ પડે) અને ખાલો (કાર્ય સિદ્ધ કર્યા વિના) ભમે તેમ આણને હેરવતા (હેરીઝીં હેરવાવતા—ટોક્ષા ખવડાવતા). નિધિમાં ઇ—એવી રીતે જોવા માત્રથી અને

શરના સુસવાટથી જે ભમિયા
મન તે નિરખી ચપ્પ થીર કરે,
શરણાગત વત્સળ ! ધન્ય તું ધ-
ન્ય તું શે સુહૃદાવરદા તું ડરે !
કર ના ચલવે ચુકતી ચલવે
હરિ ભીષમ શા બળી તુંથી મરે,
જરનાપરના સુધી જાય અભા-
ગીજ વલ્લભ રૂઠથી આગ ઝરે.

૨૨૬

શર વ્યર્થ ગયું નવ કાંધ થયું
તવ કોધો બન્યો સૂતનો સુત તો,
નવ બાણથી કૃષ્ણ હૃદય ચિરિયું
ઝટ ચાબુક હાથથી ગુત તો;
અરજીન મને અતિ કોધ વશો
તવ કેશવ સાચવિયું યુત તો,

પૂઠે ભમવાથી જેમ ચોરને નિધિમાંથી રજ પણુ જડતું નથી તેમ કેશવ તે
અમાપ (માપ વિનાના-અતિ મોટા) બાણને ફેરવતા (મિથ્યા ભમાવતા) હતા.

૨૨૬ ચપ્પ થીર કરે-એક સરખી નજરથી કૃષ્ણની આ મહાકળાને
જોવા લાગ્યા ને જોઈને આંખને સ્થિર કરે-શાંતિ પમાડે; અને તેની સ્તુતિ કરવા
લાગ્યા કે હે શરણાગતવત્સળ ! ઇ૦-સ્પષ્ટ છે. સુહૃદાવરદા-મિત્રને વરદાન
આપનાર-મિત્રનું હિત કરનાર. 'યુદ્ધમાં મારે હથિયાર ઝાલવું નહિ' એવી
કૃષ્ણની પ્રતિજ્ઞા હતી તે સંભારીને કહે છે. કર ઇ૦-સ્પષ્ટ છે. ભીષમ ઇ૦-
ભીષ્મપિતા સરખા બળવાન પણુ તારાથીજ મરે. જરના ઇ૦-જો કોઈ
અભાગી પુરૂષ જરનાપરના (જરણાપત્રા-પ્રુદેલખડમાંનું) એક નંગર બન્યાં
હીરા નીકળે છે) ત્યાં સુધી જાય પણ, વલ્લભ કવિ કહે છે કે, રૂઠથી (જો
હરિ તેના ઉપર રૂઠ્યા હોય તો) તેમાંથી આગ ઝરે છે-હીરા ન મળતાં હી-
રાના પથ્થર ફેડતાં અગ્નિ માત્ર નીકળે છે ! દૃષ્ટાંતાલંકાર.

ઇક બાણથી શલ્ય ભૂમિ ભિચ પા-

ડત એકથી મુકુટ તો મુત તો.

૨૨૭

દુરજોધન *દુષ્ટ *દુશાસન દા-

નવ દાબી દમામથી દંડ દિધા,

કર કર્ણતાણા શિથલા વિથલા

કરો દ્રોણતનુ અનુચારી કિધા;

કૃપ તો કૃપણો શકુનિ શમવ્યો

ઝટ યોધ અમાપ શમાવી લીધા,

રાણુ આંગણુ તે ગણુ છોડી ગયા

કંઈ કોઈ અપાર બલિષ્ઠ બિધા.

૨૨૮

૨૨૭ શર ઈં-કર્ણ પોતાનું શર વ્યર્થ ગયું અને કાંઈ થયું નહિ તવ
'સારે) સતનો સુત (કર્ણ) દોષી બન્યો અને નવ બાણ મારીને તેવડે ઝટ
કૃષ્ણનું હૃદય ચીર્યું-કૃષ્ણની છાતીમાં પ્રહાર કર્યો; અને તેથી કૃષ્ણના હાથમાં-
થી ચામુક ગુત (ગત) થયો-પડી ગયો ! કેશવ ઈં-અને તેણે મૃત (મુક્ત-
પોતાની સાથે) કેશવને સાચવિયો, પોતાનો અને કૃષ્ણનો અચાવ કર્યો. મુત-
મુક્ત. એક બાણથી કર્ણનો મુકુટ માથાથી મુક્ત કર્યો-પાડી નાખ્યો.

૨૨૮ દુરજોધન ઈં-વળી અર્જુને દુષ્ટ દુર્યોધન અને દાનવરૂપ દુઃશાસનને
પોતાના દમામથી દાબીને દંડ દીધા-તેમને પણ બાણનો પ્રહાર કર્યો. કર
ઈં-કર્ણના કરને પણ શિથિલ વિથિલ કરીને દ્રોણતનુ (અશ્વત્થામા)
ને પણ (કર્ણના) અનુચારી કીધા-તેની પણ કર્ણના જેવીજ દશા કરી. કૃપ
ઈં-કૃપાચાર્ય તો કૃપણો (દીન) બની ગયો, શકુનિને ઝટ શમાવી દીધો
અને બીજા પણ અમાપ (અનેક) યોધને શમાવી લીધા-પ્રહાર કરીને તેમને
શેઠ ખત્રાવી દીધી. રણુ ઈં-તેથી તે યોધના કંઈ ગણુ (સમૂહ) રણુ-
આંગણુ (સંગ્રામ ભૂમિ) ને છોડીને ગયા-ભાગી ગયા અને કોઈ અપાર
બલિષ્ઠ હતા તે ભાગી ન ગયા પણ અર્જુનના પરાક્રમથી મનમાં બીધા (બ-
ય પામ્યા). વૃત્યનુપ્રાસ.

મન ભંગ થઈ વર જંગ ભલા
તજ ભાગવું નહિ તદાપિ ભગે,
સ્વર શંખ પુરે કિરીટો વણિ ને
વણિ બે ભણુકાર ભણુક લગે;
શૂરતા ધરતા નવ જે નરતા
નર તેહ ભગે હરિ જોર ઝગે,
અસતા વ્યસતા કરી ચોધ ઉભો
હરિ એક અડગજ નહિ ડગે.

૨૨૯

સહુ સેન ડરે રૂકતો. જઈને
નવ ચૂકત પારથ સપરથને,
ત્રય ખાણથી કેશવ વીંધિ ડગા-
વત પાંચથી અર્જુન મા'રથને;
સમજાવત શૂર ન યુદ્ધ તજે
કવ મારત મા'રથ પારથને,
મહુ જોઈ સુમોઘ ચલાવત ત્યાં

૨૨૯ મન ઈ૦—સંગ્રામમાંથી ભાગવું નહિ જોઈએ તદાપિ (તથાપિ) ભલા
ભલા વીરો મનભંગ થઈને (જીતવાની આશા છોડીને) વરજંગ (મોટી લડાઈ)
તજીને ભગે (ભાગે છે). સ્વર ઈ૦—તે વખતે કિરીટો (કિરીટી—અર્જુન શં-
ખના સ્વર વળી ને વળી (વારંવાર) પૂરે છે—શંખ વગાડે છે, તેથી ભયના
ભણુકારનો ભણુકો લગે (લાગે છે)—શંખ સાંભળીને શત્રુઓ ભયભીત થાય છે.
શૂરતા ઇ૦—જે નરતા (નકારા—કાયર) નર શૂરતા નવ (નહિ) ધરતા તે
ભગે (ભાગી જાય છે) અને હરિ (અર્જુન) નું જોર ઝગે—પ્રકાશે છે. શત્રુ-
ઓના ભાગવાથી અર્જુનનું બળ પ્રકાશે છે. અસતા ઇ૦—એવી રીતે ચોધાઓને
અસતા વ્યસતા (અસ્તોવ્યસ્ત—રનવન) કરીને હરિ (અર્જુન) ઉભો રહ્યો,
માત્ર એક અડગ (ફર્લું) ડગતો નથી!

રથ ડારત ના સૂત, સારથને.

૨૩૦

વદિયો સૂતનો સુત ભાગત શે
હરિ ! જન્ય અન્નપર વાધ બની,
નવ તે મન કેશવ કાંઈ લાહે
લવ સેન વિખેરત પારવની;
કરણે ચલાવી શર પારથ લ-
શ્કરકેરી ભલી ગણનાજ ગણી,
સહદેવ નકુલ યુધિષ્ઠિર સા-
ત્યકિને દમતો અતિ કુંઠ મની.

૨૩૧

દ્રુપદાત્મકને ૧૦૨થો કરી શં-
ખ ધરી મુખ નાદ કરે હરખે,

૨૩૦ સહુ ઇન્-કર્ણનું સહુ સેન ડરવા લાગ્યું ત્યારે જઈને તે તેને
રૂકતો (રોકતો) હતો, પણ પારથના સારથ (સારથિ) કૃષ્ણને (તાડન કર-
કરવાનું) તે ચૂકતો નહોતો. ત્રય-ત્રણ. સમજાવત ઇન્-વળી તે પોતાના સૈન્યને
સમજાવતો હતો કે શૂર પુરૂષો કવ (ક્યારે પણ) યુદ્ધ તજતા નથી; અને
એમ કહેતાં તે મહારથિ પારથને મારતો હતો. પ્રભુ ઇન્-પ્રભુ (કૃષ્ણ) સુ-
સોદ (સારી અમુકગતા) જોઈને ત્યાં રથ ચલાવત (ચલાવે છે), પણ સુત
(કર્ણ) સારથને (કૃષ્ણને) ના ડારત (ડારી શકતો નથી). અર્થાત્
કૃષ્ણ કાંઈ કર્ણથી ભય પામતા નથી, પણ કોઈ ખીજા હેતુથી અર્જુનનો રથ
ખીજા તરફ લઈ જઈને શત્રુઓની સેનાને ભગાડે છે.

૨૩૧ વદિયો ઇન્-સૂતનો સુત-કર્ણ. અન્ન-બકરી (જેવી સેના).
અર્થાત્ મારી સામે યુદ્ધ કરવું પડ્યું મુકીને મારા કરતાં ઓછા બળવાન
મારી સેનાના યોધા સામે શું નાસે છે ! તે-કર્ણનું કથન. લવ-લેશ-લગાર.
પારવની-અત્યંત. કરણે ઇન્-કર્ણે પણ બાણ ચલાવીને પાર્થનો લશ્કરની
ભલી રીતે ગણના ગણી-ગણતરી કરી નાખી-ગણી ગણીને માર્યા ! સહદેવ
ઇન્-સહદેવ વગેરેને કર્ણ દમતો. કુંઠ મની-દોષયુક્ત મનથી.

સર બીચ પડી ગજરૂપ ધરી
કમળો મરદી શરને વરખે;
પળ એક વિતી નવ કૈશવ પા-
રથ તે દરમ્યાન રૂંશ ધરખે,
રણને તજ નાસવું તે વર છે
અતિ એમ ચઢવું સહુ ત્યાં ચરખે.

૨૩૨

અરજીન ભગાવત સેન સુયો-
ધન કર્ણ ભગાવત રાયતાણું,
શુભતા ધરીને ભડ ભીમ ઊભો
જહોં સેન ગયું તહોં નાસોં ઘણું;
નિરખી ભીમને કરણે ચલવ્યા
કર દુષ્ટ દુશાસન જોર ભણું,
મુખ હાક ભણી કર તીર ધરી
ઝટ ભીમ અમો ગાણના નંગાણું.

૨૩૩

૨૩૨ કૃપહત્મકને-ધૃષ્ટદ્યુમ્નને. વિરથો-રથ વિનાનો. સર ઇ૦-તે ગજ-
રૂપ ધરી સર (સરોવર)ની બીચ (વચ્ચે) પડીને તેમાંનાં કમળોને મરદીને
(ચોળી નાખીને) શરને-આણને વરખે (વરસે-વરસાવે છે). અર્થાત્ જો મહાથી
સરોવરમાં પડીને તેમાંનાં કમળો ભાગી નાખીને પાણી ઉરાડે છે તેમ કર્ણરૂપ
હાથી યોધરૂપ કમળોને ભાગી નાખીને આણરૂપ પાણી ઉરાડે છે. રૂપક, પળ
ઇ૦-કૈશવ અંતે પારથને ગયે એક પળ તો વિતી નથી એટલામાં તો તેમના
ગૂરો (સેનાના યોધાઓ) ધરખે છે-ધખી જોડે છે-કર્ણના મારથી બળી જાય-
છે! ચરખે-ચક્રડોળમાં.

૨૩૩ સુયોધન-સુયોધનનું. રાયતાણું-યુધિષ્ઠિર રાજાનું. શુભતા-સુમ-
પાણું-જડપણું. (ભીમને વ્યૂહના છેવટમાં ઊભો રાખ્યો હતો તેથી તે દલ-
ગિર યજ્ઞને બેદરકાર સરખો ઉભો થઇ રહ્યો હતો !) સેન ઇ૦-કર્ણના મારથી
ચાણું સૈન્ય નાશીને ત્યાં (ભીમની પાસે) ગયું. ચલવ્યા કર-હાથ ચલાવ્યા.

કરી એમ ઉચ્ચાર અનાર ગણી
મન બાણવડે કરી સિંહ દમ્યો,
નવ તે મનમાં શર ધા પડતા
અતિ ઉંઘ અખંડિત નાજ વમ્યો;
સૂતસુત જગતવત સિંહ બની
વર સિંહ બલો મન બીચ ગમ્યો,
અધમાધમ શોણિત શુંચ પિચે
તુંચ જો નવ ઉંઘથી આપ શમ્યો.

૨૩૪

સુણી વેણ કઠોર થયો ભોમ જગત
કે સૂતપૂર્તનું બાણ લગ્યું,
હરિ ઊંઘથકો ઉડતાં હણી લા-

—બાણ મારવા માંડ્યાં. દુષ્ટ ધૃ—કવિ કહેછે કે હવે હું દુષ્ટ દુઃશાસનનું જોર બાણ છું. મુખ ધૃ—મુખથી હાક બાણીને—ગર્જના કરીને અને કરમાં ઝટતીર ધરીને (બોલ્યો કે) અમો ભીમની ગણના ન ગણું—ભીમને અમે કાંઈ હિસાબમાં ગણતા નથી !

૨૩૪ એમ ધૃ—એમ ઉચ્ચાર કરીને અને ભીમને મનમાં અનાર (અનાર્ય—અધમ) ગણીને બાણવડે કરીને તે ભીમરૂપી. સિંહને દમ્યો—દુઃખ દીધું. (‘અનાર’ ઉચ્ચારતું પણ વિશેષણ થઈ શકે). નવ ધૃ—દુઃશાસનના શરના અતિ ધા પડતા હતા તથાપિ ભીમ તે મનમાં લેતો નથી—તેને તેની કાંઈ ગણતરી નથી ! અને તે પોતાની અખંડિત ઊંઘને વમ્યો નહિ—તજ્યો નહિ. મતલબ કે તે પોતાના દિલગીરી રૂપી ધ્યાનમાંથી જગત થયો નહિ ! દુઃશાસનરૂપી હાથીવડે બ્યારે ભીમરૂપી સિંહ જગ્યો નહિ ત્યારે કર્ણરૂપ સિંહ તેને જગાડવાને જાય છેઃ સૂત ધૃ—પછી સૂતનો સૂત (કર્ણ) વર (ઉત્તમ) સિંહ બનીને જગાવત (જગાવે છે), કેમકે તેને ભીમરૂપી સિંહ મન બીચ બલો ગમ્યો ! કર્ણ બોલ્યો કે, હે અધમાધમ ! (નીચમાં નીચ ભીમ !) જો તું પોતે ઊંઘથી શમ્યો નથી તો તું દુઃશાસનનું શોણિત શું પીએ ? શું પી શકવાનો છે. તું વ્યથા પ્રતિજ્ઞા કરનારો છે. એ વ્યથા છે.

તજ કો પછી ચા'ય મનુષ્ય ભગ્યું;
ખીજવી પનગો પગ ઠોકર મા—
રત આગ લગાવી વદે સળગ્યું!
વિધિ એ વકરાઈ ગયોઈ વૃક્ષો—
દર આગ સમીરશું આપ ઝગ્યું.

૨૩૫

બળતા બિચ ધીતણી ધારે પડે
જશી બાણ પડે સૂતસૂતતાણા,
અગની ધૃતથી સળગે પણ તે
નવ ભીમ જશી ધરતોજ મણા;
અતિ ક્રોધ વશ્યો નિરખી ભીમને
સૂતસૂત પડાવત બાણ ઘાંણા,
બલિવદ્ જશેા સુખકારી દુશા—
સન રે બલિરૂપ હણ્યા ન ગણ્યા.

૨૩૬

૨૩૫ સુણી ઈ૦—કર્ણનાં એવાં કંકોર વેણુ (વચન) સુણીને ભીમ
જાત થયો કે (તરતજ) સૂતપૂત (કર્ણ) જી' બાણ તેને લગ્યું (લાગ્યું)
બાણ વાગવાથી ભીમ કેવો ક્રોધી થયો તે ચાર દશાંત આપી વણું છે: હરિ
૪૦—જેમ હરિ (સિંહ) બંધમાંથી ઉડતો હોય તે વખતે તેને લાત હણીને
પછી તેની પાસેથી કો (ક્યું) મનુષ્ય ભગ્યું (ભાગ્યું—નાહું) ચા'ય—ચલાય.
અર્થાત્ સિંહ જાગ્યો કે તરત તેને જે લાત મારે તે બચેજ નહિ. કદાચ લાત
મારનાર તેનો રખવાળ હોય તથાપિ બંધમાંથી જાગેલા પ્રાણીને શત્રુ મિત્રનું
ભાન નહિ હોવાથી તે વગર વિચારેજ હોય તેને મારેજ છે. પનગો—સર્પ.
વિધિ ૪૦—કર્ણનું બાણ લાગવાથી એ વિધિ (એ રીતે) વૃકોદર (ભીમ)
વકરાઈ ગયો (ઉકેરાઈ ગયો). સમીરશું (વાયુ સાથે) આગ પ્રકટવાથી જેવું
તેનું આપ ઝગે છે (પોત પ્રકાશે છે) તેમ ભીમે પણ પોતાનું પોત પ્રકાશ્યું—
પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે ખરે રૂપે થયો.

૨૩૬ અગની ઈ૦—અગ્નિમાં ધી પડવાથી તે સળગે ખરો પણ તે ભીમ.
ના સરખી મણા ધરતો નહોતો. અર્થાત્ અગ્નિમાં ધી નાખવાથી જેવો ભડકો

નિરખી નરસું વરશ્યું શરતું
ભડ ભીમ ભભૂક ઝગ્યો જનમાં,
કરિના અરિશી કરી ગર્જન ત—
ર્જન વનિહું બની પડિયો વનમાં;
હરિનાદથકી•હરિ બહો ફફડયા
કરિ ધ્રુજ ગયા ભયથી મનમાં,
ભય છે ભય છે ભય વલ્લભ છે
ભય રે જનમાં તનમાં ધનમાં.

૨૩૭

વશિયો હરિનાદથી ભે સઘળો

યાય તે કરતાં પણ ભીમ વધારે તપી ઉઠ્યો હતો. અતિ ઇન્દ્રિય—ભીમને અતિ ક્રોધ વશ્યો છે—તેના મનમાં ઘણો ક્રોધ ઉપજ્યો છે એમ જોઈને સતસત (કર્ણ) તેના તરફ ધણાં આણુ પડાવત (ફેંકતો હતો). અલિવર્દ ઇન્દ્રિય—કવિ કહે છે કે કર્ણ તો ભીમને ભણે આણુ મારે પણ રે! ભીમરૂપી સિંહના અલિ (અલિદાન) રૂપ અલિવર્દ (પ્રાણધિયા) જેવા દુઃખકારી દુઃશાસને પણ ભીમને ન ગણ્યા—નહિ ગણેલા—અપારુ (આણુ) હણ્યા.

૨૩૭ નિરખી ઇન્દ્રિય—એ રીતે શરતું (આણીતું) નરસું (નંદારું) વરશ્યું (વરસવું) નિરખીને ભડ (ભટ) ભીમ જનમાં (સૈન્યના મનુષ્યોની વચ્ચે) ભભૂક ઝગ્યો—ભભકારો મારીને ઝળકી ઉઠ્યો. કરિના ઇન્દ્રિય—અને કરિના અરિ (સિંહ) જેવી ગર્જન (ગર્જના) અને તર્જન (તર્જના—તિરસ્કાર) કરીને વનિહ (અગ્નિ) રૂપ બનીને (શત્રુ સૈન્યરૂપી) વનમાં પડ્યો. તેની ગર્જનાથી શી અસર થઈ તે કહે છે: હરિ ઇન્દ્રિય—તેના હરિનાદથી (સિંહ ગર્જનાથી) બહો (બહુ) હરિ (ઘોડા) ફફડયા, અને ભયથી કરિ (હાથી) પણ મનમાં ધ્રુજ ગયા. વલ્લભ કવિ કહે છે કે સેનામાં સર્વત્ર ભય, ભય અને ભય પથરાઈ ગયો; જનમાં, તેમના તનમાં અને ધનમાં પણ ભય વ્યાપી ગયો. તેમના દેહ અને ધનનો પણ નાશ થશે એવી બીક સૌને લાગી એ ભાવ છે.

જવ યુદ્ધતાણી કરી ત્યાં કથની,
 પગહું ભરવાતણી હામ ન આ-
 લત શી કથની કથિયે પથની;
 હરિની કરિની વ્યૂહ હાર વધૂ-
 ઠત પ્યાદતણી વર જે રથની,
 કવિ વલ્લભ વીર ભજવત આ
 ઘડી ભૂલતાણી તજવી મથની.

૨૩૮

વીરભીમ વીરકથન.

હબકયા હબકયા લબકયા નિરખી
 નર કર્ણ હરિસ્વરથી ગગડ્યો,
 શર સાનથકી ભીમનો રથ ભા-
 ગત એકથી ભાઈ ભલો રગડ્યો;
 વદિયો નવ આ અસુરો નવ ભો-
 જન કર્ણથકી કરવો અગડો,
 ભખી એમ શરો દયથી હાણિયો
 અટ વાડી જશે કરિયો વગડો.

૨૩૯

૨૩૮ હરિનીદ-સિંહ જેવી ગર્જના. ભે-ભય. જવ-જ્યારે. પથ-માર્ગ-
 રસ્તો. પગહું ભરવાની હામ ચાલતી નથી તો માર્ગમાં ચાલવાની તો શી કથ-
 ની કથિયે ? હરિની ઈન્દ્ર-ભીમની ગર્જનાથી શત્રુના વ્યૂહમાં જે હરિ (ધોડા)
 ની અને કરિ (હાથી)ની હાર કરી હતી તે વહૂટત (છૂટી જવા લાગી) અને
 તેજ પ્રમાણે પ્યાદતણી (પાયદળની) તથા રથની જે વર (ઉત્તમ) હાર હતી
 તે પણ વહૂટી જવા લાગી. મથની-મથન-પરિશ્રમ. વલ્લભ કવિ જે આ
 ઘડીએ વીરરસ ભજવે છે તેમાં ભૂલ શોધી કાઢવાનો પરિશ્રમ તો તજી
 દેવો !

૨૩૯ હબકયા ઇન્દ્ર-પોતાની સેનાના નર હબકયા, હબકયા (હપાયા) અને
 લબકયા (લપાયા) તે નિરખીને કર્ણ હરિસ્વરથી (સિંહનાદથી) ગગડ્યો

રથ આરૂઢ અન્ય બની વૃક ઊ—
 દર ગાજી પડ્યો રણમાં ઘનમાં,
 વળિ એ વિધિ કંપ થયો તવ અં—
 ગદ રાય ઝૂંચ્યો તનમાં મનમાં;
 રથ તે પાણુભાગી હસ્યો વળિ ને
 વળિ કૃષ્ણ કથે જનમાં ગનમાં,
 વીરતા વર તારો ગદ વૃકઊ—
 દર વાસ વશ્યે વનમાં ઉનમાં.

૨૪૦

હરિ ! ભીમ અમો અરજુન નહિ
 તમ ટોળનભે નવ આ વીરથી,
 નિરખો પ્રથમે કરણા કૃષ્ણ વિ—
 રથ સ્વાદ અખો પછો રે ધીરથી;
 વદો એમ ગદા કર બીચ ધરી

(ગાજ્યો). વદિયો ઇ—કર્ણુ બોલ્યો કે હે ભીમ ! આ હિંડિય વગેરે
 અસુરો (દૈત્યો) ન હોય કે જેને તું મારી શકે ! તેમ આ ભોજન ન હોય
 કે જેને તું ખાઈ શકે ! (ભીમ બહુ ખાતો હતો તે ઉપર આ કટાક્ષ થયો છે).
 આ તો કર્ણુ સાથે ઝઘડો કરવાનો છે ! ભખી બોલી. શરે દ્વયથી—એ બાણોથી.
 વાડી ઇ—રથમાં બેઠેલો ભીમ જે વાડી જેવો શોભતો હતો તેનો રથ ભાગીને
 કર્ણુ તેને વગડા જેવો ઉઝડ કરી નાખ્યો !

૨૪૦ પછી અન્ય રથ ઉપર વૃકઊદર (વૃકોદર—ભીમ) આરૂઢ બનીને
 (બેશીને) ગાજી (ગર્જના કરીને) ઘનમાં રણમાં (ઘન—સજડ રણ—સંશ્રા-
 મમાં) પડ્યો. અંગદરાય—કર્ણુ. ગનમાં—(ગણમાં—સમૂહમાં). અર્થાત્ માણુ-
 સોના સમુદાય વચ્ચે. કૃષ્ણે શું કહ્યું તે કહે છે: વીરતા ઇ—હે વૃકોદર !
 ઉનમાં વનમાં (એ વનમાં) વાસ વશ્યે તારી વર (ઉત્તમ) વીરતા ગદ છે !
 અર્થાત્ વનમાં વશીને તું વીરતા હીન થઈ ગયો હોય એમ જણાય છે, નહિ-
 તો કર્ણુથી તું હારી કેમ જાય ?

વદતો સૂતસાચી સમા મીરથી,
નવ તેં મમ રથ્યવદી વિખર્યો
લવ મુકટ પાકું વહું શિરથી.

૨૪૧

વદી એમ ગદા કરથી ચલવી
જટ આવી પડી રથ કર્ણપણે,
હય સારથી કચ્ચર તો કાણુમાં
રથી મુકટ વિણ મુકર્ણ બણે;
બલિદાન દુશાસન ક્રોધ કરી
તવ બાણથી હાણુ કરેજ ઘણે,
ઉભ રે ! ઉભ ઉદર દીરઘ મું—
જ શુ પાછળ છૂપી રહ્યો તું પણે.
કરી નાદ શુ શેર પડે હરિ ઉ—

૨૪૨

૨૪૧ કૃષ્ણે ભીમની મસ્કરી કરી તેથી ખીજવાઈને ભીમ કૃષ્ણને કહે છે કે, હે હરિ ! આ અર્જુન ન હોય કે જે તમારી મસ્કરી સાંભળી રહે; અમો તો ભીમ છીએ; આ વીરની સાથે તમારું ટોળ નહિ નભે ! પ્રથમ હું કર્ણને વિરથ (રથ વિનાનો) કરું છું તે તમે નિરખો અને પછી તમે ધીરથી (ધીરજથી) સ્વાદ ચખો (ચાખો) ! સૂતસાથી ૪૦—પછી તે સૂતસાથી (કર્ણ) સમા મીરથી (અમીર સાથે) વદતો (બોલવા લાગ્યો) કે તેં મમ (મારો) રથ્ય (રથ) લવ (લગાર પણ) વદી (પ્રથમથી કહીને) વિખર્યો (વિખેર્યો—ભાગ્યો) નથી. પણ હું તો વહું છું કે તારો મુકટ હું તારા શિરથી હવે પાકું છું, (તે તું જો).

૨૪૨ હય ૪૦—એક કાણુમાં હય અને સારથી તો કચ્ચર થઈ ગયા અને રથી એવો મુકર્ણ પણ મુકટ વિનાનો બને છે. ધણે—(બાણનું વિશેષણ). ઉભ ૪૦—દુશાસન બોલ્યો કે હે દીર્ઘ ઉદર (લાંબા પેટવાળા ભીમ !) તું મુજશુ—મત્સરી સાથે—મારા સામે. ઉભો રહે, ઉભો રહે; તું પણ પાછળ શું છૂપી રહ્યો છે !

પર તેમ કુશાસન આણુ ધરે,
ત્રયથી ભીમબાહુ વિડારી વળી
શર પાંચથી કાળ કરાળ કરે;
નયનો તેવ વેક કરી નિરખે
ભીમ તુંજ કુશાસન નામ ધરે !
હર ! હે ! હર ! હે ! વદો કાર્મુકમાં
શર સાંધી સપાટ ઝપાટ કરે.

૨૪૩

ઘક આણુથી મુકટ એકથકી
રથ સારથિ એકથી ભીમ હણે,
વિરથા લહી બોલત ધિક શૂરા—
તન કર્ણુ તું ધિક મને ન ગણે;
વદો એમ હરિરવતો કરતો
ભીમ કર્ણુ લહી અતિ રાગી બણે,
ફટ રે ! ફટ દોરઘ ઊદર તું
જન શીદ હવો બકવાજ બણે.
રથ બે તુજ ભાગ વિભાગ કર્યા
તવ શૂરપાણુ જઈ કયાં વશિયું,
વળીને રથ આ તુજ ભાગુ વદું
મુખ આણુ ધર્યું અરિનું રસિયું;

૨૪૪

૨૪૩ નાદ-ગર્જના. શેર-વાધ. હરિ-સિંહ. ત્રય-ત્રણ. ભીમબાહુ-ભીમ-
ના હાથ. કાળ ધં—પાંચ આણુથી ભીમને કરાળ (ત્રિકાળ) કાળ (ક્રોધ)
કરે (ઉપજાવે છે). વેક-વાંકાં. કાર્મુક-ધનુષ્ય.

૨૪૪ વિરથા-રથ વિનાના. હરિરવ-સિંહગર્જના. કર્ણુ ધં—તે લહી
(જાણીને) કર્ણુ અતિ રાગી (ક્રોધી) બને છે. ફટ ધં—કર્ણુ કહે છે કે હે
દીર્ઘ ઊદર ! (ભીમ) તને ફટ છે ! ફટ છે ! તું જન (મનુષ્ય) શીદ હવો
(થયો) કે જે આવા બકવાજ બણે છે !—કાર્ય કર્યા વિના લવારો કરે છે !

કરથી જવ ખાણુ મૂકે સૂતનો
સુત ભીમ ભડે શર ત્યાં સન્નિયું,
કડકા ત્રણ કણિતાણા શરના
કરી ભીમનું ખાણુ ભલું ભન્નિયું.

૨૪૫

તવ ક્રોધ કરી મદમત્ત બની
બળ આપતાણું વર દાખવિયું,
કરણે કરણાંગત ખાણુ ગ્રહી
ઝટ ભીમ ભલપ્પણુ ભાખવિયું;
નવ નાર થતો કર યુદ્ધ બની
નર જોર જુમાટ નિ આખવિયું,
વિરથો કરી ભીમ કરિઅરિના—
દયો બહો બળ પ્રાક્રમ દાખવિયું.

૨૪૬

વર હે વર સાધુ સમોવડ કો
નહિ શત્રુ સમાજ ભણે મુખથી,
અરજ્યુત કથે વર કર્ણ તું એ—
કહા ધન્ય તું ધન્ય વદું દુખથી;
અરિનો હિતકર્ષ લહી ભડ ભી—
મ ન શાંત થયો ઘડિયે મુખથી,

૨૪૫ ભીમનું વચન સાંભળીને કર્ણ કહે છે: રથ ઈં—રપટ છે. અરિ-
નું રસિયું—શત્રુને વાગવામાં રસિક.

૨૪૬ વર—શ્રેષ્ઠ (બળ). કરણે ઇં—કણે કર્ણાંગત (કાન સુધી ગયે-
લું) ખાણુ ઝટ ગ્રહીને—ધનુષ્ય હપર ખાણુ ચઢારી તેને કાન સુધી ખેંચીને
ભીમ પાસે પોતાનું ભલપ્પણુ (ભલપણુ) ભાખવ્યું—ભીમ પણ પોતાના
વખાણુ કરેએ રીતે તેને ખાણુનો પ્રહાર કર્યો. જુમાટ—જુમ—આવેશ. વિરથો
ઇં—કણેભીમને વિરથો (રથ વિનાનો) કરીને કરિઅરિનાદથી (સિંહનાદથી)
પોતાનું બહો (બહુ) બળ અને પ્રાક્રમ દાખવ્યું.

હડી એક મૂકી વડી વાર તજી

કરી ઝૂંસરી રથ્ય ગ્રહી રૂપથી.

૨૪૭

રથ વાજી સુમેત સુસારથી ઉ-

પર ઉંચકી નાખી દિયો દમમાં,

શરથી સહુ અંગ ભલે છિન ભિ-

જન ભીમ ગણે રમ ઝુરમમાં;

રથ બે ત્રણ ચોળન મુઢી વઢ્યા

નભ સૂતજ આપ પડચો કમમાં,

ધસિયો કવિનો મણિ વલ્લભ વી-

ર ન હોય દયા કદિયે યમમાં.

૨૪૮

બલિદાન બિચારૂં ગ્રહી શરઆ-

૨૪૭ કહુંનું પરાક્રમ જોઈને શત્રુઓ વખાણે છે : વર ઇન્—હે વર ! (ઉત્તમ) તે વર કાર્ય કર્યું ! સાધુ—ભણું ! તારા સમોવડ કોઈ નથી ! એમ શત્રુઓને સમાજ મુખથી બોલે (બોલે છે). દુખથી—(કેમકે મારા ભાઈને તું પ્રહાર કરે છે એથી મને દુઃખ ઉપજે છે પણ તારૂં પરાક્રમ જોઈને તને ધન્ય કહ્યા વિના ચાલતું નથી). રથ્ય (રથની) રૂપથી—હડીલાપણીથી કે લાગથી.

૨૪૮ રથની ઝૂંસરી ઝાલીને ભીમે શું કર્યું તે કહે છે : રથ ઇન્—વાજી (ઘોડા) સમેત રથ તથા તે ઉપર સારથી (સુદ્ધાં) રથને ઊંચકીને ભીમે દમમાં (જોડમાં) નાખી દિયો —નાખી દીધો—રથને ઊંચકીને આકાશમાં ફેંક્યો ! શરથી ઇન્—જો કે ભીમનાં સહુ અંગ શરથી (બાણોથી) ભલે છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં હતાં તથાપિ ભીમ ઝુરમમાં (ઝૂમમાં આવીને તેને રમ (રમત) ગણતો હતો (?). નભ—આકાશમાં. સૂતજ ઇન્—સૂત (કર્ણ) આપ (પોતે) કમમાં પડચો—તેને કમીપણ પ્રાપ્ત થયું—બળહીનતા જણાઈ. ધસિયો ઇન્—કવિઓનો વલ્લભ કહે છે કે એ રીતે ભીમ વીર ધર્યો, કેમકે યમમાં કદિયે દયા હોતી નથી.

વત સિંહની સન્મુખ વાઘ વર,
 ચખ બે ભમવી શર એકથી તા—
 ડત કાર્યુક સારથી ઘોઠધર;
 કૃપ અશ્વ નિહાળી નૂકી યુદ્ધ અ—
 ન્યત આવી ભડે મત મોટ મર,
 અરજુન અને વર સાત્યકિ રો—
 ધત બોધત બોલન બોટ બર.

૨૪૯

કૃપ અશ્વ રૂક્યા સૂતસૂત ઉડ્યા
 તવ આવી દુશાસન યુદ્ધ ભયે,
 અભિનીવિટ છે રીસ બેતાણી તો
 અતિ ધૂત રમે પણ પ્રાણ પ્યે;
 વર વાસવ શંખરથી લહતો
 શુંય યોધ મળ્યા હય તેજ સ્થયે,
 કરિણી ઇક કાજ કરે યુદ્ધ બે
 કરી કામચી દાન ઝરેજ રયે.

૨૫૦

૨૪૯ બીમે કર્ણનો રથ ઉરાડ્યો તે જોઈને દુઃશાસન ભીમ સામો આવે છે: અલિદાન ૪૦—જેમ સિંહની સન્મુખ વાઘ, વર, આવે તેમ બિચાર અલિદાન (દુઃશાસન) શર અહીંને (લેઈને) આવત (આવે છે). તેને આવ્યો જોઈને ભીમે પોતાની બે ચખ (આખો) ભમવી (ફેરવી) અને એક શરથી તે દુઃશાસનના ધનુષ્ય, અને ઘોઠધર (ઘોડાને અડણ કરતાર) સારથીને તાડત (તાડન) કરે છે. કૃપ ૪૦—તે નિહાળીને મત મોટ (મોટી મતિવાળા) તથા મર (મરણિયા) એવા કૃપ (કૃપાચાર્ય) અને અશ્વ (અશ્વત્થામા) ત્યાં આગળ આવી ભડે છે—આવી પોહોચે છે, પણ તેમને અર્જુન તથા વર (ઉત્તમ) સાત્યકિ રોધત (અટકાવે છે). બોટ બર—(?)

૨૫૦ એવી રીતે કૃપાચાર્ય અને અશ્વત્થામા રૂક્યા (રોકાયા) અને સૂતસૂત (કર્ણ) ઉડ્યા તવ (ત્યારે) દુઃશાસન આવીને યુદ્ધમાં મચે છે.

પૃથિવી કરિણી કરો એ લલતા
વર બાણથી હાણ અપાર કરે,
ભીમસેન. ઉતાવળથી વિચરી
ક્ષુર નામક બાણથી હોંસ હરે;
ધનુ ને તનુ કાપી લલાટ વિષે
શર સારથિ શાંત રણાંગ સરે,
તવ ક્રોધ ધરી કર રાશ ગ્રહી
સ્વય બાર શરે કરો ભીમ ભરે.

૨૫૧

અભિ ૬૦—તે એ જણુ (ભીમ અને દુઃશાસન)ની અતિ રીસ તેમને વિષે
અતિ અભિનીવિટ (અભિનિવિટ) પ્રવિટ છે—અન્ને જણુ અતિ ક્રોધ યુક્ત
થયા છે, અને પ્રાણુનું પણ (સરત) કરીને સંગ્રામરૂપી ઘૂત રમે છે તથા
તેમાં પચે છે—આસકત થઈ રહે છે. અથવા પ્રાણુરૂપી પણ તેમાં પચે છે.
વર ૬૦—જેમ વર (હિતમ) વાસવ (ઈંદ્ર) શંખરથી (એ નામના
અસુર સાથે) લઢતો હોય તેમ તે દ્વય (એ) યોધ સચે (સાચે—ખરેખર)
મળ્યા છે. એ લઢતા યોધને વિષે કૃતિ હાથીનો આરોપ કરી વર્ણુ છે: કરિણી
૬૦—એક કરિણી (હાથણી)ને કાજે એ કરી (હાથી) યુદ્ધ કરે. છે અને
કામથી નીકળતા તેમના દાન (મદ)ના ઝરણુમાં તેઓ રચી પચી રહે છે.

૨૫૧ પાછળ કહેલા રૂપકને સ્ફુટ કરે છે: પૃથિવી ૬૦—પૃથ્વી એ
કરિણી (હાથણી) છે અને લેને અર્થે ભીમ અને દુઃશાસન એ એ વર (હિત-
મ) કરિ (હાથી) લઢતા (લઢે છે). તેઓ પરસ્પર બાણ મારીને અપાર
હાણ કરે છે. વિચરી—ચાલીને—ધશીને. ક્ષુર નામક—ક્ષુર નામનું. ધનુ ૬૦—
ભીમે ખરેખર ક્ષુર નામનું શર (બાણ) દુઃશાસનના ધનુષ્યને અને તનુ
(તનુત્રાણ—કવચને) કાપીને તેના સારથિના લલાટ વિષે લાગ્યું; તેથી તેના
સારથિ શાંત થઈને રણાંગ (રણાંગણ)માં સરે (જાય છે—નાસે છે). તવ
(તારે—તે જોઈને) દુઃશાસન ક્રોધ ધરીને અને સ્વય (પોતાના) કરે (હાથમાં)
રાશ (ઘોડાના અછોડા) ગ્રહીને (ગ્રહીને) બાર શરે કરીને ભીમને ભરે છે—
અર્થાત્ ભીમને તાડન કરે છે.

વળિ સિંહ જશો સ્વર આપ કરી
ઝટ સૂર્ય સુવર્ણ જશા શરથી,
ભડ ભીમ વિધ્યો હૃદયે વડહ-
ધ્યન મૂચ્છન પામી પડ્યો ધીરથી;
કર બે વિખર્યા નંવ શુદ્ધ જરા
રહી તોય ઉઠ્યો ભીમ ભેભરથી,
વળિ સાઠ ધરી શર સારથી ઉ-
પર પંચથી ભીમ હૃદ દરથી.

૨૧૨

તવ ક્રોધો બની શક્તી ગ્રહીને
કર ભીમ ભણે બચ્ચને બળથી,
હરિનાદ કરી મૂકતો જવલોં
તવ બાગુથી ભંગ કરે કળથી;
તવ સાધુ સુસાધુ વદે વીર જે
મળિયા રણ આંગણ જે વળથી,
વળી ક્રોધી બના ભીમભે શર મા-

૨૧૧ દીપ દીપે મરતાં ઝળથી.

૨૫૩

૨૫૨ સૂર્ય ઇ૦—સૂર્ય અને સુવર્ણ જેવા પ્રકાશિત. વડહધ્યન—મહા-
બાહુ દુઃશાસને. ધરથી (ધરાથી—પૃથ્વી ઉપર ઊભો હતો ત્યાંથી). ભે-
ભરથી—શત્રુને મારી શકાશે નહિ એ બચના આરને લીધે. હૃદે—હૃદયને
(તાડન કર્યું). દરથી—બચથી.

૨૫૩ હરિનાદ—સિંહનાજના. જવલોં—જેવે. તવ ઇ૦—તવ (ત્યારે-
દુઃશાસને ભીમની શક્તિનો ભગ કર્યો ત્યારે) ત્યાં જે વીર હતા તથા જે રણ
આંગણમાં (રણભૂમિમાં) વળથી (પોતપોતાના વળ પ્રમાણે) મળ્યા હતા.
તે સર્વે સાધુ ! સુસાધુ ! (બલો ! બલો !) વદે—વદવા લાગ્યા. દુઃશાસન
ભીમ ક્રૂતાં વધારે પરાક્રમી વીર નહોતો નેમ છતાં તેનું પરાક્રમ આટલું બધું
કેમ વર્ણવ્યું છે તે શંકા નિવૃત્ત કરવાને કવિ કહે છે કે, દીપ ઇ૦—દીપ

નવ શક્તિ કપાલ ગહી તવ મા'-

ભડ કોથો ઉડચો કરી ગર્જન તો,

શૂરવીર વિંધ્યું અતિશે તનુ તેં

ચુજ આ શરમાં કર મર્જન તો;

અથવા કરજેન ગદા મમ ધા-

રાણ તારણ હારણ તર્જન તો,

ગયું ને ગયું ને કવિ વલ્લભ જે

વર આજ થયુંજ વિસર્જન તો.

૨૫૪

વદો એમ ગદા કર બીચ પરી

કરો ઉચ્ચ અવાજથી ગગડ્યો,

વળિ બોલું કહ્યો ધર તોલ મર્તિ

વિણ હે દુરઆત્મન જે રગડ્યો;

સહુ સેન જુએ તવ શોણિત તો

પીઠ આજ અવાજ મુખે વગડ્યો,

(દીવો) મરતાં (હોલવાઇ જતાં) ઝળથી (ઝળકારથી) દીપે (પ્રકાશે છે).

મતલબ કે હોલવાંતો દીવો જેમ એકાએક વધારે દીપે છે તેમ દુઃશાસન નિર્બળ છતાં જે આટલું જોર બતાવે છે તે તેના મરણનું ચિહ્નિત છે.

૨૫૪ મા'ભડ-મોટો ભટ (યોધ). ગર્જન (ગર્જના). ગર્જના કરીને તે બોલ્યો: શૂર ધૃ-સ્પષ્ટ છે. તનુ-શરીર. મર્જન-મળ્લન-સ્નાન. આ મારા શરમાં તું સ્નાન કર. અર્થાત્ તેના પ્રહારને સહન કર. તારણ-તને આ લોક-માંથી તારનારી-મોક્ષ પમાડનારી-અર્થાત્ મૃત્યુ પમાડનારી. હારણ-હરાવનારી. તર્જન-તારો તિરસ્કાર કરનારી. (તારણ વગેરે ગદાનાં વિશેષણ છે). ગયુ ધૃ-તારામાં જે વર (ઉત્તમ-ઉત્તમપણું) હતું તે ગયું અને આજ તારૂં વિસર્જન થયુંજ-તું મૃત્યુ પામ્યોજ, એમ જો.

પચવું બચવું તજ મૂઠમતે
 તુજ ભીમની સાથ જદા ઝઘડયો. ૨૫૫
 સુણી વેણુ કરાળ થયો મતિવા-
 નજ શક્તિ ગ્રહી વદિયો મુંખથી,
 બચ રે બચ રે બકવી કરતો
 મૂઠ શક્તિ સહે મમ શે દુખથી;
 વદી એમ શક્તિ પડાવત મા'-
 શૂર ક્રોધ ધરી ઉભિયો રૂખથી,
 દુરવાસ ભલે શિવ ક્રોધી ભલે
 પણ ભીમથી તો હઠતા સુખથી. ૨૫૬

૨૫૫ વદી ઈ૦—ભીમ એમ વદીને અને કર ખીચ (હાથમાં) ગદા
 ધરી કરીને પછી ઉચ્ચ (મોટા) અવાજથી ગગડયો (ગર્જના કરી). વળી
 તેને બોલ કહ્યો કે હે મતિવિણુ ! ('યુદ્ધિ રહિત દુઃશાસન !) તોલ ધર-મન-
 માં વિચાર કર; હે દુરઆત્મન ! (દુરાત્મન ! દુષ્ટ યુદ્ધિવાળા !) મેં તને
 રગડ્યો એમ જો—જણુ. વગડયો—વગાડયો. અર્થાત્ બોલ્યો. પચવું ઈ૦—
 હે મૂઠમતે ! (મૂઠ યુદ્ધિવાળા !) તું જદા (જ્યારથી) ભીમની સાથ ઝઘડયો
 (લઢયો) છે ત્યારથી તું (સુખમાં) પચવું અને (મરણથી) બચવું તજ
 —હવે સુખની કે જીવવાની આશા છોડી દે.

૨૫૬ સુણી ઇ૦—ભીમનાં વેણુ સુણીને મતિવાન [દુઃશાસન] કરાળ
 [વિક્રાળ] થયો, અને હાથમાં શક્તિ ગ્રહીને સુખથી વધો કે, હે મૂઠ ! બકવા
 કરતો કરતો તું બચ ! બચ ! —મારી શક્તિથી તું તારો બચાવ કરી લે; કેમકે
 મમ [મારી] શક્તિને તું દુઃખથી પણ શે [શી રીતે] સહે [સહન કરે ?]
 મા'શૂર [મહાશૂર]—દુઃશાસન. ક્રોધ ઇ૦—તે જોઈને ભીમ ક્રોધ ધરીને રૂખ-
 થી [ટેકથી] ઊભિયો—ઊભો રહ્યો. કવિ કહે છે કે, દુરવાસ (દુર્વાસા) ક્રોધી
 છે તો ભલે, શિવ પણ ક્રોધી છે તો ભલે છે, પણ તેઓ ક્રોધીપણામાં ભીમથી
 તો સુખથી [સુખે કરીને—સહેલથી] હઠતા—હઠી જાય છે. અર્થાત્ દુર્વાસા
 અને શિવના કરતાં પણ ભીમ વધારે ક્રોધી છે !

શકતી નિરખી સ્વય ધારી ગદા
ઝટ મારી મરોડથી માણુ મૃદી,
શકતી કરી ચૂરણુ વાગી શિરે
જઈ દુષ્ટ દુશાસન સ્નાન સદી;
શરિરે રૂઢિરે કરી શોભિત મા’-
ભડ પાસ ગયો મુખ સાદ વદી,
હઠઆત્કરથી દશ તો ધનુ દૂ-
રજ ફંકત ભીમ દબાવી રદી.

૨૫૭

સુગદાયી જુણાયું ભલું શિર તો
વળી કેશ વિખાઈ ગયા શિરના,
કવચો ભરણો વસનો વીરનાં
તહિં રે વિખરાઈ ગયે પિરના;
અતિ આપદમાં પદ વીર તણ
કરી આપ તજ્યા ગુણુ જે ધીરના,
પડતી સુગદાયકી સારથી ને
હરિ ચૂર્ણુ થયા રથ જે વીરના.

૨૫૮

૨૫૭ સ્વય-પોતે. મરોડથી-વાંકા થઇને. માણુમૃદી-પ્રાણનું મર્દન કરનારી (ગદા). દુષ્ટ ઇન્-તેથી દુષ્ટ દુઃશાસનની સ્નાન સદી-ઘટી ગઇ-જતી રહી. (સદ્-ઓણું થઈ જવું). મા’ભડ (મહા ભટ)-ભીમ. હઠ ઇન્-ભીમે પોતાના રદી (દાંત) દબાવીને હઠ આત્કરથી (હઠાકારથી-જેર જુલ-મથી) તેને દશ ધનુ જેટલો દૂર ફેંક્યો.

૨૫૮ ભરણો-આભરણો (અલંકારો). વસનો-વસ્ત્રો. વીરના-દુઃશા-સનનાં. પિરના-પીડા (થઇ?) અતિ ઇન્-અતિ આપદમાં પડીને વીરુનું પદ તણને ધીર પુરુષોના જે ગુણુ છે તેને પણુ તેણુ પોતે તજ્યા. હરિ-ધોડા.

સવૈયા.

જૂસુર ભાખત હે જનમેજથ
કુષ્ટ કુશાસનને નિરખી તૂટે,
પાંડવ પાંચલ આઢિ રીઝત
સિંહસ્વરે કરી ગર્જત તે સહી;
પાડી કુશાસન આપ મહાભડ
ભીમ સુનામધરા વદતો કહી,
દશ વિદશ સુધી રવ પો'ચત
રોચત રોઝત આપ ખડો થઇ.

૨૫૯

બેયુત શબ્દ સુણી સઘળા પીર
નાસી ગયા કંઇ નાસી ગયા રણ,
શૂન્ય થયું વર પાણી ગયું ઝટ
મૂર્ચ્છિત સર્વ બન્યા રણના જન;
તે સમયે ભડ ભીમ મહાપ્રુશ
લુપ્ત બની રીઝતો સ્વયને મન,
વાહન ઊપરથી ઉતરી કરી
દાડી ગયા નવ સ્થૂળ ગાણી તન.

૨૬૦

૨૫૯ સવૈયા—કિરીટ છંદ (આઠ મ ગણુ). પાંચલ—પાંચાલ દેશના
ધૃષ્ટદ્યુમ્નાદિ રાજાઓ. વદતો કહી—એ સુનામ ધારી ભીમ બોલે છે, એમ
કહીને પાંડવ વગેરે સિંહસ્વરે ગર્જના કરે છે, એમ પાછલા ચરણ સાથે અ-
ન્ય. રવ—શબ્દ (ભીમની ગર્જનાનો). રોચત ઇ—ભીમ આપ ખડો થઈ-
ને રોચત (શોભે છે) અને રોઝત—રીઝત (?)

૨૬૦ બેયુત—ભય યુક્ત. રણ ઇ—(પછીના ચરણ સાથે અન્ય.)
રણ શૂન્ય થયું, અને શત્રુ યોધાઓનું વર (ઉત્તમ) પાણી (બળ) ગયું.
ગુપ ઇ—ગુપ [ગુપ્ત—સંતોષ યુક્ત] બનીને સ્વયને [પોતાને] મન રીઝતો

દ્રૌપદી કેશ ગ્રહ્યા મતિમૂઠ તું
ભર્તૃપરાધુ-મુખ તેં કરો દુષ્ટન,
જે નિરપ્રાધી રજસ્વલ તો હતી
વસ્ત્રઅપાહર-ભું કર પુષ્ટન;
એમ વદી ધૃત હોમ જશે બની
જાજવલ રૂપ હવે અતિ રૂષ્ટન,
કર્ણ જીએ કૃપ અશ્વ નિહાળત
ભાળત યોધન અંગ સુકુષ્ટન.
દુષ્ટ દુઝોધન જે કૃતવર્મન
સ્તબ્ધ બની નિરખે ચપ્પ શીકર,
તેહ સુણે તરી ગર્જન તો કરી

૨૬૧

[હર્ષ પામતો હતો]. સ્થૂળ ઇ—દુઃશાસન સામે દોડતાં તેણે પોતાની તન
[તનુ-દેહ] સ્થૂળ [ભારે-જાડી] ગણી-ગણકારી નહિં.

૨૬૧ બીએ દુઃશાસન સામે દોડી જઇને તેને શું કહ્યું ? તે કહે છે:
દ્રૌપદી ઇ—હે દુષ્ટન [દુષ્ટ] ! તું મતિમૂઠ [મૂઠ બુદ્ધિવાળો] છે,
તેં દ્રૌપદીના કેશ ગ્રહ્યા [ગ્રહ્યા] હતા અને તેને તેં ભર્તૃપરાધુ-મુખ
[તેના ધણીઓથી વિમુખ] કરી હતી—તે સંકટને સમે પોતાના ધણીઓની
સહાય ન મારી શકે એવી સ્થિતિમાં તેને તે આણી હતી. જે ઇ—વળી
પુષ્ટન [પુષ્ટ થયેલાએ] તેં જે નિરપ્રાધી [નિરપરાધી] અને રજસ્વલ
[રજસ્વળા] હતી તેનાં વસ્ત્રનું અપાહરણ [વસ્ત્રોને દૂર ખેંચી કાઢવાનું કામ]
કર્યું હતું. એમ ઇ—એમ વદીને અગ્નિમાં ફેરેલા ધૃતહોમ જશે [જેવો]
બનીને બીમ અતિ રૂષ્ટન [રૂષ્ટ-ક્રોધી] અને જાજવળરૂપ-બળતા અગ્નિ
જેવો પ્રકાશમાન હવે-થયો. બીમ એમ બોલતો હતો તે વખતે કર્ણ વગેરે
સધણુ હાજર હતા તે બતાવવાને કવિ કહે છે: કર્ણ ઇ—બીમને કહ્યું જોતો,
હતો, કૃપ [કૃપાચાર્ય] અને અશ્વ [અશ્વત્થામા] નિહાળતા હતા તથા
બીજા યોદ્ધાઓ પણ ભાળતા [ભાળતા હતા], તેમનાં અંગ સુ-સારીં [હતાં]
પણ દુષ્ટન (કટ-કાઢથી બ્યાસ) હોય તેવાં થઇ ગયાં.

આપ ભણે ભીમ જો ચલવું કર;
 જો વીર માતકૂંણે કરી જન્મજ
 તો અટકાવ કરોજ ભાણું હર,
 રક્ષક થાવ સમક્ષ. હિભા સહુ
 પક્ષ અધક્ષ કરો મૂકીને ડર. ૨૬૨

કર્ણુ ડરે કરીને શર બોકત
 શિથલ પારથ ભીમથકી અતિ,
 વાઘ વિક્રાળ થયો પછી મારત
 વેગ વધે તિમ તો ચલવી. મતિ;
 ભાળ બિચે હૃદયે શર લાગત
 આગત આળ અગે અતિને અતિ,
 મારું છું મારું છું મારું છું વલ્લભ
 કર્ણુ નિહાળ તું ચક્ષ વતી. વતી. ૨૬૩

૨૬૨ ખીન્ન કોણુ જોતા હતા તે કહે છે: દુષ્ટ ધૃ-દુષ્ટ એવો દુયોધન (દુર્યોધન), અને કૃતવર્મા (કૃતવર્મા) પણ સ્તબ્ધ બનીને અને ચપ્પ (નેત્ર) ને શ્રીકર (સ્થિર કરીને) નિરખે છે. જો ધૃ-ઉપર કહ્યા તે સૌના સાંભળતાં ભીમ કહે છે કે, જો તમે વીરમાતાની કૂખે જન્મ ધર્યો હોય-જન્મ ધારણુ કર્યો હોય તો (હું દુઃશાસનને મારું છું તેનો) અટકાવ કરો; હવે હું હર ભણું છું-મહાદેવનું નામ લેઈને દુઃશાસનનો વધ કરું છું ! અધક્ષ-અધક્ષણુ જેટલી વાર સુધી પણ પક્ષ કરો. અથવા તમે ડર મૂકી દેઈને તમારા પક્ષને અધક્ષ (ન બળે એવો-નાશ રહિશ) કરો !

૨૬૩ કર્ણુ ધૃ-દુઃશાસનને મારતા ભીમને કર્ણુ પોતાના કરે [હાથે] કરીને શર બોકત [બોકે છે] પણ તે પારથ (અર્જુન) અને ભીમથકી અતિ શિથિલ થયેલા છે-પ્રથમ તેમની સાથે યુદ્ધ કરીને થાકી ગયેલા છે. (તેથી તેનાથી બહુ જોર થઈ શકતું નથી). ભીમને કર્ણુનું બાણ લાગવાથી તે પાછો ન હટતાં વધારે જોસમાં આવે છે તે વિષે દૃષ્ટાંત સહિત કહે છે:

એમ વદી હરિ જેમ ગ્રહે કરિ
નિગ્રહ તેમ દુશાસનનો કરો,
ચક્ષુ ધરીજ નિશાન કરી ઝટ
તીક્ષણ ધારવદી. અસિને ધરો;
કંપવતી ગ્રીવ બીચ ધરી પગ
ભાખત મૂઠ ગણે નવ તું જરો,
આજ થતો નવ દીન મતિવિણ
વસ્ત્ર ધરો ઉધરો ઉધરો ફરી.

૨૬૪

તુજ દુશાસન જે વદતો મુખ
છે સુરભિ સરખા સહુ પાંડવ,

વાધ ઈ—જેમ વાધ વિકાળ થયો હોય અને પછી તેને કોઇ મારત (મારે છે)
સારે તેનો વેગ (જુસ્સો) જેમ વધે છે તેમ ભીમે પણ મતિ ચલવી. અર્થાત્
તે અતિ જુસ્સામાં આવ્યો. ભાગ ઇ— તેને ભાળ બિચે (કપાળમાં) અને
હૃદયે (છાતીમાં) શર લાગત (લાગે છે) તેથી તે આગત (તેને આળ ઊઠે
છે) અને તેને તે આળ અતિ ને અતિ (ઘણી ઘણી વધારે) ઝગે છે—પ્રકાશે છે.
પછી ભીમ કર્ણ પ્રતિ બોલ્યો કે, હે કર્ણ ! તું તારાં ચક્ષુવતી નિહાળ, જે હું
દુઃશાસનને મારું છું ! (‘ વતી ’ શબ્દ બે વાર છે માટે ‘ ચક્ષુવતી, ચક્ષુવતી ’
એમ અનુવચ કરવો) અથવા વતી [વધતી]—વધારે આંખથી નિહાળ.

૨૬૪ એમ ઈ—એમ વદીને હરિ [સિંહ] જેમ કરિ [હાથી] ને
ગ્રહે તેમ દુઃશાસનનો નિગ્રહ કરીને [તેને પકડીને], ચક્ષુ ધરી [દૃષ્ટિ સાંધી.
ને] તથા નિશાન કરીને [તાકીને] તીક્ષણ [તીક્ષણ] ધારવતી [ધારવા-
ળા] અસિને [તરવારને] ધરી [હાથમાં લીધી]. કંપવતી ઇ—પછી
ભીમ તેની કંપવતી [કાંપતી] ગ્રીવ [ગ્રીવા—ઠોક] બીચ [વચમાં] પગ
ધરીને ભાખત [બોલે છે] કે હે મૂઠ તું જરો નવ ગણે [કોઈને ગણતો
નથી] તો આજ તું મતિ વિણ [બુદ્ધિહીન] અને દીન થતો નહિ; હવે
ફરીને વસ્ત્ર ધરો [દ્રોપદીનાં વસ્ત્ર ઝાલો] અને તેને ઉધરો—એન્ની કાઢો.
અર્થાત્ વસ્ત્ર ઝાલીને ખેંચવાનું આ કૃત છે એમ જાણ.

જે સૂતનો સુત જો ચલવે શર
 દુષ્ટ દુયોધન વિગ્રહ માંડવ;
 બેય ઉભા સુરભિ સરખા તુજ
 આ ભીમ અર્જુન જનક ખાંડવ,
 આજ વદો ગઉ કે બનિયાં અમિ
 તોય કરું અમિ શોણિત તાંડવ.

૨૬૫

રાજસૂયાભૃથિ સ્નાનવતી સતો
 કોણ કરેકરો કેશ ગ્રહ્યા મૂઠ ?
 મૂઠ કયા કરથી ગ્રહી ભૂમિની
 શે ન વદે ગતિ આજ થમ્મ ગૂઠ;
 ગૂઠ સભામિત્ય તે બનિયું ભલ
 મલ્લપણું ગયું શે દીનતા રૂઠ,
 રૂઠ થયો દિગમૂઠ થયો તવ
 છે ફટ છે ફટ છે ફટ આ રૂઠ.

૨૬૬

૨૬૫ તુજ ધૈ—તુજ તે દુઃશાસન કે, જે પોતાને મુખે સહુ ખાંડવ-
 ને સુરભિ [ગાયન] સરખા વદતો હતો ? પણ જો, જે સૂતનો સુત [કર્ણ]
 શર [બાણ] ચલવે છે અને જે દુષ્ટ દુયોધન [દુર્યોધનને] વિગ્રહ માંડવ
 [માંડી બેઠો છે], તે બેય તુજ [પક્ષના હોદ્દાને] સુરભિ [ગાય] સરખા
 ઉભા છે. અને આ [તો ગાય સરખા નથી પણ] ભીમ તથા ખાંડવ વનનો
 જનક [બાળનાર] અર્જુન છે. આજ ધૃ—આજ તમે એમ વદો કે, અમિ
 [અમે] ગઉ [ગાય] બન્યું છીએ તોય અમિ [અમે] તારા શોણિત
 [ભોહીવડે] તાંડવ [એ નામનું તાલ] કરું [કરીએ]. અર્થાત્ તું ગમે તે કહે
 તોપણ તને માર્યા વિના છોડનાર નથી !

૨૬૬ વળી પાછલું વૈર સંભારીને પોતાના ક્રોધનું ઉદ્દીપન તથા દુઃશા-
 સનનો તિરસ્કાર કરે છે: રાજસૂય ધૃ—હે મૂઠ ! રાજસૂયાભૃથિસ્નાનવતી (રા-
 જસૂયાભૃથસ્નાનવતી—રાજસૂય થયેલી સમાધિનું જેણે સ્નાન કરેલું છે એવી)

વેણુ મુણી વૃકજીહ્વનાં મન-
માં ભયતો અતિશે વસિયો તવ,
તોપણ શૂર સમો થઈ ભાખત
રાખત પાણી દુકાળ થયો જવ;
કાંઠક હાસ્ય કરી નયનો નય-
વી લવ જૈરવ સોમક તો રવ,
જેમ મુણે ત્યમ ક્રોધ કરી કરો
ભીમ પ્રતિ બનતો ભડ તે ભવ.

૧૬૭

હે ભીમ પીન કુચો મરથા કર
આ કર તોજ વસે તુજ નિકટ,
ગાયતણાં અંતિ દાન દીધાં કર

સતી દ્રૌપદીના કેશ તે કાણુ કરે (કયા હાથે) કરીને અલ્પ હતા ? મૂઠ ઇ—
તે કર્મ તો ગૂઢ (છાની-ખાનગી) સભાની બિચ (વચ્ચે) બન્યું છે તે બલ
(બલે બન્યું), ' પણ તારા તે કર્મનું ફળ તો તને હું આ જાહેર રણસંગ્રામમાં
આપું છું તે ભોગવ ' એ વ્યંગ્ય છે. મૂઠ ઇ—તારું મદ્દલખણું શે ગયું અને
તારે વિષે દીનતા (દીનપણું) શે રૂ થયું છે ! રૂ ઇ—જે દીનતામાં
રૂ થયો, અને આ વખતે દિગ્મૂઠ થયો તો સંગ્રામ કરવાને રથ ઉપર આરૂ
થયેલાને વારંવાર ફિટકાર છે ! પ્રત્યેક ચરણના અંત્યના એ અક્ષરો પછીના
ચરણના આદિમાં આવે છે માટે સિંહાસલોકન.

૨૬૭ વૃકજીહ્વનાં-વૃકોદરનાં [ભીમનાં]. તવ-ત્યારે. રાખત ઇ—
જવ [જ્યારે] પાણી [બળ]નો દુકાળ થયો-અંજ છેક નાશ પામ્યું ત્યારે તે
પાણી રાખત [બળ બતાવે છે]. કુશાસન બળાત્કારે શૂરપણું બતાવે છે.
કાંઠક ઇ—તે કાંઠક હાસ્ય કરીને તથા લવ [લગાર] નયનો નયવીને [આંખો
ફેરવીને] જેમ જૈરવ અને સોમક પોતાનો રવ [શબ્દ] મુણે ત્યમ ક્રોધ કરી
કરીને તે ભીમની પ્રત્યે ભડ [ભટ-વીર] અને ભવ [ભવ્ય બે] બનતો
[ભટપણું અને ભવ્યપણું દેખાડતો].

આ કર છે અરિને અતિ વિકટ;
 શત્રુતાણું મરદન કર્યું, કર
 આ કર એજ મતિમૂઢ નિપટ,
 હાથોની શુંડ સમા કર આકર
 આકર વચ્ચે હર્યા ફટ વિફટ.

૨૬૮

કૌરવ પાંડવ સોમકની મળી
 સારો સભા હસતીપુર માંહિય,
 તે બીચ દ્રૌપદી કેશ ગ્રહ્યા કર
 ગાય કહ્યા મુખ આધકો જ્યાંહિય;
 એજ દુશાસન આજ વડો કર
 શું કરશે વૃકઊદર આંહિય.
 વેણુ સુણી વડ ભીમ મહાકુંધ
 મૂધ બની કરતો શુંય ત્યાંહિય.

૨૬૯

જોઇ રૂપે યમશો ભૂડ ભીમજ
 એજ દુશાસન આપ બળી શાણ,
 કાળું કરી શરતું પિંજર તહી
 રોધન ભીમ મહા શૂરનો માણ;

૨૬૮ ભટપણું શી રીતે દેખાડે છે તે કહે છે: હે ઇન્દ્ર-દુશાસન બોલ્યો
 કે હે ભીમ ! જે કરે પીન (માંસલ) કુચો (સ્તન) મરદાં છે તેજ આ તુજ
 નિકટ (તારી પાસે) વસે છે એ કર [હાથ] છે. ગાય ઇન્દ્ર-જે કરે ગાયનાં
 અતિ દાન દીધાં છે તે કર આ છે કે જે અરિને અતિ વિકટ છે. શત્રુ ઇન્દ્ર-
 હે નિપટ [અત્યંત] મતિમૂઢ ! જે કરે શત્રુતાણું મરદન [મર્દન] કર્યું છે
 તેજ આ કર છે. વિફટ-અતિ ફિટકાર.

૨૬૯ સોમક-એ નામના રાજાઓ. હસતીપુર માંહીય-હસ્તિનાપુરની
 માંહે. વડ-વડો. મહાકુંધ-મહાકુદ્ધ. મૂધ-મુગ્ધ-ક્રોધવડે વિવેક શૂન્ય થયેલો.

તેહ ગણે ન ગણે વૃકઊદર
 પિંજરામાં પડી આપ ધસે રણ,
 ચેત અચેત ન વાર કરે હવિ
 પ્રાણ ગયો તુજ દેહ હવો રણ.
 બે કરથી બળથી પકડી કરી
 વક્ષયજે પીડિતો કરિયો અતિ,
 જોઈ બીજા વર યોધન ભાખત
 તર્જન સર્વ કરી મહતી મતિ;
 આજ દુઃશાસન બાહુ જશે વદું
 જો બળ હોય સુચોધ વિચે રતિ,
 તો બચવો શત બ્રાત મળી કરી
 માતુલ મીતર ચિત્રવતી ગતિ.

૨૭૦

૨૭૧

૨૭૦ દુઃશાસનને બચાવવાને કણુ શું કર્યું તે કહે છે: જો છં—ભીમ
 મડ [ભટ] ને રૂપે [રૂપમાં] અમશે [યમ સરખો] જોઈને પછી બલી
 [બળવાન] એવા કણુ આપ [પોતે] દુઃશાસનના ભોલે શીણ [શણ્યા].
 તેથી તેમ તહીં [રણભૂમિમાં] શર [બાણ] તું પિંજરું કરીને—અર્થાત
 ભીમની ચારે પ્રાસ જાણે બાણતું પાંજરું હોય એટલા બધા બાણ છોડીને
 મહાશૂરનો મણુ [મણિરૂપ] જે ભીમ, તેને રાધત [અટકાવવા લાગ્યો].
 તેહ છં—પણ વૃકઊદર (ભીમ) તેહ [શરના પિંજરા] ને ગણે ન ગણે—
 ગણે કે ના પણ ગણે, અને તેવા પિંજરામાં પડીને પણ પોતે રણમાં
 ધસે છે. ચેત છં—ભીમ બોલ્યો કે હે અચેત! [જરૂર દુઃશાસન !] તું
 ચેત ! હું હવે વાર નહિ કરું; હવે તારો પ્રાણ ગયો અને દેહ રણરૂપ (કંડ)
 થયો એમ જાણુ.

૨૭૧ વક્ષયજે—છાતીમાં. પીડિતો—પીડિત. જોઈ છં—પછી બીજા
 વર [શ્રેષ્ઠ] યોધન [યોધાઓ] ને જોઈને અને મહતી [મોટી] મતિ [બુદ્ધિ]
 થી સર્વનું તર્જન [તિરસ્કાર] કરીને ભાખત [બોલવા લાગ્યો]. શું બોલવા
 ૨૪

એમ ભખી કુધ આનની ભીમ જિ
ભે ભણી અંગથકી કર કાઢત,
વજ્ર જશા કર તેહથકી તહિ
દુષ્ટ દુશાસનનું તનુ પાડત;
ભૂ પડિયો ગ્રહી વક્ષ વિહારત
કાંધક ઉજ્જ્વલ સુશોણિત આખત,
પાડત તે બળિ ખડ્ગથી મારત
શીશ ઉડાવત લોહી સુદાખત.

૨૭૨

પાન કરી વળી ને વળી ગાયત
રાચત અંગ મુલોહી ઘસી ઘસી,
સ્વાદ ગ્રહી ઉદરે કર ફેરત
હેરત આપ દિશા દશમાં વસી;
ભાળત સન્મુખ જાળત દુર્જિમન
ઠાળત અંગ અભંગ અસ્તિ રસી,

લાગ્યો તે કહે છે: આજ ઈ—હું વદુ છું [કહી સંભળાવું છું—અર્થાત્ જાનો
માનો કે કપટ પ્રપચથી નથી મારતો]. કે આજ દુઃશાસનનાં બાહુ [હાથ]
જશે [નાશ પામશે], માટે જો તમારા સુયોધ વિચે [સારા યોધાઓમાં]
રતિ [લગાર નેટવું] પણ બળ હોયતો, તમે શત [સો] બ્રાત, અને જેમની
ગતિ ચિત્રવતી [વિચિત્ર] છે એવો માતુલ [મામો-શકુનિ] અને મીતર
[મિત્ર-કર્ણુ], એ સૌ મળી કરીને તેને બચવો-બચાવો.

૨૭૨ ભખી-ખોલીને. કુધ આનની-ક્રોધ યુક્ત આનન [મુખ]વાળો. ભે
ભર્ગુ-ભય ઉપજે એવો ઉચ્ચાર કરીને. અંગથકી-[દુઃશાસનના]. કર કાઢત-
હાથ ખેંચી કાઢે છે. પાડત-નાશ કરે છે. વક્ષ-છાતી. વિહારત [વિદારત]-
ફાડે છે. બળિ-બળિદાનરૂપ દુઃશાસન.

ધન્ય દુશાસન ધન્ય દુશાસન

સ્વાદ વિસ્વાદ મળ્યોજ કશી કર્શી.

૨૭૩

માતનું દુગ્ધન કે મધુ કે ધૃત

દ્રાક્ષતણા રસ જે બનવ્યો ભલ,

પાણીથકી રસ જે નિપવ્યો વર

મંથક દુગ્ધ મહીરસ શું બળ;

પેય પૃથિવી તલે વસતા રસ

પીયૂષકેરી બરાબરની કળ,

સર્વથી શ્રેષ્ઠ સુશોણિત છે ભલ

મલ્લ બનું કરો પાન મહામલ.

૨૭૪

૨૭૩ હેરત-ગુએ છે. ઝાળત (જાળત)—બાળે છે. ટાળત ધ૦—
અસિ (તરવાર)ને લોહીમાં રસીને [રંગીને] તેના અભંગ [આખા રહે-
લા] અંગને ટાળત [અર્થાત્ કાપી નાખે છે]. એ પ્રમાણે દુઃશાસનને માર્યા
પછી અને તેનું લોહી પીધા પછી ભીમ પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ કર્યાથી ઉપજેલા હર્ષને
લાંબે બોલે છે: ધન્ય ધ૦—સ્પષ્ટ છે. સ્વાદ ધ૦—તને કશી કર્શીને—યુદ્ધમાં
તાડ તત્વ જોઈ જોઈને પછી છેવટે મને તારા લોહીનો સ્વાદવિસ્વાદ [વિશેષ
લેહેજત આપનારો સ્વાદ] મળ્યોજ—નિશ્ચય મળ્યો છે. •

૨૭૪ પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધ કરવાથી ઉપજતો હર્ષરૂપ સ્વાદ દુઃશાસનના લોહીમાં
રેણા છે માટે ભીમ તેને બીજા બધા સ્વાદ કરતાં ઉત્તમ ગણી વખાણે છે: માત-
નું ધ૦—સ્પષ્ટ છે. દુગ્ધન—દૂધ. વર—શ્રેષ્ઠ. મંથક—મઠો. દુગ્ધ—સામાન્ય દૂધ.
મહીરસ—દહીમાંથી કે પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થતા રસ. શું બળ—તેમનું શું બળ
છે ? અર્થાત્ એ રસ તે શી ગણતરીમાં છે ? પેય ધ૦—પૃથ્વીના તળમાં પેય
(પીવાયોગ્ય) રસ વસતા (વસે છે), પણ પીયૂષ (અમૃત)ની બરાબરની
જેની કળ (કળા—અંશભાગ) છે એવો તો સર્વથી શ્રેષ્ઠ ભલ (ભલો) સુશો-
ણિત રસ છે, માટે તે મહામલ (અતિ નિર્મળ) પાન કરીને હું મલ્લ બનું !

ક્રોધી બની વળી મૃત્યુ ધરી કર
ભાખત શું કરું સાંચ થયો યમ,
બોલી બળે ગ્રહતો વર સ્વાદળ
નાચ કરે પગ ધારી, ઈમે ઈમ;
તાલ બળવત ગાન મુગાવત
વેષ ભળવત વીરન મોકમ,
ત્રાસી ગયા શૂર નાસી ગયા કંઈ
આયુધ ભૂમિ પડ્યા તળિયા દમ.

૨૭૫

કર્ણુ કરેથઈ આયુધ ત્યાગત
નાંચ મનુષ્ય જરૂર ઈ રાક્ષસ,
લોહી પિયે નવ માનવ તો સદી
એમ વદી કરતો મનને વશ;
રાક્ષસ માનવ કોય વસો રણ
ચુક્ર કરી શૂર તો સજતા જશ,
એમ વદી ધનુ બાણ ગ્રહી કર
મારત ભીમ ધરીજ ઈકે ટશ
કોણ ગણે શરધા રૂધિરાણ
અંજલિ હાથ ગ્રહી વદતો વળી,

૨૭૬

૨૭૫ ક્રોધી ઈ—ભીમ ક્રોધી બનીને અને વળી તેનું મૃત્યુ [મુકું] કર ધરીને ભાખત [બોલે છે] કે શું કરું દુઃશાસનને યમ સાંચ થયો અર્થાત મારે એને પ્રત્યક્ષ અર્તાવનું હતું કે જો હું તાર લોહી પીજી છું, પશુ તે મરી ગયો એટલે એ બની શક્યું નહિ! વેષ ઈ—એવી રીતે તે વીરન [વીર]નો લોકમ [દૃઢ] વેષ ભળવત [ભળવે છે]. તે જોઈને કંઈક ત્રાસી ગયા છ—૨૫૪ છે.

૨૭૬ ઈ—એ. ધરી ઈ—ઈકે [એકે] ટશ [નજરે] ભીમને ધરીને [નિશાનમાં ધરીને].

ગાયજ ગાયજ ગાય કહ્યા મૂઠ
ગાયજ ગાયજ ગાય થયા બળી;
નૃત્ય કર્યું વદી ગાયજ ગાયજ
નૃત્ય કરે વદી ગાયજ હું મળી,
કોટી વિષે શયને વિષ ભોજન
કૃષ્ણ સુસર્પતાણું ડસવું કળી:—

૨૭૭

લાખધરે અગનિ ગુપતા વન
માતુલ મિત્ર મળી દુખ તો દીધ,
અંજલો દુ:ખતાણી કરે પ્રાશન
શાસન એજ મહાભડ તો કીધ;
શું ઉપાંચું વર છે ભલ શોણિત
જેઈ મહામત વાટ સૂરે લીધ,
અંદ્ર ઉદે ચુક્ર બંધ થયું ઝટ
ભીમ ગંગા કરી કારજ તો સિદ્ધ.

૨૮૮

૨૭૭ કોણુ ૪૦—વળી તે ભીમ હાથમાં રૂધિરની અંજલિ (ખોખો)
ઘડીને વદનો (ખોલે છે) કે, રૂધિરવડે અણુ (રાતા) થયેલા શર ધા
(તીરના ધા)ને કોણુ ગણે છે ? હું મૂઠા તે ગાય, ગાય, ગાય, એ રીતે
અમને ગાય કહ્યા હતા, પણ બળિ (બળિદાનરૂપ અથવા બળવાન) તમે-
જ ગાય થયા ના. તે વખતે અમને ગાય, ગાય, કહીને તમે નૃત્ય કર્યું છે અને
આ વખતે તમને ગાય વદીને અને આ રણસામ્રાજ્યમાં મળીને હું નૃત્ય કરે
છું ! શું સમજીને નૃત્ય કરે છું તે કહે છે : કોટિ ઈન્દ્ર-ગંગાના કાંઠા ઉપરની
કોટી (કુટી-આશ્રમ)માં શયન કર્યું હતું તે, ત્યાં તમેએ આપેલું વિષયુક્ત
ભોજન, અને કૃષ્ણ (કાળા) સરપ (આંત જેરી સાપ)નું મને ડસવું, એ
સમજીને (સમજીને-જાણીને). ત્રીજા ચરણ સાથે અન્વય.

૨૭૮ લાખ ૪૦—વળી તમે અમને લાખના ઘરમાં સૂવાડીને તેમાં અગનિ
(અગ્નિ)મૂક્યો અને અમારે વનમાં ગુપત (ગુપ્ત) રહેવું પડ્યું; એવી રીતે
માતુલ (તારો માનો શકુન) અને મિત્ર (કર્ણ), એમની સાથે મળીને

૩ધિર૩ણુ આલિંગન.

રક્ત બની ભડ ભીમ સિધારત
 રે પરતીગન સત્ય કરી ઝટ,
 થાળ ગ્રહી ઉભી દ્રૌપદી મારગ
 આપ ઉમંગી વધાવત રે ભટ;
 વાંદી પ્રિયા હૃદયે વસિયે મમ
 ને પરતીગન સત્ય કરી ઝટ,
 વલ્લભ દાડી ગઇ વલ્લભા ઝટ
 આલિંગ આપ કરીજ ઝટો ઝટ.

૨૭૯

અંગ સુરાગ અભંગ લંગાવત
 લોહી ભર્યા પતિ પાસ વિરાજત,
 ધન્ય તું ધન્ય તું રે ધરણીપત
 નામ નિશંક ઝઘાવત તું રત;
 ધર્મ કિરીટી નકુલ સંદેવ જિ
 આપથકી નવ કો અધિકા મત;

તમે અમને દુઃખ દીધ (દીધું) તેથી આજ હું તે દુઃખની અંજલિ (૩૫ આ
 ૩ધિરની અંજલિને) પ્રાશન કરું છું (અર્થાત્ પી નહાઉં છું). મહાભડ
 (મોટા વીર) ભીમે તેને એજ શાસન (શિક્ષા) કીધ (કરી). શત્રુઓને
 બાળવામાટે લોહીની અંજલિ પ્રાશન કરીને તેને વખાણે છે: શું ઈ—
 આ ભલ (ભલું-સારું) શોણિત (લોહી) શું ઉપણું (ઉપણુ-ગરમ) છે!
 શું વર (સારું) છે! એવી ભૂમૈની મહામત (મોટી મતિ) નેઈને સૂરે (સૂર્યે)
 વાટ લીધ (સૂર્ય રસ્તે પડ્યો, અર્થાત્ આથમી ગયો). ઉદે-ઉદય થયો.

૨૭૯ પ્રતિજ્ઞા કર્યા પ્રમાણે ૩ધિરથી રક્ત હોઇને ભીમ દ્રૌપદીને
 આલિંગન કરે છે. ૩ધિર૩ણુ-૩ધિરથી રક્ત (લોહીથી રતો). સિધારત-
 (તંબુ ભણી). પરતીગન-પ્રતિજ્ઞા. ભટ-વીર (ભીમ) ને. વલ્લભા-વલ્લભા
 (દ્રૌપદી). આલિંગ (આલિંગન)-મેટ.

સા'ય જદા જદુનાથ હવા તવ
અર્જુન જીતતાણીજ વશી વત.

૨૮૦

ના તમ સા'યજ આપ અસા'યજ
ધન્ય તું ધન્ય તું રે ધરણીપત,
એમ વકારી વખાણી વખાણીજ
આપ રમે અતિ રંગ બિરંગત;
કાલ હણો પતિ રાય દુયોધન
થાય ભૂમધ્ય વડેરી સુભંખત,
તાજ કવિવર રાજ વિષ્ણુધન
વલ્લભ છે કવિ ઈશ મહા મત.

૨૮૧

તેતણી આતુરી નેધ તજે સહુ
ગર્વ કવિવર કે કવિધશ્વર,
નામથી વલ્લભ છે કવિવલ્લભ
દુલ્લભ સુર અસુર તથા નર;

૨૮૦ ભીમને પ્રતિગા સિદ્ધ કરી આવેલો નેઈને દ્રૌપદી દારીએ આ-
ણેલા અંગરાગ શરીરે લગાવે છે: અંગ ઈ—સ્પષ્ટ છે. દ્રૌપદી ભીમને વ-
ખાણે છે: ધન્ય ઈ—સ્પષ્ટ છે. ધરણીપત (પૃથ્વીપતિ—ભીમ). નિશક—
નિઃશંક. રતજે યુદ્ધાસકત કે હે મારી રતિરૂપ ! મત—મતિમાં. શામાટે અધિકા
નથી તેતું કારણ કહે છે: સા'ય ઈ—સ્પષ્ટ છે. વશી વત—અર્જુનની જીતની
વાત ત્યારેજ વશી—અર્જુન ત્યારેજ જીત્યો !

૨૮૧ તમે તો કોઈની સાહાય લેતાજ નથી માટે તમને ધન્ય છે !
એમ કહીને વખાણે છે: ના ઈ—સ્પષ્ટ છે. અસા'યજ—સહાય વિનાનાં. રમે—
આનંદ પામે. રંગ બિરંગત—રંગ બેરંગથી. દુયોધન—દુર્યોધન. વડેરી—મોટી.
સુભંખત—સાફ ભાષણ—સારી કીર્તિ. હવે કવિ પોતાની કવિતા ધ્રુષે બોલે છે:
તાજ ઈ—વલ્લભ કવિ કવિવરનો તાજ (મુકુટ) છે અને વિષ્ણુધનનો રાજ
(ઈંદ્ર) છે—કવિવરનો ઈંદ્ર છે. વળી તે કવિઓનો ઈશ અને મહામત (મોટી
' બુદ્ધિવાળો) છે.

વારિ મથી મતિ શ્રેષ્ઠ કરી ભરિ-
ચા દરિયો વીરના રસનો વર,
જે રસિયા વસિયા ઉર ભીતર
અંતર અન્ય કવીશ્વરને પર.

૨૮૨

કૃષ્ણકૃપાયાચન.

કવિત.

કોઇ કથે કૃષ્ણરૂપ, યશોમતી બાળરૂપ,
કથે કોઈ દૈત્યનાશ, રૂપ ભગવાનને;
ગોપિકા ગોવિંદપ્રાણ, કથે કોઇ કાલિહાણ,
કોઇ કથે વિાધિ ઈંદ્ર, નાણ નગવાનને;
કપિ કોઇ રાસ રાસિ, ગોપકેરો કો ઉદાસી,
અકૂરે જોયા તપાસી, જેહ જગવાનને;
કવિમણિ કવીશ્વર, આનંદી વલ્લભેશ્વર,
કૃષ્ણ રૂપ ગણે કેવું, ક્ષેર અગવાનને.

૨૮૩

૨૮૨ તેતણા—વલ્લભ કવિની. કવિવલ્લભ—કવિઓને વાહાલો. દુલ્લભ ઇન્કુતે સુર (દેવો) ને, અસુર (દૈત્યો) ને, તથા નર (મનુષ્યો) ને દુર્લભ છે—અર્થાત્ એવા કવિઓ જ્યાં ત્યાં મળતા નથી. વારિ ઇન્કુ—તે કવિએ શ્રેષ્ઠ મતિ કરીને વારિ (વારિધિ—સમુદ્ર)—સાહિત્યરૂપી સમુદ્રનું મથન કરીને વીરરસનો વર (ઉત્તમ) દરિયો (આ કાવ્યરૂપે) ભર્યો છે. રસનું કવિ હશે તે આ મારા કાવ્યના રસને જાણશે, બીજા કોઈ સમજતા નથી, એ અર્થ અતાવતાં કહે છે કે, જે ઇન્કુ—જે રસિયા કવિ, જે તે તો મારા ઉર ભીતર—અંતરમાં વસિય. —વસ્યા છે, પણ અન્ય કવીશ્વરને—નીરસ કવિઓને તો મારાથી પર (પરમ) અંતર (હેઠું) છે.

૨૮૩ અર્થ સમાપ્તિએ કવિ, કૃષ્ણ જે આ કાવ્યમાં પીઠમદંરૂપે વર્ણાયા છે તથા બેને સર્વ કોઈ ઇશ્વરરૂપે ભજે છે તેનું માહાત્મ્ય વર્ણુ છે: કોઇ ઇન્કુ—કોઇ કૃષ્ણને કૃષ્ણરૂપે (હારિકાપતિ) રૂપે કથે છે—તે રૂપે તેને ભજે છે, કોઈ

કવિ કવીશ્વર કોઈ, કુબ્જીપતિશા જ્ઞેઈ,
ભજે યજ્ઞે સજ્ઞે સોઈ, કૃષ્ણ ભવતારણા;
કુવલયાપીડ ઘાત, કંસનિકંદન ખ્યાત,
કાલયવન નિપાત, સર્પ અરિ. મારણા;
જરાસંધ મદહારી, મથુરા ઉજડકારી,
રાજરૂપ મહાભારી, ગણે મોટો ધારણા;
કવિમણિ કવિતાજ, વલ્લભેશ્વર મા'રાજ,
કૃષ્ણરૂપ ગણે કેવું, અઘઝાઘનરણા.

૨૮૪

તેને યશોમતી (યશોદા)ના બાળ (બાળકૃષ્ણ)રૂપે કયે છે-તે રૂપને ભજે છે કે ધ્યાન કરે છે (એ અનુવાદ સર્વત્ર કરવો), અને કોઈ ભગવાનને કંસ વગેરે દૈત્યના નાશરૂપે કયે છે. ગોપિકા ઈ-કોઈ તેને ગોપિકાઓના પ્રાણરૂપ ગોવિંદ કહે છે, કોઈ તેને શાલિયાનાગની હાણ કરનારા કહે છે, અને કોઈ વિધિ (બ્રહ્મા) તથા ઈંદ્રને નાણુ (નાણી જ્ઞેનારા તેમના પરાક્રમની પરીક્ષા કરનારા) નગવાન (પર્વતવાળા-ગોવર્ધનધારી) કહે છે. બ્રહ્મા ગોપ તથા વાછરડાં હરી ગવા હતા ત્યારે કૃષ્ણે નવા ગોપ અને વાછરડાં કરી એક વર્ષ સુધી ચલાવ્યું હતું અને બ્રહ્માનો ગર્વ છોડાવ્યો હતો, તેમજ ગોકુળમાં થતો ઈંદ્રયાગ અટકાવ્યાથી કોપેલા ઈંદ્ર વૃષ્ટિથી ગોકુળને તાણી નાખવાનો યત્ન કર્યો ત્યારે ગોવર્ધન પર્વતને ખરી રાખીને તેમાં વ્રજવાસીઓને આશ્રય આપીને ઈંદ્રનો મદ હર્યો હતો, એ કથા ભાગવતમાં પ્રસિદ્ધ છે. કવિ ઈ-કોઈ કવિ તેને રાસ-રાશિ-રાસકીડાના રાશિરૂપ કહે છે, કોઈ તેને ગોપકેરો જ્ઞેતાસી (ગોપ છતાં ગોપથી અલગ), કહે છે, તથા જ્ઞેહ જગવાન (જગતને ધારણ કરનાર) કૃષ્ણને અકૂરે તપાસી જ્ઞેયા હતા (યમુનામાં અકૂર નાહાવા પડ્યો ત્યારે જળમાં ડુબ્યા માર્યા પછી તેમને ભગવાનનાં દર્શન થયાં હતાં, એ કથા ભાગવતમાં છે), તે એ છે એમ કહે છે. કૃષ્ણ ઈ-ખગવાન (પક્ષીવાળા-ગરૂડગામી) તથા ક્ષર (નાશવંત મનુષ્યદેહને ધારણ કરી રહેલા) કૃષ્ણના રૂપને વલ્લભ કેવું ગણે ? સંદેહ. અર્થાત્ એ બધાંય કૃષ્ણનાં રૂપ છે, મારે એમાંથી હું કયું વર્ણું !

૨૮૪ કુબ્જીપતિશા--કુબ્જના પતિરૂપ. યજ્ઞે-પૂજે. કુવલયાપીડ-એ નામનો કંસનો હાથી. એ હાથીને કૃષ્ણે માર્યો હતો. કાલયવન-એ નામનો રૂપ

રૂઝિભણીપ્રાણઆધાર, સત્યામાનકરેભાર,
કૌરવ સહારનાર, ગણે કવિ કા'નને;
ગીતાકાર ગણે લોક, પાર્યમિત્રરૂપ રોક,
વચન અસત્ય રોક, ગણે એવા માનને;
રાજસૂય અશ્વમેધ, કર્તા હરિ સર્વમેધ,
મટાડતા આપ વેધ, સર્વ ધારી સાનને;
કવિમણિ કવિભૂપ, વલ્લભેશ્વર મા'રૂપ,
ગણે છે હરિ તદ્રૂપ, માગે તેવા જ્ઞાનને.

૨૮૫

કૃષ્ણરૂપ છે કપટ કર્યા કંઈનું ચપટ,
ઉગર્યા ન કો ઝપટ, નમું તેવા રૂપને;
માયા નવ દાનવની, માયા કશી માનવની,
માયા ધારો માનવની, નમું માયા રૂપને;

જરાસંધનો મિત્ર રાજા કૃષ્ણને મારવા આવ્યો હતો તેને કૃષ્ણ યુક્તિથી મુચુકંદ પાસે મૂકાવ્યો હતો. ઉગડકારી-(સર્વ યાદવોને લેધને હારકામાં વશ્યા માટે). ઘરણો-ધારણ નાખનારો-મોહ પમાડનારો, અથવા માયાવી. અધ-ઓઝ્ઝરણો-પાંપન દગલાને બાળી નાખનારો.

૨૮૫ સત્યા ધૃમ-સત્યા (સત્યભામા)ના માન (પ્રીતિની રીસ)નો માર (કામદેવ). અર્થાત્ જેમ કામદેવના બળથી સ્ત્રીઓની રીસ નાશ પામે છે તેમ સત્યભામા નામે પોતાની પટરાણીના રોષને મટાડનાર કૃષ્ણ છે. કૌરવ ધૃમ-ભારતના યુદ્ધમાં કૃષ્ણે જો કે હાથમાં હથિયાર ન ઝાલવા પ્રતિજ્ઞા કરીને તે પાળી પણ હતી તથાપિ કવિઓ તો કૌરવોનો સહાર કરનાર કા'ન (કૃષ્ણ)નેજ ગણે છે! ગીતાકાર ધૃમ-લોકો કૃષ્ણને ગીતાકાર (ભગવદ્ગીતા) ના કર્તા ગણે છે. (અર્થાત્ ગીતા વ્યાસે રચી કે કૃષ્ણે એ વિષે હું કાંઈ નિર્ણય આપતો નથી). પાર્ય ધૃમ-પાર્યના મિત્રરૂપે રોક (રોકડા-અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ) છે. વચન ધૃમ-અસત્ય વચન બોલાવીને તેને રોક કરે-અસત્યને સત્ય કરે એવા છે. સર્વ મેધ-સર્વ પ્રકારના યજ્ઞ. વેધ-દોષ.

કપટ સ્વરૂપ કશું, કૃષ્ણ વિના જગુ વશું,
 વેણ કે'ણ જશુ રશ્યું, કહે કો તદ્રૂપને;
 કવિમણિ કવિશ્રેષ્ઠ, સર્વ શિરોમણિ જ્યેષ્ઠ,
 જે કપટરૂપ • વેષ્ટ, નમું તે અનુપન. ૨૮૬

કામ ભાવે આપે મોક્ષ, બાળ ભાવે આપે મોક્ષ,
 શત્રુ ભાવે આપે મોક્ષ, તો ચૂકે કવીશને;
 અજાણતાં ભજે કોઈ, જાણી બૂઝી યજે કોઈ,
 શાણી રાણી સજે કોઈ, ધારે તે ભવિષને;
 એમ છે તો મુક્ત માણું, કપટ ને રૂપ રાણું,
 મળે મોક્ષ • સર્વ ત્યાણું, નમું હું ન વીશને;
 કવિમણિ કવિરૂપ, કવિરાજ રાજ ભૂપ,
 કપટને રૂપ નમી, આરાધું રવીશને. ૨૮૭

૨૮૬ કવિ કૃષ્ણને કપટરૂપ ગણી તેને પ્રણામ કરે છે: કૃષ્ણ ઈન્-કૃષ્ણ
 કપટરૂપ છે. માયારૂપે વર્ણવે: માયા ઈન્-તેના આગળ દાનવની માયા
 (કપટ રચના) નવ (પોણેએ), તો માનવની માયા તો ત્યાં આગળ કશી
 (શી વિસાતમાં છે)? એના આગળ માયા (જગત્ પ્રપચ કરનારી શક્તિ)
 પણ માનવની-માન વિનાની ધારો, એવા માયાના કૂપરૂપ કૃષ્ણને હું નમું છું.
 કપટ ઈન્-કપટનું કશું પણ સ્વરૂપ કૃષ્ણ વિના જગુ (જગત્માં) વશ્યું છે?
 અર્થાત્ જગત્માં જે જે કપટનાં સ્વરૂપ છે તે તે સર્વ કૃષ્ણના કપટથી હરે છે.
 વેણ ઈન્-તેનું વેણ (વચન) અને કે'ણ (કથન) જશું (જેવું) રશ્યું
 (મધુરતાથી રસેલું) હોય તેવું છે. હવે તદ્રૂપને (કૃષ્ણના એવા રૂપને) કો
 કહે?—કોણ વર્ણી શકે! કવિમણિ ઈન્-હું કવિઓનો મણિરૂપ અને કવિ-
 ઓમાં શ્રેષ્ઠ વલ્લભ પણ, જે કપટરૂપ વેષ્ટ (વેષ્ટન-વીટી)-છે તે અનુપ
 (ઉપમા રહિત) કૃષ્ણને નમું છું.

૨૮૭ વલ્લભ કહે છે કે કૃષ્ણનું આટલું વર્ણન કરવાથી મને તે જરૂર
 તે મોક્ષ આપશેજ. એ વાતનું સમર્થન કરતાં કહે છે કે, કામ ઈન્-તે કામ

કડવું ન લાગે કાંઈ, કવિતને લીજે સાંઈ,
 કડવું મીઠું હું સોંપું, પ્રેમાનંદ આપને;
 ઢાળ નહિ ઢાળો કોઈ, સવૈયે સવૈયો જોઈ,
 પવૈયો પુરૂષ હોઈ, સુણી કૂંડે તાપને;
 વલણમાં વમો નહિ, ભુજંગધી ભમો નહિ,
 શિખરિણી શમો નહિ, ધારી રૂડા માપને;
 વર્ણ એક વધે નહિ, વધ ઘટ સધે નહિ,
 એવાં વૃત્ત માંહિ નાહી, ટાળિયે સંતાપને.

૨૮૮

ભાવે ભજતાં પણ મોક્ષ આપે છે (ગોપિકાઓને આપ્યો તેમ), બાળ ભાવે
 ભજતાં પણ મોક્ષ આપે છે (નંદ યશોદા વગેરેને આપ્યો તેમ), શત્રુભાવે
 પણ મોક્ષ આપે છે (કંસ, શિશુપાળ વગેરેને આપ્યો તેમ), તો પછી તેના
 ગુણનું કે (કપટાદિ) અવગુણનું ગાન કરનાર કવીશને મોક્ષ આપતાં તે
 કેમ ચૂકે ? અજ્ઞાણતાં ઇ—વળી કોઈ તેને અજ્ઞાણતાં ભજે (અજ્ઞમીલની
 પેઠે), અથવા કોઈ શાસ્ત્રી રાણી (દ્રૌપદી જેવી) તેના પર પ્રેમ સજે, તો તે
 મુક્તિરૂપી ભવિષ (દોલત)ને ધારે છે. મુક્તિ-મુક્તિ. કપટને ઇ—કપટને
 રૂપે કરીને હું તેને પર રાગ (પ્રીતિ કરું)—તેની કપટ કળા જોઈને હું તેને
 ધન્ય ધન્ય કહીને તેના પર પ્રીતિ કરું છું. અને એમ કરવાથી અને મોક્ષ મળે
 એમ છે તો ખીજું સર્વ (ધર્મકર્માદિ) હું ત્યાગું છું—ખીજા સાધન કરવાની
 મારે અગત્ય નથી, અને હું વીશને (અર્થાત્ ખીજા શિવ, ગણપતિ, આદિક
 અનેક દેવોને) નમું નહિ. કવિમણિ ઇ—હું કવિઓનો મણિ, કવિઓનું
 રૂપ, અને કવિઓના રાજના રાજનો ભૂપ (રાજા) છું, તે હું કૃષ્ણના કપટ-
 ને રૂપ (કપટરૂપને) નમીને તે રવીશ (સૂર્યના અર્થાત્ સૂર્યાદિ સર્વ દેવોના
 ઈશને) નમીને તેને આરાધું છું.

૨૮૮ કવિએ આ ગ્રંથમાં પ્રકરણ, સર્ગ, કે કડવાં, વગેરે વિભાજના નથી
 પાડ્યા તે વિષે કહે છે: કડવું ઇ—આ કાવ્યમાં કાંઈ કડવું લાગે એવું નથી—
 અર્થાત્ બહુ જ સુરસ છે. કડવું ન લાગવામાટે વાંચનારે એમાંના કવિતને

અંથસમાપ્તિ.

વોરકેરો વારિધિ આ, રસીલાતણો નિધિ આ,
કવીશ્વરને વિધિઆ; જુગો જુગ નામ છે;
કવિમાન મદન આ, હરિકેર હરન આવિ,
રૂઢિર વિમદન આ, કવીશ્વર કામ છે;

સાંઈ (સાહી) લીજે. કડવું અને મીઠું તો હું મારા બાપ પ્રેમાનંદને સોંપું છું. પ્રેમાનંદે પોતાનાં કાવ્યોમાં સર્ગને દામે ‘કડવાં’ના વિભાગ પાડ્યા છે તેવા વિભાગ આ કાવ્યમાં નથી પાડ્યા માટે તે કહે છે કે, આ કાવ્યમાં કોઈ જગ્યાએ કડવું નથી—તે તો પ્રેમાનંદના અંથોમાં છે. વળી કડવાના આરંભમાં દાળ, હોય છે તે વિષે કહે છે: દાળ ઇ—કોઈ આ અંથમાં દાળ દાળશો (દાળની રીતે રાગડો તાણશો) નહિ, પણ સવૈયે સવૈયો (દરેક સવૈયો) જોઈને, જે પુરૂષ કદાચિત્ પવૈયો હોય તો તે પણ તે સવૈયાને સુણીને પોતાના પવૈયાપણાના તાપને ?ડે. અર્થાત્ પવૈયાને પણ શૂર ચઢે એવું આ કાવ્ય છે. વલણ ઇ—આ કાવ્યમાં વલણ નથી માટે તેમાં તમારે વ-મવાનું (ઉઘટી કરવાનું—ઉલટાવવાનું) નથી; ભુજંગ (સર્પ—ભુજંગી છંદ) છે પણ તેથી તમે ભમશો નહિ (ખીશો નહિ—વેરદ રીતે વાંચી સમજીને ગભરાશો નહિ); શિખરિણી (એ નામના છંદ) છે પણ તે જોઈને તમે તે વાંચવાથી શમો નહિ—વાંચવાથી વિરામ ન પામશો. કેમ વિરામ ન પામીએ ? તે વિષે કહે છે: ધારી ઇ—તે શિખરિણીના રૂડા માપને (ય, મ, ન, સ, મ, લ, ગ, એવા લક્ષણને) ધારીને—લક્ષમાં લેઈને. આ અંથમાં જે જે છંદ છે તે સર્વે કવિતાના નિયમ પ્રમાણે રચેલા છે: વર્ણ ઇ—તેમાં એકે વર્ણ (અક્ષર) વધતો નથી, તેમ એમાં વધઘટ થાય તે સધે (મદે—માફક આવે) નહિ—(છંદમાં અક્ષરની વધઘટ થવાથી તાલ તૂટે છે માટે). એવાં કવિત, સવૈયો, ભુજંગી, શિખરિણી, વગેરે જગ્યામાં નાહીને—તે જગ્યા વાંચીને સંતાપને ટાળીએ—આનંદ પામીએ.

સંવત સત્તરમાં આ, એંશીકેરા ઘરમાં આ,
 નામ ધારી વરમાં આ, શક્તિકેરાં શામ છે;
 કવિપૂત સપૂત આ, કૃતિ તેની સપૂત આ,
 કૃત્ય માનો મા'ભૂત આ, વક્ત્રભ ઉદ્દામ છે.

૨૮૯

૨૮૯ વીર ઈ૦—આ અંથ વીરરસનો વિરિધિ (સમુદ્ર) છે, રસીલા પુરૂષોના રસનો નિધિ (ભંડાર) છે. કવીશ્વરનો વિધિ (આ રીતે કાવ્ય કરવું એમ જણાવનારા શાસ્ત્રરૂપ) છે, અને એવો આ અંથ ઉત્તમ હોવાથી એતું જુગો જુગ નામ છે—સદાકાળ કીર્તિવાળો થશે. અંથ બનાવ્યાની સાલ: સંવત ઇ૦—સંવત ૧૭૮૦ ના ઘરમાં—એ સાલ પૂરી થયા પહેલાં વર નામધારી સંવત્સરમાં આ શક્તિ (સરસ્વતી) નાં શામ (કાળાં બિંદુઓ—અક્ષરરૂપ) પડ્યાં છે—તે સાલમાં આ અંથ લખાયો છે. કવિ૦ ઈ૦—આ અંથકાર કવિનો પૂત (પુત્ર) છે અને સપૂત છે. તેમ તેની આ કૃતિ, પણ સપૂત છે (જેમ સારો પુત્ર બાપની કીર્તિને પ્રકાશિત કરે છે તેમ સારો અંથ કર્તાની કીર્તિને પ્રકાશિત કરે છે, આ અંથ મારી કીર્તિ પ્રકાશિત કરનાર છે માટે સપૂત છે). કૃત્ય ઈ૦—પૃથ્વી આદિક મહાભૂતના જેવું આ વક્ત્રભનું ઉદ્દામ કૃત્ય છે. એમ માને.

